Душанов законик

приредио
Ђорђе Бубало

ДУШАНОВ ЗАКОНИК

Приредио
ЂОРЂЕ БУБАЛО

ЗАВОД ЗА
УЏБЕНИКЕ

Рецензенти
Мирјана Живојиновић
Татјана Суботин Голубовић

Уредници
Јасмина Милановић
Јовица Тркуља

Одговорни уредник
Слободан Г. Марковић

За издаваче
Милољуб Албијанић, директор и главни уредник
Слободан Гавриловић, директор и главни уредник

34(497.11)(091)

ДУШАНОВ законик / приредио Ђорђе Бубало.
- 1. изд. - Београд :Завод за уџбенике :
Службени гласник, 2010 (Београд : Гласник).
- 243 стр. ; 24 cm : табеле

Део текста упоредо на стсл. и срп. језику. –
Тираж 3.000. - Предговор: стр. 3-6. - Стр.
7-11: У потрази за изгубљеним оригиналом
Душановог законика / Сима М. Ћирковић. – О
Душановом законику : (постанак, састав,
значај и судбина): стр. 13-24. – Рукописи
Душановог законика: стр. 25-63. – Начела
издања и превода: стр. 65-68. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Регистри.

ISBN 978-86-17-17219-8

а) Законик цара Душана
COBISS.SR-ID 179752460

ISBN 978-86-17-17219-8

ПРЕДГОВОР

Од када је у *Историји* Јована Рајића 1795. *Душанов законик* први пут постао доступан у штампаном издању, интересовање за овај правни споменик и његово проучавање не јењавају. За протекла више од два столећа накупило се преко хиљаду радова о *Душановом законику* или оних у којима су његове одредбе коришћене као извор обавештења о времену у којем су настале, односно преписане.[1] Наравно, широка и непрекидна проучавања и коришћење *Законика*, а без њега такорећи не могу ни историчари, ни правници, ни филолози (да поменем само најважније), били су могући једино уз стално доступна издања његовог текста. Због тога су сви велики проучаваоци *Душановог законика* настојали не само да обогате збир научних знања о *Законику*, већ и да издањима која су сами приредили пренесу најновије резултате науке о овом правном тексту и свој удео у њима.[2]

Укупан број издања *Законика*, сводних, критичких или оних појединачних рукописа, ефемерних или узорних, дугог трајања и дубоког утицаја у науци, превазилази способност појединца да их контролише. Томе треба додати и мноштво превода, пре свега на савремени српски језик, приређиваних чак и у приликама и на местима неприкладним за правни и књижевни састав такве старине и угледа. Откуда онда потреба за још једним издањем и преводом, осим уколико није у питању издање појединачног, до сада неиздатог рукописа? Постоји неколико општих и посебних разлога који овај подухват чине неизбежним.

Душанов законик спада у групу писаних споменика који никад не губе актуелност, ни у истраживањима, ни у универзитетској настави. Због сталног и интензивног коришћења број примерака постојећих издања периодично опада, док се истовремено круг заинтересованих шири, па је

---

[1] Библиографију о Душановом законодавству, у којој, разумљиво, највећи удео имају радови о *Душановом законику*, објавила је Г. Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XII, Београд, 2006. Одличан аналитички преглед проучавања Душановог законика до средине прошлог века приредио је Н. Радојчић, *Век и по проучавања Душанова законодавства*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1951, 207–268.

[2] Видети преглед најважнијих издања *Душановог законика* у *Списку скраћеница*. Преглед свих издања и превода до средине прошлог века доноси Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд, 1960, 25–39.

неопходно, пратећи тај ритам, доносити нова, по могућности побољшана издања или бар поново штампати постојећа.

Колико год да је *Душанов законик* својим значајем привлачио пажњу научника и изнедрио огромну библиографију, до данас је приређено само једно критичко издање његовог текста са варијантама, и то оно Стојана Новаковића из 1898,[3] које се, из нужде, и даље мора користити у научном раду. Ново критичко издање одавно је постало потреба, али до његовог изласка и уз ово постојеће неопходно је имати доступну једну практичну, а опет научну верзију, погодну за наставу колико и за истраживања. Само издање са преводом, уводном студијом и објашњењима, које је 1960. приредио Никола Радојчић,[4] успевало је до сада да испуни такву двоструку улогу. И то уз недостатке, од којих је најкрупнији потекао од начела по коме је текст, до нивоа појединачних одредаба, реконструисан комбиновањем више рукописа. Критикујући ово схватање и резултат до којег је довело, Димитрије Богдановић је својевремено с правом приметио да је „тако добијен *Законик* који никада, такав, у томе тексту, није постојао".[5] Но, и с таквим манама, Радојчићева књига се деценијама уназад много и радо користила и у науци и у настави, делом и зато што су, поред Новаковићевог издања, на располагању биле углавном популарне публикације или оне намењене искључиво настави. Од њих су многе постале ретке и тешко доступне, као она Александра Соловјева из 1929, предвиђена за студенте права.[6] Већином су били у питању преводи, укључујући и оне, у целости или фрагментарне, у хрестоматијама извора права.[7]

Може се рећи да су испуњени готово сви предуслови за приређивање и критичког и сводног издања. И негативни и позитивни. Новаковићево издање, по приступу и резултатима застарело, и бројним новим открићима превазиђено у многим појединостима, одавно је библиофилска реткост. Ово последње није се дало исправити ни фототипским издањем из 2004. због скромног тиража и још скромније промоције. С Радојчићевом књигом ствари стоје нешто боље, макар и зато што је знатно млађа од Новаковићеве, али су и њени примерци по библиотекама, јавним и приватним,

[3] Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд, 1898.

[4] Видети нап. 2.

[5] Д. Богдановић, *Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Београд, 1981, 59.

[6] А. Соловјев, *Душанов законик г. 1349. и 1354*, Београд, 1929.

[7] Видети нпр.: S. Jasić, *Zakoni starog i srednjeg vijeka*, Beograd, 1968; *Душанов законик*, прир. Б. Марковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд, 1986; *Законик цара Стефана Душана 1349–1354*, прев. Н. Радојчић, Београд, 1993; *Законски текстови старог и средњег века*, ур. Д. Николић и А. Ђорђевић, Ниш, 2002; *Одабрани извори из правне историје српског народа*, прир. Љ. Крклуш, Нови Сад, 2003.

проређени и већ озбиљно оштећени од сталног коришћења. Позитивни подстрек и неопходну основу за критичко издање чине три књиге зборника издања рукописа *Душановоī законика*, које садрже текстове, снимке и преводе свих десет рукописа старије редакције, неопходних у настојањима да се приближи изгубљеном оригиналу.[8]

Недавно преминули академик Сима Ћирковић имао је и знања и искуства и одмерене мудрости да се суочи са изазовом приређивања критичког издања *Душановоī законика*. Годинама уназад прикупљао је материјал, брижљиво проучавао и упоређивао рукописе, правио планове припремних радњи за издање, градио и систематизовао начела за такав подухват, решавао поједина питања за која му се чинило да представљају препреку.[9]

Прилике, међутим, дуго нису допуштале да се тај наум спроведе у дело. Све до 2008, када му је понуђено да критички приреди текст *Душановоī законика* за штампу, у издању Завода за уџбенике и Службеног гласника. Већ видно онемоћао од дугогодишње болести и свестан да рад на тако захтевном пројекту превазилази његове снаге, Сима Ћирковић је одлучио да посао приређивања препусти другоме, али да свој удео у подухвату усмери на улогу саветодавца и главног уредника. Ћирковић није само, као први корак, израдио нацрт пројекта с предлогом концепције и начина израде, већ је све време био на располагању да искуством, саветима и прикупљеним материјалом подржи и усмери рад на пројекту и помогне у решавању питања која неминовно искрсавају када се од планова и разговора пређе на дело. Уз његову сагласност одлучено је такође да се упоредо раде и критичко издање с варијантама, према савременим едиционим начелима, и сводно издање.

У замаху посла око оба издања академик Ћирковић изненада је преминуо 14. новембра 2009. То је, разумљиво, огроман губитак за овај посао, али, ако је за утеху, у годину дана колико је трајао рад на *Законику* под његовим надзором он је успео да пренесе и објасни готово сва начела и замисли око коначног облика издања, прегледао је и редиговао основно издање текста и његов превод, усагласио с приређивачем основна начела израде критичког апарата и полазиште у текстолошкој анализи. Другим речима, у већини примењених решења поштоване су замисли и савети Симе

[8] *Законик цара Сīефана Душана, књ. 1, Сīрушки и Аīонски рукоīис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд, 1975; *Законик цара Сīефана Душана, књ. 2, Сīуденички, Хиландарски, Ходошки и Бисīрички рукоīис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд, 1981; *Законик цара Сīефана Душана, књ. 3, Барањски, Призренски, Шишаīовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукоīис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд, 1997.

[9] С. Ћирковић, *Сīудије о Душановом законику 1. Наслови и редни бројеви чланова*, Мешовита грађа (Miscellanea) н. с. 27 (2006), 7–41. Доведен готово до самог краја остао је други наставак *Сīудија* (*Сīудије о Душановом законику 2. Удвојени чланови Раковачкоī рукоīиса*), који би требало да се штампа у истом гласилу као и први део.

Ћирковића, али, наравно, коначну одговорност за могуће пропусте сноси искључиво приређивач. Осим што је наступао као „човек из сенке“, Сима Ћирковић се обавезао да напише и приступно поглавље за оба издања. У његовој електронској заоставштини пронађен је такав текст, очигледно незавршен, али у облику и садржини који га чине целовитим и погодним за објављивање. Тај корак само је мали део дуга који му враћамо за његов допринос овом подухвату.

Као мање захтевно за израду, пред читаоцима се прво појављује сводно издање, праћено преводом, кратким објашњењима и одабраном библиографијом, као и уводним студијама о постанку, саставу, значају и судбини *Душановоī законика* и о његовој рукописној традицији. Издање је предвиђено за универзитетску наставу, посебно за студенте права и историје, и за свакодневни научни рад, за решавање задатака који траже основни текст, онда када је потребна брза приручна, али поуздана помоћ, без губљења времена у често гломазном и тешко прегледном критичком апарату.

Уз осећај дубоке личне захвалности, приређивач посвећује ову књигу своме професору и учитељу Сими Ћирковићу.

У ПОТРАЗИ ЗА ИЗГУБЉЕНИМ ОРИГИНАЛОМ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

У српским изворима нема ни најмањег наговештаја о томе у ком виду је обнародован *Душанов законик*. Мало је вероватно да је био у облику свитка, како га је замишљао Паја Јовановић на познатој слици. До средине 14. века свици су се ретко употребљавали за неке врсте црквеноправних списа, који су називани *свитак* (*томос*) чак и кад су били исписани у облику књиге. Није познато ни како је било обезбеђено да се *Законик* умножи у броју потребном да дође у руке свих оних који су се морали по њему владати и управљати, а они су у пространој држави морали бити веома бројни. Са сигурношћу се може рећи једино да је морао бити руком преписиван, јер другог начина копирања није било, и да су примењивани методи познати и усавршени при преписивању богослужбених и књижевних списа. Полазећи од помена судија и службеника разних врста, од којих се тражило да поступају по закону, може се закључити да је било потребно на стотине примерака. Применом *Законика* у току деценија број копија се на једној страни смањивао, услед пропадања трошног материјала, коже или папира, а на другој страни је бивао надокнађен и увећавао се преписивањем за потребе нових људи у различитим службама. Од времена слома државе и разарања њених институција није било услова за одржавање равнотеже, зуб времена је нагризао, а све је мање било прилика да се сачува оно наслеђено и надокнади оно што је пропало.

Од целе те имагинарне правничке библиотеке, којој је величину немогуће проценити, није сачуван ниједан примерак преписа *Законика* из времена Царства (1349–1371). Најстарији до сада познати препис, Струшки рукопис, непотпуно очуван и у веома рђавом стању, стручњаци стављају у последњу деценију 14. века. Из 15. века потиче, судећи по поузданим воденим знацима у папиру, и по особеностима језика и писма, пет рукописа: Атонски, Студенички, Ходошки, Хиландарски и Бистрички. Из следећег столећа, у коме више није било српске државе, потичу Барањски и Призренски. Само су два рукописа из 17. века (Шишатовачки и Раванички), а све остало до броја 24, колико је рукописа *Душановог законика* евидентирано, настало је у 18. веку (неки су из 19. века, али преписани са непознатих старих преписа).

Како се може закључити, мали број споменика на које се ослања модерно познавање *Душановог законика* временски је веома удаљен од настанка оригинала. Скоро половина столећа одваја најстарији непотпуно сачувани препис од времена проглашења; осталима се време настанка протеже све до краја 18. века, кроз период дуг четири стотине година. Код *Душановог законика* та чињеница има посебан значај јер он се кроз столећа одржавао и преносио на начин веома различит од богословских или литерарних дела. Код библијских и литургијских списа, од којих се састоји претежни део нашег рукописног наслеђа, верност предлошку је света обавеза преписивача и он је настојао да је према својим моћима извршава, остављајући понекад у виду записа траг таквог свог настојања. При преписивању списа које сврставамо у књижевност, а имала су богослужбену намену, као што су, на пример, житија српских светаца, био је приближно једнак однос према предлошку са кога се преписивало.

Према прописима земаљских власти, намењеним да уређују односе међу људима, није било таквог побожног става као према канонским списима и поред страхопоштовања према владару–законодавцу и његовим прописима. У *Законику* цара Стефана Душана претило се суровом казном одсецања руке и језика оним извршиоцима писаних пресуда „ако буду преписали књиге на ин образ", што би, савременим језиком казано, значило изменили текст судског списа. Закон земаљске власти био је у начелу и на речима намењен да важи у векове векова, али је у практичном животу неминовно имао у виду прилике једног времена и његове потребе. Свет се мењао, искрсавале су друге потребе и настајале околности у којима би понешто из закона изгубило актуелност, а понешто постало тешко разумљиво. Уколико је дуже *Законик* остајао у примени, утолико су веће постајале разлике између околности реалног живота каснијег доба и минулог света законодавца и његових савременика о коме преписивачи једва да су имали представе.

Преписивањем се *Законик* одржавао и преносио из генерације у генерацију, али при томе није остајао непромењен као неко књижевно дело. Међу она споменута 24 преписа, позната модерној науци, из којих се састоји рукописна традиција *Законика*, нема два једнака рукописа. Нису у свему једнаки ни они парови (Ходошки и Хиландарски; Софијски и Ковиљски) које су специјалисти приписали перу истог писара.

Код такве разноврсности рукописа који заступају *Душанов законик*, сведоче о њему, и преносе његов садржај, неминовно су се истраживању наметнула два усмерења. Једно иде за тим да се, полазећи од расположивих рукописа, што је могуће више приближи изгубљеном оригиналу. Код таквог настојања је разумљиво да сви рукописи не могу имати једнаку вредност; корисни могу бити само они који нису измењени у духу неког каснијег времена у склопу и саставу, терминологији и формулацијама.

Друго усмерење има за циљ да разуме и објасни дуги живот и трајање *Законика*, његово мењање и прилагођавање, при чему су драгоцени и рукописи измењени у каснијим временима и срединама, у којима је из неких разлога сачувао актуелност. Код истраживања усмерених у овом правцу сваки рукопис је вредан пажње јер се у сваком рефлектује другојачији однос према стварности у којој је настао.

Приређивање критичког издања *Законика* је крајњи циљ првог усмерења. У начелу се полази од тога да је старији рукопис бољи рукопис. Претпоставља се да је било мање посредника између изгубљеног оригинала и расположивог рукописа и да је мања била разлика између света коме је намењен *Законик* и преписивачевог света, па се у мањој мери у препису осећа утицај измењених околности, а већи су и изгледи да је преписивач разумео текст. Уколико је време преписивања удаљеније, између оригинала и преписивача очекује се читав ланац посредника коме је прва карика препис са изгубљеног оригинала, а последња предложак са кога се преписује. Веома се повећава вероватноћа да ће се појавити веће и бројније разлике. Неизбежне грешке услед превида у читању предлошка и омашки у преписивању увећавају се при сваком новом копирању, јер се затеченим грешкама додају нове.

Каснији преписивачи су изложени опасности да буду жртве неспоразума и неразумевања јер наилазе на речи и термине из друкчијег уређења, изобичајене и заборављене, неупућеном преписивачу непознате и неразумљиве. Несхваћена реч се перципира као грешка и замењује другом, која се кописти чини одговарајућа, чиме се ремети текст и мења смисао. Тако од *сокалника* постаје *посланик*, од *Србаља хришћани*, а од *меропха посадник* баш из преписивања *Душановог законика*.

Објављивања појединих рукописа *Законика* изнела су на видело веома велики број примера за такво удаљавање од оригинала. Задржаћемо се на неколико карактеристичних, почев од оног најопштијег. Цар у *Законику* по византијском обрасцу употребљава за себе израз „царство ми" (моје царство) и заповеда и прописује говорећи у првом лицу (члан 160: *Ако се где догоди којем било госту, или трговцу, или калуђеру да му узме нешто разбојник или лопов, или било какво узнемиравање, да пођу сви ти к царству ми, да им плати царство ми што буду изгубили. А царство ми да потражује од кефалије и властеле...*). Преписивачи из времена кад је цар одавно упокојен, када ни српског царства више није било, сматрали су да је оправдано и умесно да текст ускладе са реалностима свога времена и да бројна места преформулишу тако да о цару говоре у трећем лицу (*Ако се где догоди којем било госту, или трговцу, или калуђеру да му узме нешто разбојник или лопов, или било какво узнемиравање, да пођу сви ти к цару, да им плати цар што буду изгубили. А цар да потражује од кефалије и властеле...*).

Преписивачи и наручиоци њихових услуга допуштали су себи и слободније и веће захвате, сматрали су да смеју да изоставе прописе који у њихово време нису били актуелни. На Душановом двору је била сасвим природна појава Немаца, током целе владавине имао је у служби немачке најамнике; у „царству Срба и Грка" још чешћи су морали бити Грци. Стога је пропис о јемчењу онога ко доведе Немца или Грка на двор сасвим у складу са приликама у време настанка *Законика*. Током столећа турске власти то је било далеко и необично, тешко разумљиво, па је изостављано.

У каснијим временима, у нашем случају то је време турске власти, не губе актуелност само поједине речи него и установе и читаве друштвене групе. Деловале су страно и неразумљиво, па су приликом новог преписивања изостављане. У време издавања *Законик* је садржао пропис по коме Саси, немачки рудари, нису смели присвајати земљу коју би искрчили ради својих рударских постројења и снабдевања грађом. Било им је, међутим, дозвољено да секу шуму колико је потребно за рударске и топионичарске послове. У време турске власти назив *Сас* је проширен на све рударе и припаднике рударских заједница, које су доспеле под строгу контролу централних власти. Нестало је некадашње самосталности Саса тако да нису имали актуелност ни за који сегмент српског друштва. Био је то такође разлог да се пропис о Сасима изостави, остао је само у два рукописа.

Има, међутим, прописа у члановима *Законика* који су сачувани само у једном јединoм рукопису и код којих се не може ни наслутити због чега одсуствују у свим другим рукописима. Можемо ли код такве рукописне традиције бити сигурни да познајемо целину *Законика*? Код тако великих разлика у саставу рукописа не може се одговорити на питање да ли је *Законик* из два дела 1349. и 1354. о којима се говори у тексту или је добио неке *новеле*.

Није само временска дистанца отварала врата променама у тексту при сваком новом преписивању. Осећао се утицај и просторног удаљавања од културног језгра у коме је настао *Законик*, у нове преписе настале на периферији улазиле су нове речи под утицајем локалних дијалеката. У процесу преношења *Законика* кроз преписе огледају се промене у српскословенском језику књижевности, постепена деградација која је ишла у корак са опадањем образованости. Док су преписивање обављале руке образованих људи, претежно монаха у манастирима, било је услова да се очувају облици и правопис најстаријих предложака. Није случајно да се стари језик најбоље одржао у рукописима који су чувани у манастирима, где су вероватно и настали. У манастирима су, уопште узев, рукописне књиге најбоље чували, а сматра се да је и у време владавине султана *Законик* био од користи у управљању преосталим имањима и у срећивању односа међу парохијанима у сфери брачног, породичног и наследног права.

У време обнародовања *Законика* приморске области данашње Херцеговине, Црне Горе и северне Албаније биле су у саставу Царства. Познати процеси дезинтеграције у време Душановог наследника отворили су пут образовању територија појединих господара и великашких династија. Приморје данашње Црне Горе, јужно од Котора, било је под влашћу Балшића, до изумирања династије (1421), а онда је ратовима и дипломатијом подељено између српских деспота и Венецијанске републике. Градови су остали под млетачком влашћу и кад је цело залеђе дошло под турску власт. Они су изван зидова имали мање или веће територије са становништвом које је наставило да се у своме уређењу влада по *Душановом законику* – по прописима који су били на снази пре но што су они дошли под млетачку власт. Сразмерно пространија градска подручја имали су градови Котор и Будва, па није случајно да су се из целокупне рукописне традиције *Законика* нашла четири из приморја – Паштровски, нађен у манастиру Режевићу, данас познатији као Режевићки или Загребачки рукопис, Грбаљски по имену Грбаљске жупе, и Јагићев и Богишићев. Они су сви млађег постања и врло измењеног текста, далеко од оних најстаријих, а највише се међу рукописима истичу локалном бојом, која не долази само од продора локалног говора, него и од институција и правних обичаја средине веома различите од оне којој је био намењен *Законик*.

Судећи по сачуваним рукописима, померање према северу као последица продора „ћесареваца", аустријских царских трупа, на територију Србије и сеобе значајног дела народа, оживело је интересовање за *Законик*. Више од половине познатих рукописа настало је (или сачувано) на територијама из којих су Турци били трајно потиснути. Сви су они међусобно слични, а у значајној мери се разликују од групе старијих рукописа преписаних у 15. и 16. веку. Као да сви имају полазну тачку у рукописима насталим у време патријарха Пајсија (1614–1648), у оквиру мале, али значајне културне обнове, која се највише огледа у сакупљању књига и рукописа, поред патријарховог књижевног стварања.

Временска и просторна удаљеност од царства Срба и Грка, дужина ланца преписивача учинила је да су се сабрале и нагомилале промене које су, у целини узете, вишеструко измениле ове преписе. Промене у саставу и формулацијама текста, језику, толико су велике да цела та група млађих рукописа није од користи у трагању за изгубљеним оригиналом. У целој сразмерно бројној групи само је један изузетак, Раковачки рукопис, који је касно преписан (1700), али са много старијег рукописа, свакако ближег оригиналу од његових вршњака.

(...)

Сима М. Ћирковић

О ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ
(Постанак, састав, значај и судбина)

Када је на Ускрс 1346. године примио из руку српског патријарха знаке царског достојанства, Стефан Душан прихватио је и царску идеологију, са свим симболима, ритуалима, правима и обавезама, којима се градила и испољавала представа о идеалном владару, божјем изабранику на земљи. Поједностављено речено, требало је следити примере правоверних хришћанских царева и владарски церемонијал и обичаје у посусталом Византијском царству, на чијим је узорима у метафизичкој равни и богатствима у земаљској Душан изградио своје.[10]

И његова замашна законодавна делатност почивала је на двоструким побудама – идеолошким и практичним. С једне стране, први српски цар настојао је да истакне највиши положај у владарској хијерархији прихватајући улогу врховног законодавца и судије, извора правде и закона, по узору на Христа којем је дуговао за власт. Праведни закони проистекли из православне вере били су једно од средстава којима је владар требало да држави обезбеди мир и побожан живот, а тиме и пут ка спасењу стаду које му је поверено.[11] С друге стране, динамичан друштвени и економски развитак, утицај римско-византијског права, као и неуједначене правне традиције и прописи у различитим деловима државе, нагнали су га да својеврсно правно шаренило покуша заменити законима општег важења, али, по свој прилици, само у старим српским земљама. Ти разлози покренули су обиман кодификаторски и законодавни рад,

---

[10] С. Ћирковић, *Србија и царство*, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998), 143–153; idem, *Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346–1355 Reconsidered*, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ αιώνα (Byzantium and Serbia in the 14th Century), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Διεθνη συμποσια 3, Athens, 1996, 110–120; Lj. Maksimović, *L'empire de Stefan Dušan: genèse et caractère*, Travaux et mémoires 14 (2002); исти, *Србија и идеја универзалног царства*, ЗРВИ 44/2 (2007), 371–379.

[11] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд, 1998, 379–391; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997, 265–273; иста, *Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик"*, ПКЈИФ 65–66 (1999–2000), 3–20; М. Стефановски, *Вредности закона према Душановом законику*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд, 2009, 35–56.

чији је најсјајнији исход обелодањен на сабору у Скопљу, на Спасовдан, 21. маја 1349. године. У присуству владареве породице, патријарха Јоаникија, црквених великодостојника и властеле велике и мале проглашен је *Законик*, у чији састав је ушло 135 појединачних одредаба. Тада је заправо донет његов основни, први део, мада се у том тренутку то вероватно није могло знати, који је допуњен пет година доцније. Доношење нових закона (преко 60) било је условљено променама које су наступиле после 1349, тешкоћама које су искрсле у примени појединих чланова или потребом да се попуне празнине које су промакле састављачима првог законика. Многе од новела које су ушле у други законик доношене су поступно после 1349, онако како су налагале потребе. То се са сигурношћу може рећи за оне које почињу реченицом *Повелева царство ми*. Међутим, не може се са сигурношћу одговорити да ли су већ тада, приликом новелирања, вршене измене у грађи првог дела и њена даља, доследнија систематизација или су само додате нове одредбе без одговарајућих измена у првом *Законику*.

Обично се узима да је други део *Законика* донет 1354, мада такво датирање није сасвим у складу са оним што пише у самом тексту. Наиме, према обичајима онога доба, у Србији се време рачунало по византијској ери, с почетком године 1. септембра. За први део *Законика* је јасно наведено да је донет 21. маја 6857. године, другог индикта, што недвосмислено упућује на 1349. годину. Међутим, хронолошки подаци у тексту другог *Законика* не садрже дан и месец већ само годину 6862. и индикт седми, који одговарају раздобљу од 1. септембра 1353. до 31. августа 1354. Понегде у литератури може се наићи на податак да је други *Законик* донет у Серу 1354. године. Покушај да се објављивање новела припише програму сабора у Серу, сазваног ради рукоположења новог српског патријарха Саве, не води рачуна о томе да датум одржавања сабора – новембар 1354, излази из оквира године којом је датирано новелирање *Душановог законика*, тј. спада у наредну, 6863. годину и осми индикт.[12] Пошто се, према томе, допуна *Законика*, према садашњем стању извора, не може везати за одређени датум или догађај, најприкладније је да се датира 1353–1354. године. При томе, ова друга може имати предност само по законима вероватноће јер на њу отпада две трећине 6862. године.

У вредновању идеологије, склопа, садржине и намене *Законика* истраживачи су исувише често, мада не свесно у већини случајева, полазили од модерног поимања права и законодавног рада. *Законик* је, с једне стране, посматран као општи правни акт, с важењем на читавој територији државе, скуп општеобавезних норми, израз настојања да се изврши правно уједначавање делова државе с различитим правним традицијама и праксом. С друге стране, и управо због таквог полазишта, очекивало се од *Законика*, и трагало за потврдом у његовом садржају, да садржи норме уставноправне

[12] Уп. Соловјев, *Законодавство*, 400.

природе, да својим прописима настоји да покрије све области живота и да су они изложени по строго утврђеном систему. Међутим, као што то обично бива, погрешно полазиште имало је за исход погрешна, чак претерана очекивања и погрешна питања која се извору постављају.

Схватања о правној унификацији као о једном од циљева *Законика* и о његовој примени како у старим српским земљама, тако и у новоосвојеним византијским деловала су веома заводљиво на научнике, толико, ваљда, да нису давали превелику важност друштвеним и политичким околностима које су пратиле његово доношење и примену. Схватање о унификаторској улози ДЗ[13] само је делимично тачно и нема везе с његовим наводним важењем у читавом Царству. Не постоји ниједан доказ о примени ДЗ у Романији ни за живота цара Душана, ни после његове смрти.[14] Нема, уосталом, доказа ни да је важио у комунама на јадранској обали. Није пронађен ниједан примерак *Законика* писан грчким језиком, што би се очекивало од законског текста који треба да се примењује на византијском правном и грчком језичком подручју. Сведочанства о суђењима у византијским градовима показују да Душанова освајања нису донела промене у примени закона и судском поступку. Примери из Сера на најбољи начин говоре о томе.[15] Душан је, заправо, настојао да у што мањој мери ремети затечени правни ред. Чланови ДЗ који се тичу изричито грчких области само потврђују баштинска права која је Душан до тренутка издавања *Законика* доделио грчкој властели (чл. 39) и градовима (чл. 124) или она која су затечена у тренутку освајања (чл. 117). Када је потврђивао или додељивао повластице византијским правним и физичким лицима, он је то радио држећи се образаца који су владали у Византији. Због тога је дестинатарима у византијским областима издавао повеље на грчком трудећи се да опонаша изглед и стил хрисовуља и простагми византијских царева.[16] Повеље на српском за њих не би имале никакав значај, као што вероватно ни судије у Серу или ком другом византијском граду не би знале шта да раде са српским *Душановим закоником*. Међутим, истим оним црквеним дестинатарима које је Душан обасипао грчким хри-

[13] Видети *Списак скраћеница*.

[14] Због тога мислим да немају пуно смисла истраживања која недостатак доказа о примени ДЗ у грчким областима некадашњег Душановог царства узимају као показатељ да је *Законик* престао да се примењује у тим областима после Душанове смрти (С. Шаркић, *О примени Душановог законика према подацима Јањинске хронике*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 81–89). Доказа, заправо, нема јер се у византијским земљама *Законик* није примењивао ни пре, ни после Душанове смрти.

[15] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965, 80–103; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима Српског царства*, ЗРВИ 10 (1967), 197–249; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд, 1994, 63–112.

[16] Већина их је сабрана у збирци А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара. Издање текстова, превод и коментар*, Зборник ИЈК, III одељење, књ. 7, Београд, 1936, Лондон, 1974[2].

совуљама по угледу на своје византијске претходнике, обласни господари и владари скраја 14. и из 15. века издају исправе искључиво на српском.[17] Промена у језику исправа последица је чињенице да су се поседи и права које су грчки манастири добијали од српских династа тога доба налазили на српском језичком и државном подручју.

Душанов законик, или боље рећи Душаново законодавство, може се посматрати као израз жеље и потребе за правном унификацијом само у смеру од Византије ка српским земљама и, наравно, само у ограниченој мери. Душаново законодавство преносило је у српске земље, у чистом или прилагођеном виду, не само византијске правне норме већ и византијску правну мисао и „византијски систем стварања и провере правних норми".[18] Другим речима, *Законик* није могао да важи на подручју читаве Душанове државе, већ је правни систем читаве Душанове државе требало да почива на идеологији и нормама римско-византијског права, а Душаново законодавство је такву замисао требало да оствари у старим српским земљама.

У излагању грађе у оба дела *Законика* могу се уочити јасни показатељи систематизације по предметима, иако су у литератури присутна мишљења која *Законику* одричу ову особину.[19] Рекло би се да судови о одсуству система у ДЗ почивају на некритичкој примени строгих начела систематизације прописа по сродности и доследног логичног следа, каква су уобичајена у данашњем законодавству, на средњовековни правни текст. Систем, заправо, постоји, али почива на другачијим темељима и није тако очигледан. Прописи творе веће или мање одељке према предмету, који није нужно прецизно одређен и наглашен у тексту законâ, тј. који је постављен на ширу основу и обухвата више сродних правних питања. Таква систематизација озакоњена је у појединим одељцима текста, у преради *Законика* из 15. века, заједничким насловом за више сродних чланова.

У складу с начелом да сваки закон извире из православне вере, почетни одељци *Законика* садрже одредбе о вери и цркви – укупно 38 чланова.[20]

---

[17] Видети, рецимо, издања српских повеља манастирâ Лавре, Ватопеда и Светог Павла [Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик СКА 56 (1922), 6–21; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935), 166–185; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа (Miscellanea) 6 (1978), 183–205].

[18] ИСН 1, 565 (Д. Богдановић).

[19] Мада је још од 1872. Теодор Зигељ убедљивим аргументима доказивао постојање система у ДЗ (Т. Зигель, *Законник Стефана Душана*, Санктпетербургъ, 1872, 104–115; исти, *О сочинении Памятники законодателной деятельности Душана...Т. Флоринскаго*, Приложение к LXIII-му тому Записок Императорской академии наук, № 3, Санктпетербург, 1890, 57–113).

[20] О садржини *Законика* видети А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права VI, Београд, 1980, 3–17; ИСН 1, 560–565 (Д. Богдановић); Б. Ферјанчић – С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар 1331–1355*, Београд, 2005, 227–244.

Реченица која уводи у тај одељак, а у нумерацији чланова стоји на првом месту – *Најпре за хришћанство: Овим начином да се очисти хришћанство* – наглашава да су у састав *Законика* ушли они прописи који настоје да учврсте чистоту православне вере и искорене недостатке у крилу цркве, као и насртаје на њену догму и јурисдикцију. Другим речима, иако су ти прописи одавно познати и у употреби у Српској цркви од времена Савине редакције *Номоканона*, они који су ушли у избор *Законика* сведоче о питањима која су била нарочито актуелна у црквеном животу у тренутку доношења *Законика*. Законима о цркви утврђена је, између осталог, обавезност црквеног брака, искључива надлежност цркве у духовним стварима, предвиђене су мере против ширења католичанства у мешовитим верским срединама српских тргова и рударских насеобина или у областима додира православља и католичанства на јадранској обали и њеном непосредном залеђу; ту су, затим, одредбе о симонији и о монашкој дисциплини. Чланови 39–47 творе одељак о баштинама. Њима је утврђена потпуна правна сигурност баштинске својине, начела њеног наслеђивања, а посебно су издвојени случајеви располагања баштинским црквама и слугама. Баштина се у *Законику* исказује не само као имовинска већ и као друштвена категорија, јер на њој почивају темељи феудалног друштва у средњовековној Србији. Властеоском сталежу посвећени су чланови 48–63. Овај одељак углавном се бави међусобним кривичним преступима властеле, властеличића и себара, при чему је, у складу са сталешком поделом друштва, врста и тежина казне прилагођена друштвеном статусу окривљеног. Другим речима, стварна неједнакост утврђена је и пред законом тако што је висина казне за исту кривицу била у обрнутој сразмери са положајем на друштвеној лествици. Друштвена неједнакост наглашена је и повластицама које је властела имала у претходном судском поступку. Чланови 64–73 односе се на правни положај себара. Тим прописима се, поред осталог, одређују обавезе меропаха према господару, утврђује се кривична одговорност куће или задруге, забрањује злонамерно, превратничко окупљање себара. У наредном одељку, од члана 74 до члана 83, регулисана су питања у вези са споровима око земље и међа и у вези са повредом туђег поседа. Сразмерно је обиман одељак (84–103) у којем су сабране одредбе кривичног права и одредбе о судском поступку. Ту су наведене казне за нека од најтежих кривичних дела – против вере (јерес), личности (увреда и убиство), имовине (крађа људи и имовине) и општеопасна кривична дела (паљевина). У скупини чланова 104–111 претежу они којима су регулисана права и обавезе судија и судских помоћних органа – пристава. Чланови 112–117 односе се на право азила и амнестије. Следећи одељак (118–128) посвећен је трговима, градовима и положају трговаца. Изричито су наглашени слобода трговања и градске привилегије. Последњи чланови првог дела *Законика* (129–132, 135) односе се на војне походе, изнад свега на одређивање казне за најозбиљније

преступе који могу бити почињени током похода. У ову скупину ушли су и прописи о правима посланика (133) и о плати особља канцеларије (134).

Други део *Законика* отварају новеле (136–141) којима је истакнут значај и правна снага царевог законика и царевих исправа. Овде су, поред осталих, нашли места прописи о фалсификовању исправа и о праву меропха да се парничи са својим господарем. Чланови 142–150 донети су с циљем да се искорени крађа и разбојништво, који се управо овим путем указују као велика невоља у Душановој држави. У откривању и хватању разбојника и лопова тежиште је стављено на колективну одговорност. Наредна четири члана озакоњују установу пороте као доказно средство. Одредбе од 155. до 160. баве се сигурношћу путника и установом приселице. Наредни одељак другог дела *Законика* (161–167) обухвата прописе о судском поступку, судским органима и кривичним делима. Четири члана, од 168. до 170, настоје да регулишу права и обавезе златара, заправо ковничара новца. Следи неколико неповезаних одредаба – о снази закона, о разбојницима на двору царевом и о повезаности работе и земље – а затим већи одељак (175–186, 188) са законима о судијама и судском поступку. Чланови 187 и 189 односе се на кретање цара и његове пратње по земљи. Последњих 12 чланова, према стандардној нумерацији и редоследу, налазе се само у Раковачком рукопису, али и међу њима се може издвојити неколико скупина сабраних око истог предмета. Закони 190, 191, 193, 199, 200 односе се на домаће животиње, 194–196 на цркву, 192, 197–198 на властелу, и на крају усамљен стоји 201. члан, који озакоњује везаност меропха за земљу.

Из овог сумарног прегледа садржине *Законика* види се да су највише заступљене одредбе из државног, кривичног и процесног права. Прописима *Законика* регулисана су многа правна питања, међу којима је било оних која су још од Савиног *Номоканона* добила писану законску санкцију, али међу којима готово потпуно изостају она из области грађанског права. Шта је условило такав одабир законâ?

Као што је већ наглашено у вези са члановима о цркви, законодавац је бирао прописе који су имали актуелност у тренутку доношења *Законика*, прописе којима је требало озаконити темеље на којима је почивало уређење државе и друштва, прописе којима се нудило решење за највеће изазове у друштвеним односима. Садржај *Законика* богатио се, а то се вероватно најбоље види у новелама из 1353–1354, позитивним прописима који су извирали из негативне правне праксе. У томе је, уосталом, много поузданија његова изворна вредност, јер избор и начин регулисања правних питања у ДЗ показују заправо које су невоље биле присутне у друштву Душановог времена, које негативне појаве је законодавац настојао да искорени, где су постојале празнине у организацији управног и судског апарата, које је требало попунити да би се одговорило захтевима веће и сложеније државе с царском идејом у основи.

Најзад, законодавцу је било стало да партикуларне правне прописе у старим српским земљама (нпр., законе за властелинства), којима су регулисани привредни односи и статус појединих друштвених група, замени општеобавезним нормама. Иста је намера видљива и код питања која су решавана обичајним правом, тим пре што је оно добијало формализован и уједначен вид. Важно је нагласити да су средства и решења из обичајног права задржани пре свега у доказном поступку.

Укупно узев, законодавац је показао јасну намеру да прошири делокруг појава и питања у којима је било неопходно учешће државе. *Законик* настоји да учврсти друштвене односе у којима доминира стварна и правна неједнакост поданика. Према пореклу, правима, обавезама и занимању они су творили бројне друштвене слојеве и групе, као и аутономне заједнице. На њих се у неједнакој мери и на различите начине простирала владарева власт. Наглашавањем индивидуалности различитих категорија поданика нису само учвршћене разлике у њиховом правном положају, већ је држава делегирајући и распоређујући своја права на аутономне заједнице (градови, катуни, Саси и сл.) лакше могла да контролише државну територију средствима која су јој стајала на располагању. У томе су значајну улогу имали локални чиновници и колективна одговорност заједнице. Такве методе контроле појавиле су се јер устројство друштва и организација државе нису били кадри да подрже јаку и ефикасну централну власт. И поред тога, у *Законику* јасно избија на видело тежња државе ка уједначавању и контроли управног система – преко установе кефалија. Иако су самим *Закоником* омогућена широка судска овлашћења у различитим друштвеним заједницама, држава се постарала да појача свој удео у судству увођењем општег и веома разноврсног система казни, међу којима новину представљају телесне по угледу на византијски казнени систем, резервисање искључиве надлежности царских судова за поједине врсте кривичних дела, постављање царских судија и судских извршних органа, чијим се подручјима надлежности настојала покрити читава држава.

Одсуство одредаба грађанског права у *Законику* (нарочито наследног, облигационог и стварног) није показатељ да су ова питања решавана доследно по нормама обичајноправног поступка, нити да за њима није било потребе. Те области права биле су подробно регулисане писаним законима сабраним још у време архиепископа Саве Немањића, у српском преводу и редакцији *Номоканона* (*Законоправила*). Нарочито су значајни *Закон градски* – превод *Прохирона* цара Василија I, и избор из *Јустинијанових новела*.[21] Неколико чланова ДЗ (6, 8, 101, 109) за одређене преступе

[21] *Номоканон* Светог Саве још није дочекао целовито критичко издање. Текст *Закона градског* већ одавно је приступачан за научни рад [Н. Дучић, *Крмчија морачка. Опис рукописа.– Фотијеви предговори.– Градски закон*, ГСУД, II одељење, књ. 8 (1877), 34–134]. Интегрални текст *Номоканона* доступан је у фототипији Иловичког преписа (*Законопра-*

упућују на казне прописане у *Закону светих отаца*, тј. у *Законоправилу*.[22] Поред *Законоправила*, на старосрпски језик је управо у Душаново време преведен још један номоканонски зборник, који је 1335. саставио солунски монах Матија Властар.[23] *Синтагма Матије Властара* садржи углавном исту грађу као *Законоправило*, али је сређује према словима грчког алфабета тако да су одређена правна питања поређана према почетном слову. То значи да су прописи о једном предмету били сабрани на једном месту, а неслагања између алфабетског и предметног начела систематизације решавана су упутама. Због ових особина *Синтагма* је била веома популарна у Источној цркви. Александар Соловјев је својевремено претпостављао чак да је превод *Синтагме* на старосрпски урађен с првобитном намером да послужи српским судијама и црквеним старешинама у новоосвојеним византијским земљама.[24] Таква могућност није искључена, поготово ако се има у виду да је до Душановог освајања *Синтагма Матије Властара* стекла широку примену у правном животу Византијског царства. Осим тога, упада у очи чињеница да у преводу није изостављено ништа из грчког предлошка, укључујући и текстове којима су истицане идеје суприматије световне над духовном влашћу, јединог легитимног византијског цара, као и првенства васељенског патријарха у Источној цркви.[25] Но, без обзира на то да ли је *Синтагма* преведена с намером какву је слутио Соловјев, она је задржала своју улогу у Српској цркви и у наредним вековима управо због прегледности садржаја.

У Душаново време су, по свој прилици, преведена и редигована још два правна зборника – *Скраћена синтагма Матије Властара* (са *Правилима св. Јована Посника*) и *Јустинијанов закон*. *Скраћена синтагма* је номоканонски састав настао избором, редиговањем и новом систематизацијом правних правила из српског превода пуне (интегралне) верзије *Синтагме*, тако да

вило или Номоканон светог Саве. Иловички препис из 1262. године, фототипско издање, прир. М. Петровић, Горњи Милановац, 1991), а однедавно и један део (првих 47 поглавља) у виду издања текста у оригиналној ортографији и упоредног превода; за основу је узет најстарији, Иловички препис, а у критичком апарату дате су variae lectiones *Рашке*, *Морачке* и *Сарајевске крмчије* (*Законоправило светога Саве* I, приредили и превели М. Петровић и Љ. Штављанин-Ђорђевић, Историјски институт, Београд, 2005).

22 Уп. С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик САН 102 (1952), 9–15.

23 С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Зборник ИЈК I одељење, књ. 4, Београд, 1907; С. Троицки, *Допунски чланци Властареве синтагме*, Посебна издања САНУ CCLXVIII, Београд, 1956. О изазовима превођења *Синтагме* на старосрпски језик недавно је расправљала Т. Суботин-Голубовић, *Српскословенски превод Синтагме Матије Властара*, Средњовековно право у Срба, 9–20.

24 Соловјев, *Законик*, 7.

25 С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Глас САН 212 (1953), 155–206; ИСН I, 559 (Д. Богдановић).

је остала једва трећина првобитног текста.[26] За разлику од *Пуне синтагме*, у *Скраћеној синтагми* су превагу однели световни закони, а одредбе које су промовисале суприматију византијског цара и васељенског патријарха избачене су. *Јустинијанов закон* представља правну компилацију створену превођењем прописа из различитих византијских правних зборника, поглавито из области аграрног права.[27] У рукописима старије редакције тексту ДЗ увек претходе СС и ЗЈ (осим у фрагментарно сачуваном Струшком и у Студеничком, који представља верзију *per se* и садржи само текстове ДЗ и СС у посебној редакцији). Не може се са сигурношћу рећи да ли су још за Душановог живота СС, ЗЈ и ДЗ здружени у један правни зборник.[28] Ниједан од рукописа у којима се СС и ЗЈ налазе заједно са ДЗ није старији од прве четврти 15. века. Није искључена могућност да су СС и ЗЈ чинили у Душаново време засебан зборник, а да су здружени са ДЗ у време његове ревизије, вероватно у држави српских деспота. У сваком случају, текстови СС, ЗЈ и ДЗ су комплементарни и представљају скуп законика првобитно намењених регулисању правних односа у држави цара Душана.

Државни оквир и друштвена средина у којима је *Законик* настао и требало да буде примењиван нису се дуго одржали. Већ за живота Душановог наследника кренуло је растакање државе, а „тихост и спокојни живот", којима је цар посредством *Законика* тежио, уступили су место „злоби и опакој мржњи". Врло често су се, и с правом, постављала питања колико је заиста било времена и прилике да одредбе *Законика* уђу у живот, да почну да обликују схватања и понашање савременика, да покушају да приближе државу идеалу какав је прокламован у царевој повељи уз *Законик*. Од одговора на ова питања очекивало се да пресуде о томе колико је *Душанов законик* вредан као извор и можемо ли уопште помоћу његових одредаба да покушамо реконструисати српско друштво из времена Царства. Чини се да настојања да се ова питања реше остају често без ваљаних резултата бар због две доста раширене и међусобно супротстављене заблуде.

Једна је била резултат приступа по коме се на ДЗ гледало у статичном виду, као на текст који је једном засвагда дат и непроменљив, као јеванђеље. Није се довољно обраћала пажња на то да су промене у структури *Законика* и тексту појединих закона у рукописима старије редакције сведочиле о његовом прилагођавању другачијим околностима. Такве интервенције су

[26] Т. Флорински, *Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков*, Киев, 1888, Приложения, 95–203; V. Mošin, *Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom „Otečniku"*, Starine JAZU 43 (1949), 7–93; Соловјев, *Законодавство*, 357–369, 397–400; ИСН 1, 558–560 (Д. Богдановић).

[27] Флорински, *Памятники*, 52–94, 204–215; Б. Марковић, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XV, Београд, 2007.

[28] Уп. Соловјев, *Законодавство*, 359–369.

очевидно биле изазване његовом употребом у друштвеном и државном оквиру другачијем од онога у којем је настао. Уколико се, према томе, не води рачуна о еволуцији *Законика*, редакторске интервенције из 15. века могу се некритички применити на реконструисање прошлости средине 14. века. Управо због тога важно је да се препознају слојеви текста, да се издвоје касније допуне и измене од оних које припадају првобитној верзији. Ови изазови могу се добрим делом решити тек темељном студијом о историји текста. Разуме се, драгоцени би били и покушаји да се препознају време, околности и разлози због којих је дошло до редиговања текста *Законика*.

Друга заблуда је последица истрајавања на томе да се на сваки начин, али обично са скромним исходом, пронађу докази о примени ДЗ у правном животу и тиме побију сумње у декларативну природу његових одредаба. Доказа је заиста било, можда и више него што би се могло очекивати од оскудно сачуване документарне заоставштине средњег века.[29] Међутим, овакав поглед у средњовековну стварност кроз *Душанов законик* не користи све могућности које овај писани споменик пружа, па је стога нужно једностран. *Законик* нам, такорећи, даје прилике да се осврнемо на више страна, да не гледамо само унапред, у временском смислу, већ и уназад. Као што сам већ нагласио говорећи о саставу *Законика*, избор правних питања и начин њиховог регулисања речито су сведочанство о приликама у Душановој држави, о невољама које су мучиле царску власт. Рецимо, правила која прописују монашку дисциплину говоре управо о томе да је недисциплина била присутна у манастирима, строге одредбе о искорењивању крађе и разбојништва, које су ушле у други део *Законика*, показују да је ова појава била раширена у Душановој држави, одредбе против католичког прозелитизма у складу су са савременим документима која сведоче о увек присутним настојањима римске курије ка сузбијању православља. Уколико је закон формулисан тако да забрањује неки поступак или понашање, као у члану 104 (*И да се не шаље пристав жени када није муж код куће*) или у члану 120 (*Цариник царев да нема право узнемиравати или задржати трговца да му робу коју прода у бесцење*), то се са доста сигурности може узети као сведочанство да су пристав или цариник, у наведеним примерима, често управо тако поступали. Најзад, норме обичајног права, које су добиле званичну форму у *Законику*, потичу зацело из далеке старине, али и из свакодневне правне праксе.

Сличан приступ може се применити и с погледом унапред. Уколико је могуће приближно хронолошки одредити доцније измене и допуне *Законика*, о којима је већ било речи, и сместити их у конкретно друштвено

[29] Р. Михаљчић, *Метода ex silentio: Примери из Душановог законика*, Изворна вредност старе српске грађе, Сабрана дела Р. Михаљчића, књ. 5, Београд, 2001, 65–67; исти, *Душанов законик у судској пракси*, на истом месту, 68–84.

окружење, онда се обим и природа тих интервенција могу користити као извор. Из онога што је изостављено тумачићемо које су одредбе у другачијим условима изгубиле актуелност. Из онога што је измењено можемо, рецимо, пратити промене у казненој политици, њено ублажавање или пооштравање.[30] А из онога што је преформулисано или прецизније срочено можемо видети какво је било право значење првобитно двосмислених или недоречених прописа.

У изворима постоји више потврда да се *Законик* примењивао и поштовао у Српском царству. На овом месту навешћу само неколико. Повеље за манастир Светог Петра Коришког из последње године Душановог живота прописују радне обавезе сељацима метохије по истоветном моделу као у члану 68 *Законика*: да работаю вьсак кии јє ѡдѣльнь, два дьни оу нѣдєли, и дьнь винограда и дьнь сѣна, и што поорє и покоси, ве̑сє да свързстоуѥ и свръши и оусиплѥ.[31] Више повеља из исте године садрже у формули санкције одредбу којом се ономе ко наруши записане одредбе прети расапом и кажњавањем *йо законику Царсйва ми*.[32] Иста формула остала је у употреби и у Урошевој канцеларији.[33] Повеље цара Уроша у којима се та формула јавља издате су на државном сабору у Скопљу, априла 1357. На истом сабору, нешто раније, цар је доделио у баштину двојици которских племића острво Мљет. У повељи коју је тим поводом издао уписани су и редови који би указивали на могућност да је цар Урош на том сабору потврдио очев *Законик*,[34] а неке од одредаба, које се налазе само у Раковачком ркп., наводе на помисао да га је и допунио.[35] Непосредних доказа о коришћењу *Законика* у српским земљама последњих деценија 14. века и током 15.

[30] Према члану 97 ономе ко би почупао браду властелину или угледном човеку следила је казна одсецања обе руке. Та је казна касније ублажена на одсецање једне руке.

[31] А. Соловјев, *Два йрилоīа йроучавању Душанове државе*, ГСНД 2 (1927), 29. Овако срочена обавеза у повељи показује шта значи глагол *сйежиши* у члану 68 *Законика*.

[32] Повеља за штипске Б`не: да сє распє и накажє како повелѣва ꙁаконикь царьства ми [А. Соловјев, *БЦИ у Душановој йовељи ī. 1355*, ПКЈИФ 6–2 (1926), 190]; разрешница рачуна за Мароја Гучетића: да сє распє и накажє по ꙁаконикоу царьства ми (Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* 1, 67–68); простагма Хиландару о међама у Кунаранима: да сє распє и накажє по ꙁаконикоу како и нєвѣрьник [С. Ћирковић, *Хрељин йоклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 117].

[33] Повеља Дубровчанима о трговини, 24. 4. 1357: и да плати всє самосєдмо што им боудє строуль по ꙁаконикоу царьства ми (Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* 1, 92); повеља Св. Богородици Синајској: да примєть гнѣвь и накаꙁаниє по ꙁаконикоу царьства ми (С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 713).

[34] ...иже вса добрѣ оустраюштоу ми по ꙁаконоу оуставлєнномоу всєчьстнаго ꙁбора иже одь прѣждє господиномь и родитєлємь царьства ми светопочившимь царємь и иже оустави всакаꙗ правила, гаꙁи вса оутврьждаѥть царьство ми...(Р. Михаљчић, *Мљешске исйраве цара Уроша*, Стари српски архив 3 (2004), 73).

[35] С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законику*, ЗРВИ 33 (1994), 149–164.

века нема. Али вреди истаћи да је један од писара најстаријег преписа ДЗ – Струшког, из последње деценије 14. века, Данилац Левооки, тада био дечански монах и да је у то време (1397) преписао и повељу монахиње Јевгеније за манастир Дечане.[36] Неколико рукописа из прве половине 15. века садрже текст ДЗ са изменама и допунама које су настале као одраз прилагођавања другачијим правним и друштвеним околностима, о чему је у више наврата већ говорено. Претпостављам да су те измене ишле заједно са спајањем СС и ЗЈ са ДЗ у један рукописни зборник, од којега се више неће одвајати.

Током наредних векова живота под туђинском влашћу и даље се преписују верзије рукописа настале у средњем веку, и то не само оне ревидиране, из 15. века, већ и оне ближе првобитној. *Законик* је наставио да живи и као подсетник на стару славу и као извор правних норми у окриљу Српске цркве или у срединама које су уживале извесну самоуправу (Паштровићи, Грбаљ, Бока...) – свугде где су одређене судске надлежности остављене у рукама Срба. Код приморских Срба *Законик* се користио све до краја 18. века. У територијално, политички и економски скромним аутономним општинама, с традиционалним друштвом у којем је обичајно право имало истакнуту улогу, *Законик* је прерађен и добрим делом прилагођен начину живота и суђења, као и говорном језику. Друга главна област његове примене, поникла у крилу Српске цркве вероватно у другој половини 17. века, коначно се уобличила у кругу српске јерархије и поданика Хабзбуршке монархије, после Велике сеобе, у последњој деценији 17. века и првих година 18. века. Највећи број сачуваних рукописа потиче управо из те средине, сведочећи о томе да је тзв. црквено-школска аутономија Срба у Хабзбуршкој монархији давала простора, нарочито у питањима која су спадала у надлежност цркве, за правни приступ и решења каква је нудио *Законик*. Био је то његов последњи и најроднији изданак, који се по језику и начину стилизације законских одредаба знатно удаљио од својих средњовековних корена, али који је из њих црпео своју животност и углед. Природно, управо у кругу учених Срба у Монархији кренуће се са умножавањем *Законика* путем штампаних издања и са његовим научним проучавањем, које траје до данас.

[36] Видети нап. 38.

РУКОПИСИ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Оригинал *Душановог законика* није сачуван – ни посебан рукопис првог *Законика* из 1349, који је ради употребе морао бити умножаван бар до 1353–1354, нити рукопис с новелама, уколико су првобитно засебно издате, нити јединствени правни зборник састављен од оба законика, приликом новелирања првог. У сваком случају, сви сачувани рукописи садрже оба законика. Најстарији, али и најлошије сачувани рукопис потиче скраја 14. века, а остала 24, са знатним разликама у склопу и садржини, из раздобља од 15. до 18. века, при чему по броју сачуваних преписа последњи век има апсолутну превагу.

Целокупно рукописно наслеђе Душановог законодавства може се поделити у две, по обиму, саставу и значају неједнаке скупине, познате под конвенционалним називима старија и млађа редакција.[37]

РУКОПИСИ СТАРИЈЕ РЕДАКЦИЈЕ

Старија редакција обухвата десет рукописа: Струшки, Атонски, Студенички, Ходошки, Хиландарски, Бистрички, Барањски, Призренски, Шишатовачки и Раковачки. Они у већој или мањој мери одражавају састав, редослед чланова и стил изгубљеног оригинала *Законика*, као и доцније кодификаторске и редакторске прераде, настале у доба Царства или у областима и државама пониклим на његовом подручју. У зависности од тога које од наведених особина у рукописима доминирају, може се издвојити неколико верзија или редакција *Законика*. Сваки покушај реконструкције структуре и текста оригинала мора поћи од тих рукописа. Подједнако је важна чињеница да више од половине њих указују на касније систематизације и редукције грађе *Законика* и промене у тексту појединих чланова. Те промене одражавају потребу да се правна грађа доследно среди по сродности, да се избаце одредбе које су изгубиле актуелност, а оне које су

[37] Д. Богдановић, *Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Београд, 1981, 53–57; М. Пешикан, *О међусобним односима верзија Душанова законика*, *Законик* 3, 11–24; С. Ћирковић, *Старија и млађа редакција Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 91–96.

биле двосмислено или непрецизно срочене побољшају или да се допуне и преиначе у складу с измењеним друштвеним околностима и правном праксом која их је пратила. У рукописима старије редакције ДЗ је увек здружен са СС и ЗЈ (осим у Струшком и Студеничком).

1. Струшки рукопис

Најстарији је сачувани рукопис *Душановог законика* и једини који потиче из 14. века. Према воденим знацима преписан је у његовој последњој деценији. Од некадашње рукописне књиге, непознатог обима и састава, остало је само петнаест листова нагрижених влагом, мада ни они нису сачувани без празнина у редоследу којим су се првобитно низали. Услед оштећења подлоге многи делови текста су уништени или тешко читљиви. Струшки препис сачувао је, делом или у целости, 105 чланова ДЗ. Чланови се нижу од петог (без почетка, који је остао на претходном, изгубљеном листу), с празнинама између 19. и 62. члана, због губитка најмање пет листова после садашњег другог листа, и између 111. и 122. члана, узрокованим недостајањем једног листа после садашњег деветог. Текст се прекида почетним речима члана 163. У Струшком препису препознате су две писарске секције, од којих једна недвосмислено припада руци знаменитог преписивача Данилца Левоокоr.[38] Струшки ркп. има веома мало наслова, свега осам, и то само међу првих 80 чланова. Јединствен је по томе што изоставља наслов (датум) испред почетка другог дела *Законика*. Према одликама језика и начину стилизовања законских одредаба с правом се узима да се Струшки ркп. најмање удаљио од правне терминологије Душановог времена и претпостављеног језичког израза изгубљеног оригинала.

Рукопис је пронашао у Струги[39] 1845. руски слависта Виктор Григорович. После Григоровичеве смрти 1876. предат је, заједно са осталим руко-

[38] У последњој деценији 14. века живео је у манастиру Дечани, где је засигурно преписао половину од укупно 12 рукописа који су му атрибуирани, као и повељу монахиње Евгеније, удове кнеза Лазара, Дечанима из 1397. У Дечанима је вероватно преписивао и текст ДЗ (М. Пешикан, *Писарске секције у Струшком препису Душановог законика*, ЈФ 30, св. 1–2 (1973), 525–535; Л. Церовић, *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Београд, 1981, 339–341, 354–356; А. А. Турилов, *Книжное письмо в сербских грамотах XIV–XV вв.: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)*, Палеография и кодикология: 300 лет после Монфокона, Москва, 2008, 199–200).

[39] У литератури се као место налаза наводе: црква Светог Ђорђа у Струги (Соловјев, *Законик*, 43), манастир Струга [V. Bogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu* I, Zagreb, 1872, 37; Н. Радојчић, *Струшки рукопис Душанова законика*, ЈФ 22, 1–4 (1957–1958), 49], манастир Свете Богородице у Струги (Т. Никчевић, *Историографија Струшког и Атонског рукописа*, Законик 1, 63). Сам Григорович даје неодређене податке у опису свога путовања по

писима који су се задесили у његовом поседу у тренутку смрти, на старање Румјанцовском музеју у Москви. Данас се чува у Руској државној библиотеци у Москви, у рукописном фонду Ф 87 (собр. Григоровича), сигн. № 29, М 1732. Рукопис је био познат под називима Григоровичев први и Казањски први. Данашњи, општеприхваћени назив дао му је Валтазар Богишић,[40] а у науци учврстио Стојан Новаковић посредством издања ДЗ из 1898.[41] Иако се убрзо после проналаска Струшког ркп. међу ученим светом проширио глас о његовој старини, споро и с тешкоћама пробијале су се оскудне вести о садржини и значају овог преписа за проучавање рукописне традиције и текста ДЗ. Заслужено место у породици рукописа ДЗ обезбедио му је тек Тимофеј Флорински 1888. у својој ученој и марљиво израђеној студији о Душановом законодавном раду, пространом анализом и издањем у прилогу (истина, не беспрекорном).[42] Признање које је Струшком препису одао Флорински ипак није поколебало Новаковића приликом публиковања ДЗ 1898. у уверењу да је Призренски ркп. најближи оригиналу и оптимална основа критичком издању. И поред уважавања које му је Новаковић исказао, текст Струшког ркп. у овом издању није добио више од варијаната у критичком апарату. Премда је на овако незаслужено поступање према најстаријем препису указао већ Константин Јиречек у опширном осврту на Новаковићево дело,[43] тек је Никола Радојчић 1960. дао предност Струшком ркп. и унео његове одредбе, где год је то било могуће, у своје сводно издање ДЗ.[44] Рукопис је напокон 1975. стручно публикован, уз опис, студију о језику, превод и снимке.[45]

2. *Атонски рукопис*

Никола Радојчић увео је у науку обичај, посредством издања ДЗ из 1960, да се у низању рукописа ДЗ по старини Атонски смешта на друго место, верујући да је преписан најкасније око 1418.[46] Он, међутим, тада није располагао тачним и потпуним подацима о воденим знацима и њиховом

европским провинцијама Османског царства. Он приповеда да је посетио цркву Светог Ђорђа у Струги, у којој је било рукописа, и да је пренођио у манастиру Свете Богородице у Калишту, недалеко од Струге (В. Григорович, *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи*, Москва, 1877², 107), а на другом месту сасвим уопштено вели да је у Струги узео два рукописа, од којих је један фрагмент ДЗ (*ibidem*, 159).

40 V. Bogišić, *loc. cit.*

41 Новаковић, *Законик*, LXV.

42 Флорински, *Памятники*, 175–193 и Приложения, 1–13.

43 C. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, AfSlPh 22 (1900), 206–208.

44 Радојчић, *Законик*.

45 *Законик* 1, 95–160.

46 Радојчић, *Законик*, 15.

датирању, а управо према том мерилу, како је доцнија филигранолошка анализа показала, Атонски ркп. не може се са сигурношћу ставити на чело скупине преписа ДЗ из 15. века. Најдаље што се сме ићи у датирању на основу филиграна јесте друга четвртина 15. века (1425–1450).[47] И поред тога, Атонски заслужује да се нађе одмах иза Струшког, јер је међу рукописима прве половине 15. века најпотпунији, а настојањем да се грађа систематизује по предметима, да се одредбе прецизирају и нејасноће у формулисању отклоне[48] издваја се као најважнији члан рукописне породице из које су еволуирале доцније прераде текста *Законика* познате по преписима из 17. и 18. века. Рукопис у којем се налази ДЗ представља зборник текстова Душановог законодавства, уобичајеног састава и редоследа: СС (са *Правилима светоī Јована Посника*), ЗЈ и ДЗ. Између последња два текста, на преко 15 листова, преписано је неколико антилатинских састава.[49]

Атонски рукопис везује се за Струшки и истом или сличном судбином од када је откривен за учени свет. На истом путовању на којем је добавио Струшки ркп. В. Григорович добио је у Хиландару Атонски, али, како је доцније пренео В. Богишић, није био сигуран да ли је тамо доспео из скита Свете Тројице или из манастира Светог Павла.[50] До одредишта у којем се данас чува (Руска државна библиотека у Москви, рукописни фонд Ф 87, собр. Григоровича, сигн. № 28, М 1708) пратио је Струшки рукопис. Са њим је поделио исту судбину и на путу до заједничког издања 1975.[51] Најзад, на исти начин дошло се до назива по којем је данас препознатљив. Првобитна имена Григоровичев други и Казањски други изашла су постепено из употребе пошто је Богишић и њему кумовао,[52] а Новаковић се постарао да се ново име устали.

3. Сӣуденички рукоӣис

Студенички препис ДЗ налази се у оквиру зборника насталог повезивањем два рукописа, преписана у приближно исто време и, по свој прилици, од истог писара. Према воденим знацима оба рукописа писана

[47] *Законик* 1, 210. Ходошки рукопис датира се у прву трећину 15. века, а Студенички око 1430. године (*Законик* 2, 62–63, 150).

[48] Н. Радојчић, *Око Душанова законика IV. Аӣонски рукоӣис Душанова законика*, ИЧ 9–10 (1959), 101–112.

[49] *Законик* 1, 210–212.

[50] V. Bogišić, *op. cit.*, 37.

[51] Флорински, *Памятники*, 206–217, 281–282 и Приложения, 14–35; за своје издање Н. Радојчић је искористио преко 80 чланова Струшког ркп. и преко 50 чланова Атонског; *Законик* 1, 164–219.

[52] Видети нап. 40.

су око 1430. године. Први садржи избор из отачника, допуњен саставима друге врсте, међу њима и апокрифним, а други текст СС особене редакције и око 60 чланова ДЗ.[53] Студенички ркп. сачувао је мање чланова и од Струшког, али такво сиромаштво садржаја није последица рђаво сачуваног рукописа (као у случају овог другог), већ, рекло би се, његовог предлошка. Ја се придружујем претпоставци Николе Радојчића да је рукопис са којег је преписивано био у лошем стању, без краја и почетка, без многих листова,[54] а они који су преостали били су местимице оштећени, па се ни ту текст није могао у целости прочитати.[55] Пошто је, за разлику од текста ДЗ, СС добро очуван, то би могло значити да је преписан са другог предлошка. Малобројност одредаба ДЗ Студенички препис надокнађује двема вредним одликама: 1) језик и стил упућују на старији предложак, тј. сврставају га у скупину рукописа ближих изгубљеном оригиналу, али, нажалост, ова одлика Студеничког ркп. није узимана озбиљно у разматрање у досадашњим настојањима да се реконструише текст најближи оригиналу; 2) СС представља посебну редакцију, у којој је грађа систематизована по предметима (а не у саставе према реду алфабета) и подељена у 57 глава.[56] Таква верзија СС среће се још само у Раковачком ркп., али је тамо грађа подељена у 75 глава. Студенички ркп. не садржи *Правила Јована Посника* и ЗЈ.

Према запису писаном брзописом на крају рукописа извесни поп Макарије поклонио га је манастиру Студеници. На основу тог податка усталило се уверење да се рукопис у прво време чувао у манастиру Студеници и претпоставка да је управо поп Макарије био писар (или један од писара).[57] Рукопис се касније обрео у манастиру Ловници у Босни, али није познато ни када, ни како је тамо доспео. Следеће његово одредиште било је у породици сарајевских кујунџија Јошиловића, али никаквих података нема о времену и околностима под којима је рукопис променио власника. Јошило-

[53] V. Mošin, *Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom „Otečniku"*, Starine JAZU 42 (1949), 7–25; idem, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije* 1, Zagreb, 1955, № 32; Соловјев, *Законик*, 61–69; *Законик* 2, 61–65.

[54] Мишљења сам и да је већа празнина у тексту ДЗ између 80. и 102. члана, приписана губитку једног листа Студеничког ркп., такође последица празнине у предлошку.

[55] Н. Радојчић, *Око Душанова Законика I. Душанов Законик у Студеничком рукопису*, ИЧ 2 (1949–1950), 103–108; исти, *Законик*, 16. О начину настанка Студеничке верзије ДЗ постоје још два мишљења у науци. Тако је Новаковић, *Законик*, LXXI, сматрао да је сам преписивач по својој вољи извршио избор чланова, а V. Mošin, *op. cit.*, 32–36, да је избор сачињен за потребе манастирског властелинства. Тешко је, чини ми се, одржива замисао о избору чланова, без обзира на побуде и сврху, јер се међу законском грађом која чини Студенички препис не може открити неко јасно или доследно спроведено начело у избору и систематизацији.

[56] Соловјев, *Законик*, 145–147.

[57] О судбини рукописа видети *Законик* 2, 5–10.

вићи нису били ради да своју драгоценост показују или уступају, а једино је, изгледа, Сава Косановић, сарајевски митрополит, успео да задобије њихово поверење, начини опис рукописа и препише текст ДЗ. Своје преписе уступио је Новаковићу 1872, али их је овај поделио с научном заједницом тек 1898, преко издања ДЗ.[58] Но, ни толико чекање није донело много радости. Новаковићева обавештења проширила су многе заблуде, које се не могу у целости приписати Косановићу. Прилика да се неко од учених људи приближи рукопису указала се тек када је куповином доспео у руке Александра Пољанића, директора Земаљске банке у Сарајеву. То је учинио Александар Соловјев 1933, али су његова обавештења, између осталог и правилно датирање, остала углавном незапажена.[59] Александар Пољанић је 1937. поклонио рукопис ЈАЗУ (данас ХАЗУ), у чијем се Архиву чува под сигнатуром IV d 114. Владимир Мошин је, као прилог прослави шест векова од доношења ДЗ, детаљно проучио и описао Студенички зборник и из њега издао текстове СС и ДЗ.[60] Најновије издање ДЗ по Студеничком ркп. приређено је 1981.[61]

4. Ходошки рукопис

Ходошки препис ДЗ налази се у рукописном зборнику веома богатог садржаја. Текстовима Душановог законодавства следи читав низ састава апокрифне природе (хороскопи, лекаруше, громовници, молитве и сл.). Према воденим знацима рукопис се може датирати у прву трећину 15. века.[62] Ходошки препис садржи само 131 члан ДЗ, а текст се завршава 152. чланом. Из садржаја *Законика* изостављена су укупно 23 члана, а од тога 21 из првог дела. Пошто оштећења рукописа нису погодила део на којем је преписан ДЗ (писар је штавише наставио преписивање на истој страници на којој завршава ДЗ), а текст ДЗ завршава се прекинутим 152. чланом, то значи да је предлошку недостајао крај. Из сачуваног текста изостављани су чланови, највероватније стога што су у време писања изгубили актуелност, тј. нису се примењивали у средини где је овај при-

[58] Новаковић, *Законик*, LXX–LXXII.

[59] Соловјев, *Законик*, 62.

[60] V. Mošin, *Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom „Otečniku"*, Starine JAZU 42 (1949), 7–93.

[61] *Законик* 2, 39–72.

[62] П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*, Београд – Нови Сад, 2004, 158–160; Радојчић, *Законик*, 19, № VIII; М. Грозлановић-Пајић, *Ново датирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу*, Библиотекар 20 (1968), 451, № 10; Соловјев, *Законик*, 58–59; *Законик* 2, 149–154.

мерак *Законика* требало да буде у употреби. Има јаких наговештаја у избору чланова и једној опширној допуни 18. члана да је овај препис рађен за неки манастир.[63] Разуме се, редукцију садржаја Ходошког преписа могао је извршити сам преписивач или је она већ била присутна у предлошку који је користио. Оно по чему се Ходошки рукопис издваја јесте изражена склоност ка архаизирању језичког израза, ка његовом прилагођавању у што већој мери нормама ресавске реформе језика и писма.[64] Према редакцијским интервенцијама Ходошки, Хиландарски и Шишатовачки ркп. имају најближе паралеле у Бистричком, али иду значајан корак даље у редукцији садржаја.

Палеографском и текстолошком анализом недвосмислено је утврђено да је писар Ходошког написао и Хиландарски ркп.[65] Ова чињеница наметнула је изазов одговора на питање који је рукопис старији, чиме се одређује и његово место у хронолошком низу преписа. Пошто се водени знаци у Хиландарском ркп. нису сачували, то се овом питању могло прићи једино текстолошким и језичким поређењем два рукописа.[66] Никола Радојчић био је убеђен, само на основу опширне допуне 18. члана и једне лексичке варијанте (*коње* ум. *соће*) у Ходошком, да је Хиландарски старији и да је служио као предложак Ходошком, али он није знао да је оба рукописа писала иста рука.[67] Далеко озбиљније и на широј основи овим питањем позабавила се Ирена Грицкат-Радуловић. Она је, додуше „са малом резервом", закључила да су оба рукописа писана с циљем да се језички израз приближи црквенословенској норми. У првом покушају, чији је резултат Хиландарски, тај циљ остварен је само делимично, па се писар поново латио истог задатка и постигао више успеха у архаизацији, али му је и овог пута доследност опадала како је преписивање одмицало. У погледу предлошка Ирена Грицкат-Радуловић оставља две могућности: или је

63 Уп. *Законик* 2, 118–119; 155.

64 Најважнија лексичка и синтаксичка одступања у односу на уобичајени језик *Законика* (као представник је узет Атонски) нанизала је Ирена Грицкат-Радуловић у опису језика Ходошког преписа (*Законик* 2, 155–166). Овде бих додао карактеристичну, због своје фреквентности, инверзију реченица са безличном конструкцијом, тако што се повратна заменица ставља иза глагола у трећем лицу једнине презента, којем је уз то, у складу са црквенословенском нормом, враћено финално *т*: да ѡчиститъ сє ум. да сє ѡчисти; да нє жєнєть сє ум. да сє нє жєнє; да раꙁлоучєть сє ум. да сє раꙁлоучє итд.

65 Л. Церинић, *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Београд, 1981, 341, 356; *Законик* 2, 155.

66 На узорку који је чинио текст ДЗ указано је на изразиту текстуалну блискост, али и на особена језичка и правописна одступања Хиландарског од Ходошког. Иста појава видљива је и у ЗЈ (Марковић, *Јустинијанов закон*, 53–61, варијанте уз издање текста по Атонском ркп.).

67 Н. Радојчић, *Хиландарски рукопис Душанова Законика*, ЗРВИ 8–1 (1963), 252–253.

Ходошки преписан са Хиландарског или су оба преписана са истог предлошка.[68] Међутим, разлика у степену архаизације и језичка и правописна разилажења између Хиландарског и Ходошког ркп. могу се искористити и као аргумент у прилог обрнуте хронологије. Могуће је да је прво преписан Ходошки, с више пажње и доследности, можда и према одређеним захтевима наручиоца. Следећи подухват урађен је с мање пажње, без тако строгих захтева, можда и без непосредне наруџбе. У њему много чешће провирује језик предлошка, тј. нису толико бројне интервенције у тексту с циљем прилагођавања ресавској норми. Овакво тумачење значило би да су оба рукописа преписана с истог предлошка. Пошто се, према моме уверењу, не може са сигурношћу утврдити који је од два рукописа старији, онда предност у хронолошком низу треба дати Ходошком, јер је сачуван у целости и јер успешније представља наум писара да језички израз учини конзервативним.

Записи на рукопису сведоче о томе да је често мењао власнике, али су, исто тако, услед погрешног тумачења били узрок заблуда о његовом пореклу и судбини.[69] Пре него што га је Павле Јосиф Шафарик добавио од Самуила Маширевића 1830, рукопис се, према једном запису, налазио у манастиру Ходошу у Банату. Тај податак је очигледно определио Шафарика да му да назив који носи и данас.[70] Ходош је, међутим, био само једно од његових одредишта, у које је доспео, како изгледа, тек у 18. веку. Крајем 17. века налазио се у Стоном Београду, а потом у Пешти. Чини ми се да нешто више светла на његову старију историју баца један запис из Шишатовачког рукописа, за који је непобитно утврђена зависност од Ходошког, можда чак и непосредна.[71] Према воденим знацима Шишатовачки рукопис је преписан средином 17. века, али на крају законског дела текста има запис, писан руком писара, о преписивању рукописа 1541. на Светој гори.[72] Овај запис вероватно је преписан заједно с основним текстом предлошка. То би био показатељ да је постојао бар један посредник између Ходошког и Шишатовачког рукописа, тј. да је 1541. начињен на Светој гори препис са Ходошког, а да је тај препис послужио као предложак Шишатовачком. То би, на крају, значило да се Ходошки препис у 16. веку налазио на Светој

[68] *Законик* 2, 155–157.

[69] Соловјев, *Законик*, 55–57, *Законик* 2, 13–20; 149–150, 154.

[70] P. J. Šafařik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, v Praze, 1851, III. Истини за вољу, првобитно му је доделио име *Беоїрадски*, према делу садржаја другог записа у коме се каже да је рукопис до 1688. поседовао поп Теодор из Стоног Београда (*Законик* 2, 15). Назив *Беоїрадски* могао би бити узрок заблуда јер није реч о Београду у данашњој Србији, већ о Стоном Београду у Мађарској (Alba Regalis, данашњи Секешфехервар).

[71] *Законик* 3, 215–220.

[72] Исто, 212.

гори. Данас се рукопис чува, заједно са осталим рукописима из Шафарикове библиотеке, у Народном музеју у Прагу [сигн: IX F 10 (Š 14)].

Због угледа и утицаја свог последњег и најпознатијег приватног власника, Ходошки ркп. је више деценија убрајан међу најзначајније рукописе ДЗ према старини и одликама језика. По оба мерила, касније ће се показати, неоправдано. Шафарик је у целости издао рукопис (с допунама из Раковачког) у својим *Спомениицима* 1851.[73] Одатле је текст више пута преузиман за објављивање у другим публикацијама,[74] чиме су донекле ублажена ограничења наметнута библиофилским тиражом (свега 125 примерака) првог издања. У новије време Ходошки ркп. издат је, с преводом, снимцима и описом, 1981.[75]

5. Хиландарски рукопис

Хиландарски рукопис садржи текстове Душановог законодавства, према уобичајеном редоследу. Рукопис није сачуван у целини; текст се прекида на почетку 125. члана ДЗ.[76] С обзиром на то да га је писао исти писар као и Ходошки, може се оставити као могућност да је био истог или сличног обима и састава као овај други. Текстуално је готово истоветан с Ходошким, изостављене су исте одредбе, тако да сачувани текст садржи свега 107 чланова и почетак још једног. Све оно што треба рећи о структури, језику и редакцијским одликама речено је у одељку о Ходошком. Пошто се водени знаци нису сачували због обрезивања листова или их уопште није ни било, Хиландарски ркп. датира се преко Ходошког у прву трећину 15. века, односно, уколико је настао после њега, у другу четвртину 15. века.

Место настанка рукописа није познато, нити у њему има записа који би о томе оставили неки траг. Откривен је у Хиландару средином 19. века, и ту се и данас налази, у збирци словенских рукописа (сигн. Cod. Slav. 300). Пошто је као последњи лист, после оног на којем се прекида текст ДЗ, увезан један с латинским текстом скраја 14. века или из почетка 15. века (вероватно из неког католичког пенитенцијала),[77] узима се да је то показатељ који упућује на зону додира и прожимања православног и

[73] Šafařík, *Památky*, 29–50. Прештампано и допуњено постхумно, 1873.

[74] F. Miklosich, *Lex Stephani Dušani*, Vindobonae, 1856; H. Jireček, *Svod zákonův slovanských*, V Praze, 1880, 307–331.

[75] *Законик* 2, 113–168.

[76] Радојчић, *Законик*, 16–17; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* I, Београд, 1978, 129, № 300; Соловјев, *Законик*, 53–55; *Законик* 2, 103–105.

[77] *Законик* 2, 105–106.

католичког подручја – српско приморје или неки од градова у унутрашњости где су Латини имали бројније колоније – као место настанка рукописа.[78] Без обзира на то што је латински текст старији од ћирилског, он није био део првобитног повеза. Убачен је касније, приликом неког од повезивања, од којих се најраније познато везује за 16. век. Међутим, поседовање рукописа латинског порекла у православној средини не мора се безусловно доводити у везу с подручјима додира и мешања две вероисповести. Није искључена ни могућност да је такав рукопис или његов фрагмент донео неки учени појединац у манастир Хиландар, можда тек у новије време, у 19. веку, када је Хиландарски ркп. последњи пут увезан. Пошто постоји извесна могућност да се Ходошки ркп. налазио на Светој гори у 16. веку, не би требало олако одбацити претпоставку о светогорском пореклу Хиландарског и Ходошког ркп., као и њиховог писара.

Виктор Григорович је на свом путовању по „европској Турској" имао част да први од модерних истраживача види Хиландарски ркп., прибележи кратак опис и препише већи део наслова ДЗ.[79] Обавештења која је поделио са ученим светом по повратку са путовања, скромна и донекле нетачна, била су, за невољу, једина која су наредних деценија стајала на располагању проучаваоцима ДЗ. Ово стога јер се рукопис доцније затурио, па ни најупорнији истраживачи хиландарских старина нису имали успеха у настојању да га пронађу. Рукопис се већ почео сматрати изгубљеним, када је 1925. Александар Соловјев, већ на самом почетку свог боравка у Хиландару, такорећи налетео на њега. Тек од тада су научној јавности постали доступни веродостојни подаци о очуваности, садржини и времену писања Хиландарског ркп.[80] Заслуге за поновно откривање рукописа Соловјев није крунисао приређивањем његовог издања. Први и једини пут *Душанов законик* по Хиландарском ркп. издат је 1981.[81]

6. *Бистрички рукопис*

Бистрички ркп. састоји се искључиво од текстова Душановог законодавства. Очуван је у целости, нема лакуна нити трагова нестанка последњих листова. По томе је јединствен, јер једини међу рукописима старије редак-

[78] Исто, 104.

[79] Историјат рукописа: Н. Радојчић, *Хиландарски рукопис Душанова Законика*, ЗРВИ 8–1 (1963), 246–250; Соловјев, *Законик*, 53–54; *Законик* 2, 10–13.

[80] А. Соловјев, *Неколико нових преписа Душанова законодавства*, ЛМС 318, св. 1 (1928), 226–229.

[81] *Законик* 2, 73–110.

ције ДЗ не садржи допунске текстове, који не спадају у корпус Душановог законодавства.[82] Још једна појединост издваја га од осталих рукописа – једини је сачувао интегрални текст 189. члана,[83] који је улазио у првобитни састав *Законика*, а који је изостављен у Атонској редакцији и осталим млађим прерадама. Од рукописа који су најближи оригиналном тексту ДЗ, Призренски га нема јер се прекида код 186. члана, Струшки нема сачувани текст после 163. члана, Студенички је само фрагментарни низ који не иде даље од 180. члана, а Раковачки има особену варијанту овог члана. Према воденим знацима на хартији, рукопис је преписан средином 15. века. Врло је важан за реконструкцију историје текста ДЗ јер представља својеврсну прелазну варијанту између оригинала и његових доцнијих прерада.[84]

Завршна доксологија, исписана испод последњег члана, садржи и име Давид написано тајном буквицом. Претпоставља се да је то име писара рукописа, али око места преписивања нема основе ни за претпоставку. Такође није познато када и откуда је рукопис доспео у манастир Бистрицу у Румунији. Можда би најраније време од када се рукопис сигурно налази у билиотеци манастира Бистрице могло да се одреди палеографском анализом инвентарске белешке на последњем листу: *Сија књиīа монасīира Бисīрице*. У сваком случају, онде га је пронашао на свом путовању по балканским земљама 1840–1841. руски слависта Николај Иванович Надеждин.[85] Он је понео рукопис у Русију, али није много марио за то да своју драгоценост учини доступном истраживачима. Учени свет морао се задовољити кратком белешком о постојању рукописа код Надеждина у Шафариковим *Сӣоменицима* 1851. Да ствар буде гора, рукопису се заметнуо траг после Надеждинове смрти. Почетком осамдесетих година 19. века купио га је од неког московског продавца старина Емпифидор Барсов, секретар Императорског друштва за руску историју и старине. Рукопис је остао у његовом доживотном власништву, а потом је, као део Барсовљеве збирке, постао својина Историјског музеја у Москви, где се и данас налази (ГИМ, Брс. № 151). Барсов није науци учинио услугу достојну хвале само тиме што је рукопис поново пронашао, већ и стављајући га на располагање ради проучавања познатом руском канонисти Алексеју Павлову. Он је рукопис описао и преписао, а о својим запажањима поднео је извештај истоме друштву 1885. Тек у том извештају, штампаном у изводу у *Чтенијама*

[82] Соловјев, *Законик*, 47–49; *Законик* 2, 221–223.

[83] Члан 189 је претпоследњи у Бистричком ркп., следи после члана 187, са којим је садржински повезан. Мислим да је Новаковић погрешио што овај члан није нумерисао као 188, а као 189. онај који је у Бистричком, Барањском и Атонском последњи, тј. садашњи 188.

[84] Соловјев, *Законик*, 123–128.

[85] Историјат рукописа: Соловјев, *Законик*, 47–48; *Законик* 2, 20–25.

Иміераторскоі друштва, проучаваоци ДЗ добили су основне податке о Бистричком ркп., а преко преписа Павлова његов текст укључили су у своје студије и издања Т. Флорински и С. Новаковић. Белешке и препис Павлова, оснажени ауторитетом који је имао у ученом свету, били су за више деценија основни извор података о Бистричком ркп. Из истог извора потекла је, међутим, и заблуда о времену писања рукописа, тако што је Павлов протумачио тајнопис, који је крио име преписивача, као словне цифре којима је обележена година преписивања. Стога се дуго веровало и радо истицало да је Бистрички ркп. једини међу старијима који има забележену годину преписивања – 1444. На срећу, штета није била велика, јер се датирање на основу филиграна не удаљава више од једне деценије. Забуну је открио двадесетих година прошлог века Г. П. Георгијевски, кустос ГИМ-а, а први је податке о правом значењу слова на крају рукописа и датирању водених знакова објавио А. Соловјев.[86]

Иако је после објављивања Павловљевог реферата 1885. било јасно да Бистрички ркп. спада у најпотпуније и најбоље очуване, таква сазнања нису довела до његовог објављивања. На такав наум једини је био дошао Теодор Тарановски, између два рата, када се веровало да је Призренски ркп. заувек нестао у Првом светском рату. Међутим, овај амбициозни подухват, који је подразумевао уводну студију, фототипско издање и превод, пропао је због слабог одзива претплатника.[87] Бистрички ркп. је тако издат (укључујући и превод на енглески) тек 1981, у зборнику издања рукописа ДЗ, заједно са Студеничким, Хиландарским и Ходошким.[88]

7. Барањски рукоиис

Барањски ркп. обједињује текстове из два рукописна предлошка. Писар је прво из једног рукописа преписао Душаново законодавство, уобичајеног састава и распореда, али и без допуна, као у Бистричком, а потом је из другог рукописа, нешто касније, преписао разна црквена правила. Рукопис је до нашег времена стигао у повезу скраја 18. века и са доста лакуна. Изгубљена је цела прва свешчица, па тако недостају садржај и почетне одредбе СС, али, на срећу, губици листова у осталом делу руко-

[86] Соловјев, *Законодавство*, 545. Заблуду Павлова разоткрио је и Н. Радојчић, *Два намеравана издања Душанова законика*, Зборник МСКЈ 3 (1955), 4–7, не знајући за податке које је већ био донео Соловјев. Уп. и Радојчић, *Законик*, 17; Соловјев, *Законик*, 49.

[87] Н. Радојчић, *Два намеравана издања Душанова законика*, Зборник МСКЈ 3 (1955), 5–6.

[88] *Законик* 2, 169–262. У новије време више пута су прештампани преводи на савремени српски и енглески. Библиографске податке видети у Радојчић-Костић, *Библиографија*, № 857, 891, 928, 978, 982.

писа нису захватили текст ДЗ. Према воденим знацима преписивање је извршено у првој четвртини 16. века.[89] Барањски ркп. слаже се текстуално готово у потпуности с Атонским. Чини се да је њихова сродност изразитија чак и од оне између Хиландарског и Ходошког, које је писала иста рука. Једино знатније одступање представља испуштање члана 130 у Атонском, очигледно омашком писара.[90] Према речима И. Грицкат-Радуловић, могло би се претпоставити „да су Атн и Бар преписивани са истог предлошка, или са два готово идентична, али не у исто време".[91]

Барањски ркп. откривен је сразмерно касно. Пронашао га је 1912. Бошко Петровић у Богородичиној цркви у барањском селу Вилању,[92] код Шиклоша у данашњој Мађарској, и откупио за 40 круна. О овоме открићу он је објавио наредне године један подужи текст,[93] али његова обавештења нису имала одјека, ваљда и због ратних прилика које су уследиле. Од Бошка Петровића рукопис је откупио Јован Вујић из Сенте, познати љубитељ старина, и тек када је А. Соловјев сазнао 1925. да се рукопис налази у његовом власништву могло се очекивати да ће ући у видокруг проучавалаца старог српског права. Соловјев је заиста објавио своја запажања 1928,[94] мада се његова редакцијска анализа, којом је удаљио Барањски ркп. од Атонског, испоставила погрешном.[95] Рукописне старине Јована Вујића купила је Универзитетска библиотека у Београду, где се Барањски ркп. и данас налази (РС 39: К. И. 16285).[96] Текст ДЗ по Барањском ркп. први пут је издат 1997.[97]

Није познато када и како је рукопис доспео у сеоску цркву у Вилању. Из записа на белинама рукописа може се бацити нешто светлости на његову старију историју.[98] Најранији запис, онај из 1616, писан ћирилицом на

[89] Радојчић, *Законик*, 18–19; Соловјев, *Законик*, 50–51; *Законик* 3, 83–87.

[90] Соловјев, *Законик*, 131–133; *Законик* 3, 12–15.

[91] *Законик* 3, 90.

[92] Због тога се понегде у литератури среће и назив Вилањски рукопис.

[93] Б. Петровић Жељски, *Из старе српске књижевности*, Сремски Карловци, 1913, 41–75.

[94] Соловјев, *Неколико нових преписа*, 229–232. Уп. Соловјев, *Законик*, 49–50.

[95] Иста запажања поновљена су у Соловјев, *Законик*, 51. Међутим, исте 1928. у *Законодавству*, 335, Соловјев истиче сродност са Атонским, што је видљиво и из детаљног поређења са Атонским, објављеног такође у Соловјев, *Законик*, 131–133.

[96] Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд, 1982, 32, № 251.

[97] *Законик* 3, 33–93 (с описом, преводом и снимцима). По овом рукопису штампао је својевремено А. Соловјев црквена правила [*Српска црквена правила из XIV века*, ГСНД 14 (1935), 33–42]; уп. сада Д. Синдик, *Осврт на црквено-правне одредбе Барањског зборника*, Средњовековно право у Срба, 199–204.

[98] Записи објављени у *Законику* 3, 86–87.

румунском, открива да је рукопис био својина манастира Свете Мученице Ирине, у дане господара целе румунске земље, војводе (име није читко). Можда је то био Раду Михња, који је управо 1616. објединио власт над Влашком и Молдавијом. У записима из 18. века помињу се Вићентије Јовановић Видак, епископ темишварски (1759–1774), и Павле Ненадовић, карловачки митрополит (1749–1768).

8. Призренски рукойис

Призренски ркп. садржи уобичајене текстове Душановог законодавства, с тим што су између *Правила свеїоі Јована Посника* и *Јусїинијановоі закона* убачена два црквеноправна састава. На крају је, неколико деценија по завршетку писања рукописа, додата, али није увезана, још једна свешчица, са текстом правила о посту и посланицом васељенског патријарха Генадија Схоларија синајским калуђерима. Призренски кодекс има лакуна, недостају поједини листови на почетку, у средини и на крају, а највећи губитак зацело представља то што су истргнута три последња листа последње свешчице из првобитног склопа рукописа, управо они на којима су били исписани завршни чланови ДЗ. *Законик* се прекида у пола 186. члана. Према воденим знацима рукопис је писан у првој четвртини 16. века, највероватније при самом крају њеном, док накнадно убачена свешчица потиче из седамдесетих или осамдесетих година истог века.[99]

Иако се не може похвалити старином, нити целовитим текстом, Призренски препис сматра се најугледнијим међу сачуваним примерцима ДЗ. Макар и без завршетка, Призренски рукопис спада у најпотпуније рукописе по броју чланова (више од њега има једино Раковачки, који је сачуван у целости). Сматра се да редослед и стилизација законских одредаба у њему у највећој мери понављају структуру и језички израз првобитног текста *Законика*. Таквом утиску нису много сметали ни очигледно накнадно додати наслови и редни бројеви чланова, као и не тако ретке преписивачке грешке. У тексту Призренског преписа заиста се могу препознати бројни показатељи старине, квалитета и веродостојности предлошка, али тек ће темељна текстолошка и редакцијска анализа показати колико овај препис заиста помаже у настојањима да се приближимо изгубљеном оригиналу ДЗ. И без тога, и до сада је указивано на чињеницу да претерана вера у њега и стављање у средиште изучавања рукописне традиције ДЗ

---

[99] Љ. Стојановић, *Каїалоі Народне библиоїеке у Беоїраду IV. Рукойиси и сїаре шїамйане књиїе*, Београд, 1903, 1982², 122–123, № 414; Радојчић, *Законик*, 18–19; Соловјев, *Законик*, 42–43; *Законик* 3, 157–160.

може умногоме да замагли поглед према првобитном тексту и његовој историји.[100]

Високи углед, не само у уском кругу учењака, Призренски ркп. је завредео делом и због занимљивих, понекад и драматичних обрта у својој новијој историји, од доношења у Београд 1859, прецизније речено, захваљујући чињеници да је без оштећења прошао озбиљна искушења у 19. и 20. веку.[101] Рукопис је генерацијама чуван у свештеничкој породици Поповић из села Дворана близу Призрена. Од њих га је, заједно са Светоарханђеловском хрисовуљом цара Душана, ради читања и проучавања, позајмио призренски учитељ Никола Мусулин. Он је, међутим, без одобрења власника рукописе донео у Београд, где је њихова вредност одмах уочена. Наредних месеци у преговорима и споровима између разних српских министарстава, власника и њихових опуномоћеника, Николе Мусулина и аустријског конзулата у Београду, описаним не без противречности у литератури, решавало се питање хоће ли рукописи остати трајно у Београду, као својина Народне библиотеке и музеја, или ће бити враћени власницима, уз бојазан да буду оштећени или изгубљени. Свесне значаја призренских драгоцености, српске власти су 1861. одложиле коначно решење статуса рукописа прогласивши се привременим корисницима, уз издавање реверса правим власницима, свештеницима Сими Поповићу и његовом сину Јовану. Власништво над рукописима је коначно и на повољан начин решено када их је Стојан Поповић, наследник горепоменутих, поклонио крајем 1879. Народној библиотеци и музеју, тражећи заузврат прикладну надокнаду. Призренски ркп. је заведен у инвентар Народне библиотеке тек 1885, али тиме неизвесност његове судбине није била отклоњена. Понет је у време повлачења из Београда 1915, али је вагон којим је превожен завршио у ратном метежу на споредном колосеку крагујевачке железничке станице. Онде умало није страдао у пожару. Из пламена га је спасао један немачки официр, носио са собом током читавог рата и задржао у своме трајном поседу. Српска наука је већ одавно била прежалила рукопис као нестао, када се крајем 1933. изненада појавио у комисионој понуди једне немачке књижаре. Без много лутања откривен је идентитет рукописа и он је, као ратни плен, враћен у Југославију и смештен на чување у Народни (тада Уметнички) музеј. На срећу, јер тиме је избегао сигурно уништење у пожару Народне библиотеке 6. априла 1941. Приликом отварања нове

[100] На то је указао већ C. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, AfSlPh 22, 1–2 (1900), 200–208, у опширној критици Новаковићевог издања. Уп. и Радојчић, *Законик*, 2; Соловјев, *Законик*, 43.

[101] О историји рукописа видети: Ђ. Сп. Радојичић, *Призренски рукопис Законика и Призренска повеља цара Стефана (из историје уништених збирки старе Народне библиотеке у Београду)*, ИГ 3 (1949), 53–58; Н. Радојчић, *Душанов законик по Призренском рукопису*, Београд, 1953, 3–15; Соловјев, *Законик*, 38–42; *Законик* 3, 2–4.

зграде Народне библиотеке Србије рукопис је најзад враћен својој матичној установи, чију рукописну збирку и данас краси (НБС, Рс № 688).[102] Књиге имају своју судбину, каже стара изрека, а Призренском рукопису она је заиста била наклоњена.

Док је рукопис још био на позајмици у Народној библиотеци, приступило се његовом проучавању и припреми издања. Прво издање изашло је на лош глас, оно Новаковићево из 1870, јер је издавач нарушио оригинални редослед чланова и сложио их по предметима.[103] На срећу, само две године доцније Теодор Зигељ приредио је, као прилог својој и данас сваке пажње вредној студији о *Законику*, узорно издање ДЗ на основу преписа Василија Ламанског, с варијантама из Ходошког и Раковачког преписа према издању Шафарика и с руским преводом.[104] Зигељово издање прештампао је Херменегилд Јиречек 1880.[105] Новаковић је дуго и савесно припремао ново издање ДЗ, зацело и да би се искупио за свој младалачки промашај. И у томе је заиста и успео! Године 1898. појавило се критичко издање ДЗ, за чију основу је узет Призренски ркп., са варијантама из свих издавачу тада доступних текстова рукописа или рукописних породица, и старије и млађе редакције.[106] То је већ више од стотину година основно издање *Законика* за научна истраживања, иако се у међувремену много тога променило у едиционим захтевима, познавању рукописне традиције ДЗ и доступности текстова. Најновије издање Призренског ркп. штампано је 1997.[107]

9. Шишатовачки рукопис

Шишатовачки кодекс састоји се из два дела. Првих 120 листова, с воденим знацима из средине 17. века, садрже Душаново законодавство уобичајеног састава и распореда и неколико црквених текстова писаних

[102] Љ. Штављанин-Ђорђевић – М. Гроздановић-Пајић – Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије* I, Београд, 1986, 382.

[103] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354*, Београд, 1870. У рукописној збирци ХАЗУ у Загребу чува се и један препис Призренског ркп., који је начинио Ђура Даничић 1871. године (IV d 118; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU I*, Zagreb, 1955, 37, № 13). Да ли је то показатељ да је он желео да изда ДЗ у настојању да поправи грешке свог ученика?

[104] Т. Зигель, *Законникъ Стефана Душана* I, Санкт Петербургъ, 1872, Приложения, 8–115.

[105] H. Jireček, *Svod zákonův slovanských*, V Praze, 1880, 273–306.

[106] Новаковић, *Законик*, 6–146.

[107] *Законик* 3, 95–170 (с описом, преводом и снимцима). Фотографије читавог текста ДЗ објавио је својевремено и Н. Радојчић, *Душанов законик по Призренском рукопису*, Београд, 1953.

једном руком. На последњем листу првог дела налази се запис писаревом руком о томе да је *Законик* писан на Светој гори 1541. Њега је, по свој прилици, писар преписао заједно с основним текстом из предлошка. У другом делу, на свега 18 листова са воденим знацима из прве четвртине 17. века, исписани су другом руком канонски трактати Захарија Марафара.[108] Текстолошком и језичком анализом утврђено је да Шишатовачки ркп. у целости преноси склоп и садржај Ходошког и да је са њега непосредно преписан.[109] Ја сам, узимајући у обзир тумачење појаве записа из 1541. у рукопису млађем читаво столеће, склон да верујем да је постојао бар један посредник између Ходошког и Шишатовачког рукописа, а то је управо рукопис из 1541, који је послужио Шишатовачком као предложак.[110] У редакцијском и садржинском смислу Шишатовачки ркп. не доноси ништа значајно ново. Његова одступања од Ходошког плод су изразите немарности писара, неразумевања појмова из предлошка и осавремењивања језичког израза у складу с обичајима 17. века (превасходно услед вокализације полугласа и лексичких иновација).[111]

Шишатовачки ркп. доспео је у руке П. Ј. Шафарика тридесетих година 19. века, али до данас није откривено на који начин. Он га је првобитно назвао Хиландарски, ваљда на основу раније поменутог записа, али касније га доследно именује Шишатовачким, што је и остао његов трајни назив. У литератури нису доступни подаци о томе на основу чега је рукопис назван по манастиру Шишатовац, али верујем да је његов власник имао добре разлоге за такав избор. Мени остаје само да поновим претпоставку, која је више пута изнесена у научним радовима – да је Шафарик добавио рукопис управо из манастира Шишатовца. Он није оставио много недоумица научном свету излазећи пред њега са подацима о рукопису. Сматрао је да је идентичан с Ходошким, што је умањило интересовање за текст рукописа и редакцијске одлике. Најдаље што се ишло у његовом коришћењу за проучавање ДЗ било је поређење са Ходошким у циљу да се одговори на питање да ли је преписан непосредно са Ходошког или не.[112] Рукопис се данас чува у Народном музеју у Прагу [сигн: IX F 21 (Š 15)]. Први и једини пут издат је 1997.[113]

---

[108] Радојчић, *Законик*, 19–20; Гроздановић-Пајић, *Ново датирање*, 452; Соловјев, *Законик*, 59–60; *Законик* 3, 4–5, 211–214.

[109] *Законик* 3, 215–220.

[110] Видети и одељак о Ходошком рукопису.

[111] Соловјев, *Законик*, 140–141; *Законик* 3, 215–223.

[112] Соловјев, *Законик*, 59–61.

[113] *Законик* 3, 171–224 (са описом, преводом и снимцима).

10. Раковачки рукопис

Међу рукописима старије редакције Раковачки се истиче бројним особеностима. Једино се у њему налази преписивачев запис, из којег сазнајемо име преписивача јеромонаха Пахомија, као и годину завршетка преписивања – 7209. византијске ере (1. септембар 1700 – 31. август 1701).[114] О месту преписивања данас можемо само рећи да се ради о неком од фрушкогорских манастира чије име почиње на Р, пошто је један од доцнијих власника, вероватно игуман манастира Раковца Исаија Париводић, састругао првобитни назив, осим почетног слова, и написао име свога манастира. Раковачки кодекс садржи основне саставе Душановог законодавства, али је сваки од њих јединствен по својим редакцијским одликама.[115] Грађа СС је разврстана по истом начелу као у Студеничком ркп. – у поглавља према предметима.

Раковачка *Синтагма* има 75 чланова (за разлику од 57 студеничке) и у њој је избор чланова из *Пуне синтагме* нешто другачији него у основној верзији *Скраћене синтагме*. Највећи део грађе основне и раковачке верзије се поклапају, али је раковачка изоставила читав низ одредаба које су ушле у састав основне верзије (укључујући и *Правила светог Јована Посника*) и додала неке из *Пуне синтагме* којих у основној верзији нема, као и поједине одредбе из *Прохирона*.[116] Раковачки препис ЗЈ разликује се од оног у другим рукописима старије редакције Душановог законодавства по томе што је краћи (има 25 чланова од укупно 33) и излаже грађу другачијим редом.[117] Раковачки ркп. неизбежан је у сваком издању ДЗ, као и у настојањима да се реконструише историја његовог текста стога јер садржи: 1) највећи број чланова, међу њима 12 који се не налазе ни у једном другом рукопису; 2) известан број дупликата чланова или њихових фрагмената; 3) повељу (без аренге) цара Душана уз *Законик*.[118] Поред свега наведеног, Раковачки ркп. има на почетку садржај сва три законска текста, за разлику од уобичајених

[114] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд – Сремски Карловци, 1902, № 2080; *Законик* 3, 287.

[115] Шафарик, *Историја*, 160, № 163; Радојчић, *Законик*, 20–21; Гроздановић-Пајић, *Ново датирање*, 450; Соловјев, *Законик*, 70–72; *Законик* 3, 283–295.

[116] Соловјев, *Законик*, 141–145. Студеничка верзија је у још већој мери изоставила грађу из стандардног састава СС, али разлику у броју чланова не треба схватити дословно, јер су неке јединствене одредбе у студеничкој (и основној) верзији подељене на по две мање у раковачкој. Оваквих случајева има пет (исто, 146–147). Студеничка *Синтагма* разликује се од раковачке и редоследом грађе.

[117] Издао га Флорински, *Памятники*, Приложения, 212–215.

[118] Радојчић, *Законик*, 145–162; С. Марјановић-Душанић, *Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик"*, ПКЈИФ 65–66 (1999–2000), 3–19.

зборника Душановог законодавства, у којима се на почетку налази само садржај СС.

Раковачки препис има и својих мана. Сразмерно касно преписивање и недовољна ученост писара одразили су се на лексичке и синтаксичке иновације, као и на учестале грешке у тексту, и то не само услед неразумевања и погрешног тумачења старе лексике. Најмање шест листова у неком од предака Раковачког били су испреметани, па је механичким преписивањем и нумерисањем кодификован поремећени редослед група чланова између 60. и 108. Одговорност за ове пропусте до сада се приписивала, рекао бих без изузетака, преписивачу јеромонаху Пахомију.[119] Међутим, мислим да неке особине рукописа говоре против његове кривице. Препис је урађен веома пажљиво, лепим и читким рукописом, сигурном руком без опуштања у сва три правна текста. Нема наговештаја у графији да је писар имао невоља с предлошком. Стил и језик СС нису претрпели никаква преиначења и иновирања; у њима се огледа доследно поштовање старијих образаца. У тексту *Синтагме* нема правописних и граматичких огрешења особених за преписе ЗЈ и ДЗ. Најзад, садржај ДЗ, исписан на почетку рукописа, пре законâ, поклапа се (уз мања одступања) не само са насловима и редним бројевима какве их налазимо у тексту ДЗ већ и са њиховим поремећеним редоследом и одговарајућом нумерацијом. Овај последњи аргумент најснажније би говорио у прилог томе да писару Пахомијевог предлошка или неком његовом претходнику треба приписати кривицу за недостатке Раковачког ркп. Другим речима, испретуране одредбе и честе језичке грешке биле су присутне већ у предлошку Раковачког ркп. Живописном језику Раковачког преписа ЗЈ и ДЗ Пахомије је ипак допринео једном фонетском особеношћу – несналажењем у употреби слова х (неоправдано испуштање и много чешће додавање финалног х, као и његова употреба за глас ј). Одао га је већ поменути текст записа, у којем су присутна два карактеристична случаја ове фонетске појаве.

Као што је речено, тачно место настанка рукописа није могуће утврдити. У манастиру Раковцу налазио се сигурно 1779, а касније је доспео у руке Јакова Петровића.[120] Он је рукопис поклонио гимназији у Новом Саду 1820. То није остало незапажено, поготову што је тада у Новосадској гимназији као директор и професор радио П. Ј. Шафарик. Занимање за рукопис било је од његове појаве веома велико, не само због редакцијских особина већ и због чињенице да се до тада знало једино за позни и рђаво издати препис браће Текелија. Пажња којом је обасут

[119] Уп. Радојчић, *Законик*, 154; *Законик* 3, 289–295.

[120] Историјат рукописа: Н. Радојчић, *Душанов законик*, Нови Сад, 1950, 9–13; Радојчић, *Законик*, 6–10, 147–153; Соловјев, *Законик*, 69–70.

није ипак ни брзо ни једноставно довела до ваљаног издања. Први се тога подухвата прихватио Георгије Магарашевић, професор Новосадске гимназије. Нажалост, резултат је, услед цензуре и лоше штампе, остао далеко испод очекивања.[121] Истом мишљу носио се и Јернеј Копитар, коме је изгледа сам Магарашевић доставио препис рукописа 1827, али је одустао од подухвата, можда и због појаве издања у Летопису.[122] А управо је то био најјачи разлог да се приреди ново и боље. И то је после једне деценије и учињено, трудом Шафариковим, у збирци Андрије Кухарског штампаној у Варшави.[123] До тада је Шафарик већ био напустио Нови Сад и прешао у Праг, поневши са собом и рукопис, у то време још увек познат под називом *Новосадски*. Као и остали Шафарикови рукописи, после његове смрти доспео је у Народни музеј у Прагу [сигн: IX C4 (Š 16)]. Док су у збирци Кухарског чланови које Раковачки рукопис нема допуњени из Ходошког, дотле је у својим *Сйоменицима* 1851. Шафарик одлучио да предност дâ Ходошком.[124] Иако је Раковачки имао много тога да дода скромном по обиму Ходошком, тада је успостављено начело које ће се доследно спроводити у сваком наредном издању ДЗ, без обзира на основни рукопис – да се Раковачки препис мора укључити са одредбама само у њему сачуваним и с повељом цара Душана. Самостално и у целини издат је поново 1997.[125]

РУКОПИСИ МЛАЂЕ РЕДАКЦИЈЕ

Млађа редакција Душановог законодавства представљена је у шеснаест сачуваних рукописа, највећим делом из 18. века. То нису позни преписи без правне снаге, већ прераде поникле највероватније у крилу Српске цркве или у аутономним српским областима са циљем да се, коришћењем

[121] Г. Магарашевић, *Законик Сйефана Душана ой Їода 1349 йо рукойису кои се у Библиойеци Гимнасие новосадске храни*, ЛМС 14 (1828), 44–62; 15 (1828), 31–55.

[122] Н. Радојчић, *Два намеравана издања Душанова законика*, Зборник МСКЈ 3 (1955), 1–4. Препис Раковачког из 1827. чува се у Универзитетској библиотеци у Љубљани, Копитарева оставштина, Cod. Kop. 20 (В. Мошин, *Ћирилски рукойиси у Повијесном музеју Хрвайске. Койийарева збирка словенских рукойиса и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*, Београд, 1971, 178–179, № 27).

[123] A. Kuharski, *Najdawniejsze pomniki prawodawstwa słowiańskiego*, Warszawa, 1838, 92–161 (ћирилски текст и латинична транслитерација), 162–170 (допуне из Ходошког), 171–226 (немачки превод и коментари).

[124] Šafařík, *Památky*. Пратио је Ходошки ркп. и у издањима која су преузимала Шафариково (F. Miklosich, *Lex Stephani Dušani*, Vindobonae, 1856; H. Jireček, *Svod zákoniv slovanských*, V Praze, 1880, 307–331).

[125] *Законик* 3, 225–295, 423–431 (са описом, преводом и снимцима).

ауторитета светих царева и угледа *Законика*, његова грађа прилагоди и употреби за регулисање оних правних односа у којима су црквена јерархија и представници самоуправа задржали надлежност под туђинском влашћу. Најмаркантнија одлика рукописа млађе редакције јесте расподела грађе из три правна састава (СС, ЗЈ и ДЗ) у два – *Закон Констанӣина Јусӣинијана* или *Књиīа звана судац* (ЗКЈ) и *Закон македонскоī цара Душана*. У садржају ДЗ вршена је даља редукција избацивањем одредаба које су изгубиле актуелност, стил и језик су осавремењени, а прописи често преформулисани или проширени тако да постану ближи схватањима људи 17. и 18. века. Скраћена синтагма, као посебан део законског зборника, изостављена је, а већи део њених одредаба укључен је у састав ЗКЈ и ДЗ.[126]

Иако у науци постоји раширено уверење да је млађа редакција настала у српском приморју у 15. веку, одакле је доцније пренета на север, аргументи на којима почива ово гледиште могу се релативизовати.[127] У сваком случају, група рукописа (из 18. и 19. века) настала и коришћена у аутономним српским областима зетског приморја твори посебну верзију млађе редакције, познату као зетска или приморска грана (верзија). Од њених особености најуочљивије је знатно присуство италијанизама и локализама у језику. Остали рукописи, према месту редиговања, преписивања и употребе, чине тзв. северносрпску верзију. Она се дели на две неједнаке подгрупе: раваничку, названу тако по Раваничком ркп., из друге половине 17. века, типичном представнику ове гране, уједно и најстаријем у оквиру северносрпске верзије, и на карловачку,[128] која представља последњи корак у еволуцији Душановог законодавства, а названа је по Карловачкој митрополији, где је настала и примењивала се. Изгубљени протограф карловачке верзије не може бити старији од последње деценије 17. века. Настао је у кругу српских поданика Хабзбуршке монархије непосредно после Велике сеобе, можда и на подстицај патријарха Арсенија III, а од Раваничког и Попиначког рукописа и оних зетске гране разликује се по очигледном и ненамерном премештању чланова, које је озакоњено преписивањем с предлошка поремећеног распореда листова и континуираном нумерацијом по новом редоследу, додавањем у састав ЗКЈ тзв. школске уредбе и прописа о војној обавези и издаји и текстуалним проширењима и архаизацијама појединих чланова ДЗ.[129]

---

[126] Видети радове наведене у нап. 37 и V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlada redakcija Dušanova zakonodavstva*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953), 9–24.

[127] Уп. Ђ. Бубало, *Јаīићев рукоӣис Душанова законодавсӣва*, Средњовековно право у Срба, 128–130.

[128] М. Пешикан, *О међусобним односима верзија Душанова законика*, Законик 3, 19, ову верзију назвао је подновљена северносрпска.

[129] М. Пешикан, *О међусобним односима верзија Душанова законика*, Законик 3, 19–20.

11. Раванички рукопис

Раванички ркп. представља најстарији сачувани примерак млађе редакције Душановог законодавства, једини из 17. века.[130] Водени знаци нису пружили основе за ближе датирање јер се у објављеној филигранолошкој грађи нису могли пронаћи истоветни или слични, датирани примерци. Сачувано је више записа на празним листовима из осме, девете и десете деценије 17. века, неки, могуће је, уписани и пре но што је започето преписивање. Стога мислим да је једино оправдано шире датирање у другу половину 17. века. Рукопис садржи два основна правна састава млађе редакције, без поремећеног редоследа грађе – ЗКЈ и ДЗ. После њих преписана је другом руком правна компилација позната под називом *Суд цара Лава Константина*, а потом различити краћи текстови (молитве, богослужбене песме, молепствија и сл.), у којима се препознају још четири писарске руке. У делу рукописа у којем је преписан ДЗ један лист је изгубљен, због чега недостаје највећи део члана 4 и чланови 5–8 стандардне нумерације.[131] Према обиму и распореду грађе Раванички ркп. има највише додирних тачака са рецентним преписима приморске или зетске гране млађе редакције Душановог законодавства, Богишићевим и Јагићевим. Суштинска одступања своде се поглавито на разлике у садржају ДЗ – Богишићев и Јагићев имају шеснаест чланова којих нема у Раваничком, али испуштају осам којих у њему има.[132] Посредством ова три рукописа може се са највише вероватноће реконструисати садржина и распоред грађе изгубљеног протографа млађе редакције Душановог законодавства.

Не зна се где и када је начињен Раванички препис ЗКЈ и ДЗ. Један запис из 1687. сведочи о томе да је тада рукопис био својина манастира Раванице, за време игумана Димитрија.[133] Тај исти Димитрије повео је братство у збег на север пред османском одмаздом у Великом бечком рату 1690. Сва је прилика да је тада понесен и рукопис ДЗ. Раваничке избеглице нашле су 1697. ново уточиште у фрушкогорском манастиру Врдник, али је од краја друге деценије 18. века оживела и Раваница.[134] Врдник, познат и као сремска Равани-

[130] Уколико не рачунамо Патријаршијски ркп. за који постоји могућност, иако веома мала, да је преписан последњих година 17. века, али свакако после Велике сеобе.

[131] Радојчић, *Законик*, 20; Гроздановић-Пајић, *Ново датирање*, 453; Соловјев, *Законик*, 86–90; Ч. Денић, *Манастир Раваница у Србији и њен књижни фонд од краја 17. до краја 19. века*, Сентандрејски зборник 2 (1992), 111, № 5; *Законик* 3, 339–344.

[132] Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis*, 9–24; *Законик* 3, 16–24.

[133] Издања записа: Соловјев, *Законик*, 87–88.

[134] О историји и односима Врдника и Раванице у 17. и 18. веку видети: Д. Кашић, *Раваница под Турцима*, Манастир Раваница: Споменица о шестој стогодишњици, 1381–1981,

ца, и моравска Раваница остали су наредних деценија у блиској вези. Многи врднички искушеници наставили су монашки живот у Раваници, а било је и обрнутих случајева. Рукописне књиге и богослужбени предмети преносили су се из једне у другу обитељ, из нужде (као приликом сеобе 1739) или због свакодневних потреба. Уколико је исправно читање записа из 1737. на првом листу, рукопис је био враћен у Раваницу. Међутим, запис јеромонаха Гаврила Раваничанина из 1742, на другом листу, не мора безусловно да упућује на закључак да се рукопис тада и даље налазио у Раваници.[135] У време сеобе Срба под патријархом Арсенијем IV 1739. братство је са манастирским драгоценостима пребегло у Врдник, а није познато када су се и са чиме вратили. Гаврило Раваничанин је свој запис могао оставити и за време изгнанства у Врднику. Нажалост, нема млађих записа на рукопису нити трагова његовог кретања пре но што је доспео у Шафарикове руке 1831. О томе је он дословце написао: „Маја 1831. године аквирирао сам у М овај рукопис".[136] Изгледа вероватно да је рукопис 1739. пренет у Врдник и да потом није ни враћан у Раваницу. Као Шафарикова својина завршио је у Народном музеју у Прагу [сигн: IX H7 (Š 17)]. Захваљујући издању Тимофеја Флоринског из 1888.[137] Раванички ркп. је, као најстарији и по текстолошким одликама један од најважнијих представника млађе редакције Душановог законодавства, за више деценија био основа у компаративном изучавању рукописне традиције ДЗ у 17. и 18. веку. Најновије издање ДЗ по Раваничком препису приређено је 1997.[138]

12. Патријаршијски рукопис

Према резултатима новијих палеографских и филигранолошких анализа рукописа млађе редакције Патријаршијски ркп. долази одмах иза Раваничког, на место које је, услед погрешног датирања, деценијама било резервисано за Софијски. У хронолошком смислу стоји на почетку скупине рукописа 18. века, са тринаест сачуваних примерака најбогатије у рукописној заоставштини Душановог законодавства, и уједно је најстарији,

---

Београд, 1997[2], 147–163; М. Ћоровић-Љубинковић, *Даскал Сшефан*, *ibidem*, 165–176.

[135] Из тридесетих и четрдесетих година 18. века позната су двојица јеромонаха овог имена у братству моравске Раванице. Један од њих био је и игуман.

[136] Шафарик, *Исшорија*, 160.

[137] Флорински, *Памятники*, Приложения, 36–51. Уз издање ЗКЈ по Софијском рукопису дао је и варијанте из Раваничког (*ibidem*, 55–71). Закон цара Лава Константина из Раваничког ркп. издао је А. Соловјев, *Срйске законске комиилације XVII века*, Глас СКА 158 (1933), 110–151.

[138] *Законик* 3, 297–354 (са описом, преводом и снимцима).

иако крњи, представник карловачке верзије млађе редакције Душановог законодавства. Према воденим знацима рукопис је преписан на прелому 17. у 18. век, највероватније на самом почетку 18. века. Од укупно 60 листова рукописне књиге исписано је првих 50, и то текстовима ЗКЈ и ДЗ допола. ДЗ се прекида код члана 96 стандардне нумерације без неког видљивог разлога. Рукопис су писале две руке – прва до листа 40, а друга преосталих десет листова. Методом атрибуције недавно је утврђено да је рука првог писара иста она која је преписала Текелијин ркп. и да припада дијаку Вељку Поповићу, писару рачанске школе.[139] Нумерација одредаба иде само до почетка 9. листа, закључно са чланом 37 ЗКЈ (члан 33 стандардне нумерације ЗКЈ према ркп. Борђоских).[140]

На минијатури насликаној на 37. листу налази се представа владара у раскошној одежди, с круном на глави, крстоликим скиптром у левој руци и развијеним свитком у десној. На левој страни, у висини владареве главе исписано је: свєти Стѣфанъ ижє ва Дєчанѣ кралъ. На белини десно од цртежа стоји запис: Нєсть сєи ѡбраꙁ цара Стєфана кои єсть сєи уставь положил, но ѡца єго кралıа Стєфана Дєчанскаго, а сєи ѡбраꙁ свєтаго Стєфана кралıа Дєчанскаго. Сличне минијатуре насликане су и у Београдском (Рудничком) и Текелијином ркп. У сва три рукописа за сликање минијатуре коришћен је исти образац – стојећа фигура владара насликана је у истој перспективи, истој одежди и са инсигнијама, а натпис на свитку је идентичан (Соущаго милостїю вишнıаго Бога Исоуса Христа ꙁаконъ). У извођењу цртежа има и одступања – у рукопису браће Текелија и Београдском (Рудничком) владар стоји на постољу, али је у Патријаршијском цртеж изведен раскошније, у оквиру који се на горњој страни завршава изломљеним луком са крстом на врху. Поред тога, у Патријаршијском се олистало дрво налази испред фигуре владара, у доњем левом углу слике, у Београдском (Рудничком) иза владара, а у ркп. Текелија потпуно изостаје. Натпис поред владара у Патријаршијском и Београдском (Рудничком) рукопису казује да цртеж представља краља Стефана Дечанског, док у ркп. Текелија означава цара Душана.[141]

[139] Љ. Васиљев, *Мало йознаши рачански йисари у йреписима Законика цара Душана с краја 17. и йрве чешврйине 18. века*, Средњовековно право у Срба, 80–84 и сл. 1–15, 19–22. Исти писар преписао је и Болоњски препис Раваничке повеље кнеза Лазара. Рекао бих и да писмо изгорелог Београдског (Рудничког) рукописа, судећи према калку једне странице који је начинио Јанко Шафарик, веома подсећа на дуктус Вељка Поповића, а свакако је дело неког преписивача рачанске школе.

[140] Радојчић, *Законик*, 22; Соловјев, *Законик*, 94–95.

[141] Минијатура која је послужила као образац јесте она насликана у празничном минеју Божидара Вуковића (1536–1538), где су представљени свети Никола и краљ Стефан Дечански. Одатле су преузета решења за сликање Дечанског, као и за натпис поред краљеве главе (Љ. Васиљев, *Мало йознаши рачански йисари*, 81–82 и сл. 16–18). Минијатура Београдског (Рудничког) сачувала се само у препису рукописа који је Јанко Шафарик сачинио 1847. за Павла Шафарика [Народни музеј у Прагу, IX G 9 (Š 18), pag. 3].

Иако се Патријаршијски ркп. преко личности писара и сликане минијатуре владара везује за Текелијин, нема основе за претпоставку да ова два рукописа чине подгрупу у оквиру карловачке гране млађе редакције. Можда такво уверење почива на неодређеној Новаковићевој тврдњи у другом издању ДЗ да је Патријаршијски рукопис „истог састава као и Текелијин и Београдски, а препис још познији".[142] Међутим, погрешно би било такво Новаковићево карактерисање дословно схватити, јер он је Текелијин ркп. узимао за типичног представника карловачке гране. Према томе, када каже да је Патријаршијски ркп. истог састава као Текелијин, он тиме сврстава рукопис у северносрпску грану. Додуше, Новаковић упозорава, мада не довољно изричито, да се Софијски и неколико њему сродних рукописа разликују у извесним појединостима од Текелијиног.[143] Та чињеница, међутим, само поткрепљује уверење о погрешној оцени Патријаршијског рукописа, јер је он по својим текстолошким одликама неупоредиво ближи Софијском, Стратимировићевом и њима сличним рукописима, разуме се уз нека индивидуална одступања, него Текелијином. Рукопис браће Текелија остаје тако усамљен по својим текстолошким одликама, будући да се ни на Београдски (Руднички) не могу применити наведене Новаковићеве речи. Уколико је атрибуција Патријаршијског и Текелијиног рукописа исправна, онда писар или није користио исти предложак у оба случаја, или је по своме нахођењу мењао структуру текста у млађем, Текелијином ркп.

Није познато где је рукопис преписан. Можда у Будиму, где је писар боравио у служби патријарха Арсенија Црнојевића. Није искључено да су по његовом налогу и преписивани рукописи *Законика*. Пре но што је доспео у Патријаршијску библиотеку у Београду, где се данас чува (П 42), рукопис се налазио у Патријаршијској библиотеци у Сремским Карловцима. У литератури нема података о томе како је тамо доспео. Можда се и та чињеница може узети за оснаживање претпоставке о подстицају за редиговање и преписивање рукописа Душановог законодавства у патријарховом окружењу. Ниједан део Патријаршијског ркп. није објављен.

13. Рукопис Борђошких

Препис Борђошких је типичан представник карловачке верзије Душановог законодавства.[144] Састоји се из садржаја ЗКЈ и ДЗ на почетку, Српског летописа до 1638, и текстова ЗКЈ и ДЗ. Због губитка првог листа

---

[142] Новаковић, *Законик*, LXXXIII. Последњи је М. Пешикан тврдио да Текелијин и Патријаршијски рукопис садрже осетније разлике у односу на остале рукописе карловачке верзије (*Законик* 3, 20).

[143] Исто, LXXXII, LXXXV.

[144] Текстуално су му најближи Карловачки и Вршачки.

садржај је сачуван од 47. члана ЗКЈ. У рукопису се препознају две писарске секције – садржај је писао један писар, а сав остали текст други, препознат као даскал Максим, један од преписивача рачанске школе. Према воденим знацима рукопис је преписан око 1703–1710. године.[145]

Рукопис је добио назив по познатој српској породици из Сомбора, у чијем се власништву налазио.[146] Према предању које се у породици чувало рукопис је донет из њихове постојбине у Старој Србији приликом пресељења у Хабзбуршку монархију. То зацело неће бити тачно јер је рукопис, као што је већ истакнуто, несумњиви представник оне скупине преписа ДЗ који су настали у српској средини под аустријском влашћу. Последњи од Борђошких који је имао књигу у поседу био је Лазар, школски надзорник из Загреба. Он је 1941, пред сам почетак рата у Југославији, обзнанио намеру да своју драгоценост прода некој културној или научној установи. Ратне прилике принудиле су га да одложи остварење свог наума, али не и да од њега одустане. Матица српска откупила је рукопис 1949. и данас се чува у њеној библиотеци [сигн: РР III 2 (РР 176 – 352 А 19) – 52364]. Текст *Душановог законика* према препису Борђошких до сада није издаван.[147]

14. *Пошиначки (Николајевићев) рукопис*

Овај рукопис постао је сразмерно касно познат у науци и деценијама је, због погрешног датирања и површне анализе, таворио на зачељу рукописне скупине 18. века и на самој ивици научне пажње. Тиме му је, како показују новија текстолошка и филиграналошка изучавања, нанета велика неправда. Записи о власништву рукописа из 1784. и 1785. узимани су као доказ о години писања, што је у великој мери утицало на то да се без озбиљнијег проучавања смести као најмлађи у низ преписа карловачке верзије. Међутим, анализа водених знакова показала је да је рукопис преписан

[145] Радојчић, *Законик*, 21; Соловјев, *Законик*, 91–92; Д. Грбић – К. Шкорић – Љ. Васиљев, *Душанов законик. Борђошкоі, Николајевићев, Текелијин, Сшрашимировићев и Ковиљски рукопис*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад, 2008, 7–26 (са прегледом литературе); Љ. Васиљев, *Илуминација, йовез и даширање рукойиса Законика цара Душана Библиошеке Машице срйске*, *ibidem*, 135–136; иста, *Мало йознаши рачански йисари*, 85–86 и сл. 23–26.

[146] Историјат: Соловјев, *Законик*, 92; Грбић – Шкорић – Васиљев, *Душанов законик*, 25.

[147] Српски летопис из састава ркп. Борђошких познат је као Остојићев, јер га је Љубомир Стојановић користио и из њега објавио најважније одељке према опису и препису које му је доставио Тихомир Остојић [Љ. Стојановић, *Сшари срйски хрисовуљи, акши, биоірафије, лешойиси, шийици, йоменици,* записи *и др.*, Споменик СКА 3 (1890), 156; исти, *Сшари срйски родослови и лешойиси*, Сремски Карловци, 1927, LI, № 23]. У најновијем критичком издању ЗКЈ за основу је узет управо рукопис Борђошких (Марковић, *Јусшинијанов закон*, 71–134 и снимци на стр. 203–243).

око 1705, а по текстуалним одликама иде у исту групу с Раваничким.[148] Текст је на многим местима искварен незнањем или непажњом преписивача, а језик у знатној мери посрбљен, али зато формулације извесног броја одредаба верније него у другим рукописима млађе редакције следе старе обрасце и садржај. Тиме се Попиначки ркп. намеће као неизоставан за реконструкцију структуре и садржаја протографа млађе редакције. Рукопис садржи ЗКЈ и ДЗ, у обиму и редоследу, и без нумерације чланова, као и Раванички. После састава Душановог законодавства преписан је Српски летопис. У делу рукописа где је преписан ЗКЈ заједно са једним листом нестали су чланови 22–27 и делови чланова 21 и 28. Српски летопис није сачуван у целости, јер су изгубљена последња три листа.[149]

О историјату рукописа зна се веома мало.[150] Крајем 18. века налазио се у поседу свештеника Василија Николајевића, пароха села Попинци у Срему. Не зна се када је и како доспео у власништво Матице српске. У инвентар Библиотеке заведен је 1954 [сигн: РР I 33 (РР 133 – 352 A 22) – 169998]. Ниједан део Попиначког ркп. није објављен.

15. Рукопис браће Текелија

Овај рукопис спада зацело међу најпознатије и највише помињане у радовима о Душановом законодавству. Разлог томе нису ни старина нити редакцијске и текстолошке одлике, већ игра случаја којом је рукопису браће Текелија припала част да први пронесе славу Душановог законодавног рада међу ученим светом и родољубима жељним, у освит романтичарског покрета и великих револуција, крајем 18. и почетком 19. века, доказа о некадашњој величини и култури српског народа и државе. За остварење тако племенитог циља у оно време сигурно није било бољег посредника од Рајићеве *Историје*,[151] у коју је, истини за вољу, текст *Законика* унет без знања аутора

[148] У садржинском смислу од Раваничког одступа тиме што неке прописе изоставља (80, 88, 130, 131, 139, 140, 142, 143, 144, 148, 151, 152, 162), а неке додаје (113, 161). Испуштања су већим делом ненамерна, зацело због дефектног предлошка. Чланови 139, 140, 142, 143, 144 нижу се у следу у Рав., па у њиховом изостајању треба препознати недостатак листа у предлошку. Затим после једног сачуваног листа, са члановима 145, 146, 147 и 150, следи још један изгубљен, са низом 148, 151, 152, 162, који тачно одговара другој великој лакуни у Попиначком. С друге стране, чланови које има, за разлику од Раваничког (113, 161), овај други је грешком испустио, јер они улазе у стандардни састав млађе редакције.

[149] Радојчић, *Законик*, 23; Соловјев, *Законик*, 99; *Законик* 3, 18; Грбић – Шкорић – Васиљев, *Душанов законик*, 27–44 (са прегледом литературе); Васиљев, *Илуминација*, 137.

[150] Грбић – Шкорић – Васиљев, *Душанов законик*, 42–43.

[151] Ј. Рајић, *Историја разних словенских народов најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* IV, Беч, 1795, 242–271; уп. Н. Радојчић, *Душанов законик*, Нови Сад, 1950, 5–9; исти, *Век и*

и на његово нескривено незадовољство. Иако је обелодањен, да тако кажем, у право време и на правом месту, ркп. Текелија није био дорастао циљевима који су од њега очекивани међу умним главама како због чињенице да је реч о позној, у великој мери прерађеној и од оригинала удаљеној верзији, тако и због нестручног и неспретног издања. То је постало јасно нарочито од тренутка када су се на светло дана почели промаљати и други, старији и бољи рукописи. Због тога, чини се, као да се често у научној литератури, прикривено или несвесно, али уочљиво, говори о Текелијином ркп. с висине, чак и презриво. Разуме се, најмање је томе крив сам рукопис, типичан представник млађе редакције Душановог законодавства, много више и превасходно сведочанство правне културе у Срба 18. века него оне из времена цара Душана, чији владарски углед и тежину није био кадар понети. Али остаје ипак чињеница да је текст ДЗ први пут био објављен и преко 30 година једини штампом приступачан управо према ркп. браће Текелија.

Рукопис садржи само текстове Душановог законодавства – ЗКЈ и ДЗ.[152] Грађа је саопштена у истом обиму и редоследу као у другим преписима карловачке гране млађе редакције, али се од њих издваја тиме што на другачији начин групише првобитне појединачне чланове. На више места разбија чланове сложене од три до шест засебних одредаба под једним бројем, тако што неке одредбе издваја и нумерише, тј. од једног члана прави два или три нумерисана, и обратно, засебно нумерисане парове чланова спаја у један (нпр., 79. и 13; 22. и 23; 81. и 83. итд.). Најзад, код више узастопних сложених чланова на другачији начин групише одредбе, тј. не смешта испред истих одредаба нумерацију за обележавање почетка здруженог члана. Због наведених особености укупан број нумерисаних чланова у ркп. браће Текелија износи 83 у ЗКЈ и 101 у ДЗ, уместо 87 и 97 у већини рукописа карловачке гране. У рукопис је, пре почетка ДЗ, уметнут лист, на чијој *verso* страни је налепљен комад хартије мањег обима. На њему је нацртан владар на постољу, с круном на глави, скиптром у једној руци и свитком у другој. Око главе владара руком писара исписан је натпис: Милостию Божїєю самодрьжць србски царь Стєфан Стєвановић. Рекао бих да минијатура није дело самог писара, већ да је додата касније и нацртана другом руком. Преко ове минијатуре ркп. браће Текелија доводи се у везу с Патријаршијским и Београдским (Рудничким) рукописом.[153] Са Патријаршијским ркп. повезује га и личност писара, дијака Вељка Поповића. Идентификовани водени знаци на хартији рукописа указују да је писан између 1710. и 1720. Међутим, запис, за који се верује да припада пи-

йо йроучавања Душанова законодавсйва, Зборник у част шесте стогодишњице *Законика* цара Душана, САН, Београд, 1951, 213–217; исти, *Законик*, 5–6.

[152] Радојчић, *Законик*, 21; Соловјев, *Законик*, 97–98; Грбић – Шкорић – Васиљев, *Душанов законик*, 45–62 (са прегледом литературе); Васиљев, *Илуминација*, 137–138.

[153] Видети податке у поглављу о Патријаршијском рукопису.

сару, на маргини листа 13г, почетног листа *Законика* – лєть т̃·ѯ̃·в̃· (362) ѡт царьства Стєфанова дѡ сада – изгледа да прецизира годину преписивања, 1711. Она је и уписана арапским цифрама лево од наведеног записа.[154]

Близу је истини помисао да је рукопис преписан у истој средини као и Патријаршијски. Један запис на мађарском сведочи да га је Сави Текелији поклонио начелник Арадског среза. Судећи према другим записима, међу његове раније поседнике могу се убројати извесни Григорије Павлов, а изгледа и неки од карловачких митрополита. У време док се рукопис налазио у поседу браће Петра и Саве Текелије, ДЗ из њега објављен је у Рајићевој *Историји*. После смрти Саве Текелије његова библиотека доспела је у Матицу српску 1843, где се рукопис и данас налази [сигн: РР III 85 (РР 177 – 352 А 18) – 28059]. Рајићево издање није било само прво посредством којег је ДЗ, иако у позној варијанти, постао доступан широком кругу читалаца, већ је послужило и као основа за први превод на један светски језик – немачки, објављен у ученом делу Јохана Енгела о историји Угарске.[155] Још 1840, у време када су знања о ДЗ и број познатих рукописа били неупоредиво већи него у време штампања и првих одјека Рајићеве *Историје*, сачињен је превод ДЗ на француски, управо према првом издању.[156] Овај пример недвосмислено показује колики је утицај деценијама имало Рајићево дело, односно колико је неспорна улога Текелијиног рукописа у упознавању са српским средњовековним законима била одређена местом на којем је објављен. Читав рукопис поново је издат, у време када је већ био део рукописне збирке Библиотеке Матице српске, заслугом Јована Ђорђевића у Матичином Летопису.[157] Издање је приређено за сваку оновремену хвалу, па му се и данас, из невоље, може без много бојазни прибећи.

16. Београдски (Руднички) рукопис

Рукопис се чувао у Народној библиотеци у Београду и поделио је њену несрећну судбину 6. априла 1941, али се на основу старијих описа[158] и преписа Јанка Шафарика могу сабрати неопходна обавештења о његовој

---

[154] Васиљев, *Илуминација*, 138.

[155] J. Ch. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* III. *Geschichte von Serwien und Bossnien*, Halle, 1801, 293–310. Изводи из овог превода штампани су код J. A. Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landassen* III, Leipzig, 1816, 785–796; F. Rühs, *Handbuch der Geschichte des Mittelalters*, Berlin, 1816, 844–845.

[156] A. Boué, *La Turquie d'Europe* IV, Paris, 1840, 426–441.

[157] Ј. Ђорђевић, *Закон царева Константина Великог, Јустинијана и Стефана Душана*, ЛМС 99–1 (1859), 1–51.

[158] Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге*, Београд, 1903, № 512 (38); Соловјев, *Законик*, 92–94.

садржини и редакцијским одликама. Јанко Шафарик је преписао из рукописа само ДЗ за свога стрица Павла Шафарика септембра 1847. Његов препис, који се чува у Шафариковој збирци у Народном музеју у Прагу [IX G 9 (Š 18)],[159] утолико је драгоценији јер садржи и калк једне странице рукописа, тако да је остало места чак и за доношење судова о графији.

Поред ЗКЈ и ДЗ, који заузимају првих 68 листова, на преосталих преко 40 листова смењују се делови без текста са онима који садрже црквене стихове и молитве, календар и канон Богородици, писан 1757, дело више руку, како изгледа млађи од законских текстова. У делу рукописа са законима недостају четири листа – први и шести (ЗКЈ), 62, који је садржао крај 86, 87, 88. и први део 89. члана, према стандардној нумерацији карловачке гране, и последњи лист са другим делом 96. и читавим 97. чланом. На почетку ДЗ налази се минијатура с представом краља Стефана Дечанског.[160] Око краљеве главе исписано је: Свєты Стєфанъ кралъ ижє въ Дєчанєх. Судећи према Шафариковом препису, чланови *Законика* су нумерисани, али нумерација почиње од броја 27. Ако је то показатељ да је постојала континуирана нумерација оба законска текста, онда би то могло да значи или да је читав ЗКЈ био подељен на 26 чланова (уобичајен број је 87) или да нумерација чланова ЗКЈ није била доследна. Нумерација иде до броја 152, тако да је грађа ДЗ, без последњег листа и без прве нумерисане одредбе, која је заправо уводни текст *Законика*, била подељена на 125 чланова. Тиме Београдски (Руднички) ркп. од свих рукописа карловачке гране показује најмању склоност ка груписању првобитно појединачних чланова у здружене (уобичајен број је 97). Без обзира на особену систематизацију грађе, по њеном обиму и редоследу Београдски ркп. се не издваја из скупине рукописа карловачке гране. Према стилизацији одредаба има највише додирних тачака са рукописима Борђошких, Патријаршијским и њима сродним.[161] Графијске одлике, ако је судити по калку једне странице, дозвољавају претпоставку да је рукопис дело неког од преписивача рачанске школе и да спада међу рукописе ДЗ умножаване у Хабзбуршкој монархији непосредно после Велике сеобе, углавном првих година 18. века.

Према запису који је оставио Ј. Шафарик на своме препису[162] рукопис је нашао М. Спасић код једног проте у Рудничком округу у Србији, јуна 1847. Био је заведен у каталог Народне библиотеке у Београду под бројем 38.

[159] Захваљујем и овом приликом др Ирени Шпадијер, доценту на Филолошком факултету у Београду, која се одазвала мојој молби да фотографише Шафариков препис.

[160] За опис и узоре видети одељак о Патријаршијском рукопису.

[161] За његову наводну велику сличност са рукописом браће Текелија (промовисана од Новаковића) видети објашњење у одељку о Патријаршијском рукопису.

[162] Уп. Радојчић-Костић, *Библиографија*, 22.

17. Стратимировићев (Сандићев) рукопис

Рукопис се састоји од ЗКЈ и ДЗ.[163] Преглед садржаја оба правна текста дописан је на крају, с тим што се део који се односи на ДЗ прекида код 15. члана, на дну *verso* странице последњег листа. Вероватно је рукопис првобитно имао бар још једну свешчицу, која је приликом новијег преповезивања испала, а с њом и остатак садржаја ДЗ. Наслови, бројеви и редослед чланова у прегледу садржаја поклапају се са онима у рукопису Борђошких и Софијском. При последњем повезивању дошло је такође до поремећаја редоследа, тада зацело волантних, 4, 5, 6. и 7. листа 3. свешчице, па у садашњем стању, према континуираној пагинацији, листови 19 и 20 претходе листовима 17 и 18, што је условило и промене у редоследу чланова ЗКЈ. Према воденим знацима препис је настао око 1724. године. По обиму и редоследу и садржини чланова, спада у ред стандардних представника карловачке гране млађе редакције, а по одликама текста, приметна је већа блискост са старијим преписима.[164]

Писар, време и место преписивања нису познати. Александар Сандић, професор Новосадске гимназије, добио је 1868. рукопис од Тоше Стратимировића, унука карловачког митрополита Стефана Стратимировића (1790–1836). У запису који је о томе оставио навео је да рукопис потиче из некадашње библиотеке митрополита Стратимировића. Међутим, 1845. године, када је Александар Стојачковић описао рукопис, он се налазио у поседу Павла Карано-Твртковића. То значи да га митрополит Стратимировић за живота није поседовао. Томе у прилог говори и чињеница да га нигде и никоме није поменуо, што би се дало очекивати имајући у виду његову љубав према науци и просвећивању. Није познато како је рукопис доспео у руке Карано-Твртковића, ни како се и када обрео у породици Стратимировић. У сваком случају, тада је зацело прикључен библиотеци покојног митрополита, па се зато касније сматрало да је њему морао и припадати. После смрти Сандићеве његову библиотеку откупила је Матица 1909, па је тим начином и рукопис доспео у њену Библиотеку [сигн: РР I 34 (РР 134 – 352 А 20) – 169999]. Из Стратимировићевог ркп. објављене су само варијанте уз ново, критичко издање ЗКЈ.[165]

[163] Радојчић, *Законик*, 21; Соловјев, *Законик*, 95–96; Грбић – Шкорић – Васиљев, *Душанов законик*, 63–81 (са прегледом литературе); Васиљев, *Илуминација*, 138–139.

[164] К. Шкорић, *Поређење* Стратимировићевог *и* Софијског *преписа Душановог законика*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад, 2008, 127-134.

[165] Марковић, *Јустинијанов закон*, 48–49, 73–109.

18. Ковиљски рукопис

То је још један представник рукописне скупине 18. века, са уобичајеним редоследом и бројем, као и садржином чланова ЗКЈ и ДЗ. Од осталих рукописа ове групе (изузимајући Софијски) издваја се прегледом садржаја ДЗ (без ЗКЈ!) на почетку, а после текстова ЗКЈ и ДЗ додат је избор из правила Васељенских сабора, укупно 194 према нумерацији, и, на крају, Српски летопис до 1640, другачије редакције од оних у рукописима Борђошких и Попиначком.[166] Рукопису недостају два листа на почетку, па преглед садржаја ДЗ почиње тек од 45. члана.[167]

Ово је један од ретких преписа у којем је писар оставио податке о себи – Стефан Стојковић завршио је преписивање читавог кодекса 20. септембра 1726. у Београду. Исти писар преписао је две године касније и Софијски ркп.[168] За податак да је рукопис нађен у библиотеци манастира Ковиља (одатле му назив) можемо се ослонити једино на обавештења што их је Тихомир Остојић дао Стојану Новаковићу, када је овај прикупљао грађу о рукописима за друго издање ДЗ.[169] Како је и када тамо доспео и како је и када одатле стигао у Библиотеку Матице српске, где се и данас налази [РР I 35 (РР 135 – 352 А 21) – 113460], за сада се не може рећи. Вероватно у Ковиљ није донет за Рајићева живота, или он за њега није знао, а Матица, слутим, за овај препис има захвалити управо Остојићу. Из Ковиљског ркп. објављене су само варијанте уз ново, критичко издање ЗКЈ.[170]

19. Софијски рукопис

Софијски ркп. је годинама стављан у основу истраживања карловачке гране млађе редакције – и поред тога што међу рукописима ове варијанте ДЗ има оних са бољим језичким и текстолошким одликама – јер је издање ЗКЈ и ДЗ по овом препису приређено сразмерно рано и на углед-

[166] Летопис из овог рукописа не треба мешати са тзв. Ковиљским летописом, који се налази у Збирци П. Ј. Шафарика у Народном музеју у Прагу, а из којег је издао делове прво сам Шафарик, а потом и Стојановић (P. J. Šafařik, *Okázky občanského písemnictví*, V Praze, 1870, 65–89; Стојановић, *Родослови и летописи*, LVIII, 202–272).

[167] Радојчић, *Законик*, 21; Соловјев, *Законик*, 98–99; Грбић – Шкорић – Васиљев, *Душанов законик*, 82–98 (са прегледом литературе); Васиљев, *Илуминација*, 139–140.

[168] Д. Грбић, *Софијски и Ковиљски рукопис Душановог законика – два преписа истог писара*, Ћириличке рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад, 2008, 115–126.

[169] Новаковић, *Законик*, LXXXVI.

[170] Марковић, *Јустинијанов закон*, 49, 73–109.

ном месту[171] и јер се сматрало да је преписан у 17. веку. Филиграголошка анализа папира и атрибуција писара, извршени у новије време, одредили су Софијском ркп. место које му по значају и времену настанка припада. Преписао га је Стефан Стојковић 1728. године, вероватно у Београду као и Ковиљски рукопис. Састав овог кодекса у целости се слаже са оним у Ковиљском ркп. У тексту ЗКЈ уочљив је поремећај редоследа јер је приликом преповезивања рукописа трећа свешчица стављена испред друге. За разлику од Ковиљског, овде је преглед садржаја ДЗ целовит.[172]

Ако је судити по запису о паду Београда у османске руке 1739, који треба да је оставио митрополит београдски Вићентије Стефановић, рукопис се налазио у библиотеци Београдске митрополије. О његовој даљој судбини не зна се ништа све до тренутка када га је 1882. Константин Јиречек нашао у Народној библиотеци у Софији, где се и данас чува (№ 293). Према његовим речима рукопис је пронађен у Кратову и послат у Софију залагањем Јеврема Каранова из Ћустендила. Исте године у Софији се обрео Тимотеј Флорински, преписао цео рукопис и из њега издао ЗКЈ и ДЗ 1888.[173] Ново издање ЗКЈ по овом рукопису приређено је 1971, односно 1972,[174] а ДЗ 1997.[175] Ни српски летопис из Софијског преписа није остао незапажен. Издао га је већ Јевтимије Спространов 1907,[176] а поједине одељке и варијанте из њега Љубомир Стојановић у два наврата.[177]

20. Режевићки (Заїребачки) рукоӣис

Режевићки ркп. садржи само текстове ЗКЈ и ДЗ. ЗКЈ је сачуван у целости са 83 члана, а од првобитног текста ДЗ, због губитка знатног броја листова у другом делу рукописа, преостало је свега 49 чланова или око половине од претпостављеног укупног броја. Преписивач није нумерисао одредбе, већ је доцнија рука, пре но што је дошло до оштећења рукописа, обележила бројеви-

[171] Флорински, *Памятники*, 249–254 и Приложения, 52–94.

[172] Видети нап. 168; Радојчић, *Законик*, 20; Соловјев, *Законик*, 90–91; *Законик* 3, 405–409.

[173] Видети нап. 171.

[174] M. Andréev, G. Cront, *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien, versions slave et roumaine*, Bucarest, 1971; М. Андреев, *Закон на Константин Юстиниан. Софийский препис*. София, 1972. Варијанте из Софијског текста ЗКЈ унете су у најновије, критичко издање Јустинијановог закона (Марковић, *Јустинијанов закон*, 47-48, 73–109).

[175] *Законик* 3, 355–422.

[176] Е. Спространов, *Софийская летопис*, Сборник статей В. И. Ламанскому по случаю пятидесятлетия его ученой деятельности 1, С. Петербург, 1907, 114–131.

[177] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890),135–145; исти, *Родослови и летописи*, I., № 17; 177–181, 205–271 (у овом своду летописа назива га Софијски II).

ма чланове ДЗ, али тај посао није привела крају. Према Владимиру Мошину хартија рукописа потиче из почетка 18. века.[178] На првом, првобитно празном, заштитном листу, после преписивања уписано је више записа, од којих је један датиран 1754. годином. Најшири временски оквир у који се сме ставити настанак рукописа јесте прва половина 18. века.[179]

Међу свим рукописима млађе редакције, не само онима зетске гране, Режевићки је особен по томе што је најдаље отишао у настојању да се прилагоди језику и обичајима средине у којој се примењивао. Међу многобројним сачуваним судским актима из Паштровића пронађени су и они који сведоче о томе да се судило по одредбама *Законика*.[180] Језик Режевићког ркп., са мноштвом италијанизама и локализама, представља веома драгоцен пример говорног језика Паштровића прве половине 18. века.[181] Из начина формулисања одредаба о цркви јасно је да је овај препис *Законика* настао и примењивао се у чисто православној средини. И поред изразито понарођеног језика и слободних парафраза, није нарушен основни, првобитни смисао одредаба, тако да, штавише, овај рукопис може бити од помоћи у покушају разумевања и превођења нејасних места у тексту старије редакције.

Пре но што га је Иван Кукуљевић Сакцински понео са собом у Загреб, рукопис се налазио, а можда тамо и настао, у манастиру Режевић у Паштровићима. Данас се чува у рукописној збирци ХАЗУ (III a 28 / Kukuljević 500).[182] Покушај Рудолфа Строхала 1911. да рукопис опише, анализира и изда текст ЗКЈ у латиничној транслитерацији био је потпуни промашај,[183] који је, на срећу, остао само библиографска одредница после издања В. Мошина 40 година касније.[184]

21. Карловачки рукопис

Рукопис садржи текстове ЗКЈ и ДЗ и календар са пописом добрих и лоших дана у години. У првом делу рукописа знатно су оштећене спољне ивице листова. Празнине у тексту ЗКЈ, настале услед тога, најобимније

---

[178] V. Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU* I, Zagreb, 1955, 37, № 12.

[179] Радојчић, *Законик*, 21–22; Соловјев, *Законик*, 81–84.

[180] А. Соловјев, *Студије из историје нашег народног права у XVIII веку*, ГЗМ 2 (1947), 224–240.

[181] J. Недељковић, *О неким особинама народног језика преписа Законика цара Душана из Паштровића (XVIII век)*, Зборник МС за филологију и лингвистику 50, 1–2 (2007), 615–619.

[182] Отуда му, понегде у литератури, назив Загребачки.

[183] R. Strohal, *Takozvani Zakon cara Konstantina i Justinijana u Srba i uopće u Južnih Slavena*, Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu 37, 1 (1911), 229–241.

[184] V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu*, Starine JAZU 43 (1951), 7–27.

су за првих једанаест листова, закључно са чланом 79. Карловачки ркп. особен је по бројним и несразмерно великим иницијалима, украшеним биљним мотивима, али неретко и ликовима светитеља и сценама из *Светог писма*. Према запису писара на 37. листу, рукопис је преписан руком Петра Теодоровог, „ритора" Покрово-богородичне школе у Сремским Карловцима 1764. године.[185] Рукопис је најблискији, и садржајно и по језику и стилу, ркп. Борђошких и нешто млађем Вршачком. Иако је садржински истоветан са поменутим рукописима, од њих се разликује по већем броју чланова – 91 уместо 87 ЗКЈ и 99 уместо 97 ДЗ – јер су подељене и посебно нумерисане поједине здружене одредбе. Паралеле са рукописима Борђошких и Вршачким огледају се на више места у истоветним грешкама,[186] што даје основа претпоставци о заједничком претку.

Рукопис је свакако преписан у Карловцима, ако не и у самој Покровобогородичној школи.[187] Подстицај за његово преписивање није, рекао бих, био приватне природе. Према записима на последњим, празним листовима, рукопис се крајем 18. века и почетком 19. века налазио у власништву Ђорђа Јосифовића, пароха Доње цркве у Сремским Карловцима. Доцнија судбина не да му се осветлити до тренутка када је 1951. откупљен од Српске књижевне задруге за рукописни фонд Народне библиотеке Србије (Рс № 152). Из Карловачког ркп. објављене су само варијанте и снимци читавог текста уз ново, критичко издање ЗКЈ.[188]

22. *Грбаљски рукойис*

Грбаљски препис Душановог законодавства налази се у званичном зборнику повластица и правних аката аутономне Грбаљске општине (Комунитад грбаљска), преписаном од канцелара комунитади, Антонија Батуте, после 1767. године. Рукопис садржи ћирилицом писане српске преводе повластица које су Грбљани добијали од млетачких власти у раздобљу од 1647. до 1767, италијанске преписе истих аката и текстове ЗКЈ и ДЗ. Грбаљски ркп. је представник приморске или зетске гране млађе редакције. Као и код осталих представника ове скупине, језик Грбаљског преписа обилује италијанизмима и локализмима, али је и поред тога, за разлику од рукописа

---

[185] Н. Радојчић, *Карловачки рукопис Јусшинијанова закона и Душанова законика*, Годишњак Историског друштва Војводине 1 (1951), 7–12; Радојчић, *Законик*, 22; Љ. Штављанин-Ђорђевић – М. Грозданови-Пајић – Л. Цернић, *Ойис ћирилских рукойиса Народне библиошеке Србије* I, Београд, 1986, 220–224, № 101.

[186] Видети, нпр., варијанте уз издање ЗКЈ по рукопису Борђошких (Марковић, *Јусшинијанов закон*, 73–109).

[187] Отац преписивача био је, по свој прилици, Георгије Теодоров, професор ове школе.

[188] Марковић, *Јусшинијанов закон*, 49–50, 73–109, 247–276.

севернорпске гране, текст многих одредаба исправнији и ближи средњовековним преписима.[189] Од осталих представника зетске гране издваја се по чињеници да представља званичан препис једне приморске аутономне општине и да је, вероватно делом и због тога, прошао оштар одабир одредаба према актуелности у правном животу. Грбаљски ркп. најскромнији је по обиму међу рукописима млађе редакције – садржи 80 чланова ЗКЈ и 76 чланова ДЗ (заправо, може се идентификовати 112 чланова првобитног састава када се рашчлане здружене одредбе). Нови члан истиче се писањем почетне речи црвеним мастилом или спорадичним насловима, а нумерација која је исписана по левој маргини доцнија је, и непрецизно изведена, допуна.[190]

Рукопис се чува у Библиотеци Валтазара Богишића у Цавтату [Ms 19 (A. XIV 2/29)], али нема обавештења о томе како га је и када Богишић набавио.[191] Рукопис је издат у целости.[192]

23. Вршачки рукопис

Међу рукописима северносрпске гране млађе редакције Вршачки је по времену преписивања најмлађи. Садржи Српски летопис до 1638, ЗКЈ и ДЗ. Исписан је веома пажљиво, лепим, калиграфским, грађанским курзивом. Садржајно има највише додирних тачака с ркп. Борђошких (и у извесној мери с Карловачким, који од овога зависи), али законску грађу другачије разврстава тако што раздваја многе од здружених чланова на појединачне, првобитно самосталне одредбе. Тако је члан 64 код Вршачког подељен на чланове 65 и 66, тј. чланови 114 и 115 Новаковићеве нумерације, здружени у северносрпској грани млађе редакције у један члан, овде су поново постали самостални. Примера има још, нарочито у другом делу *Законика* – члан 67 ркп. Борђошких овде чине чланови 70, 71, 72 и 73; 75 је 81 и 82; 76 је 83 и 84 и тако редом. Отуда је текст *Законика* подељен на 114 чланова уместо уобичајених 97, а ЗКЈ на 108 уместо 87.[193]

[189] А. Младеновић, *Неке филолошке напомене о Грбаљском рукопису Законика цара Душана*, Грбаљ кроз вјекове. Зборник радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове", Грбаљ и Котор, 11–13. октобра 2001. године, Грбаљ, 2005, 351–359.

[190] Соловјев, *Неколико нових преписа*, 233–235; Радојчић, *Законик*, 22–23; Соловјев, *Законик*, 84–85.

[191] У својим белешкама Богишић је наводио да му је познат један рукопис који се налази у власништву Стјепана Митрова Љубише, али нигде није дао изричиту потврду да је добио рукопис од њега и да је управо то Грбаљски. Према Богишићевим нејасним обавештењима тај рукопис Флорински наводи као Будвански, а Новаковић као Љубишин.

[192] А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА 87 (1938), 21–79.

[193] П. Момировић, *Књишко-архивски споменици из Баната*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 3 (1959), 208–211; Радојчић, *Законик*, 23; Соловјев, *Законик*, 99.

Рукопис је преписао протођакон Јован Фелдвари по налогу карловачког митрополита Јована Георгијевића, „*за востоминаније древности*". Преписивање је завршено 1. маја 1772. и рукопис „*приложен во библиотеку архиепископску*". Како је одатле доспео у руке Владимира Димитријевића, архимандрита манастира Месић, до сада није откривено. Његов сестрић, Владимир Станисављевић, продао је рукопис Градском музеју у Вршцу, где се и данас чува (сигн: И – 2969). Из Вршачког ркп. објављене су само варијанте уз ново, критичко издање ЗКЈ.[194]

24. *Богишићев (Паштровски) рукопис*

Богишићев ркп. представља новији препис Душановог законодавства, начињен средином 19. века. Рукопис садржи текстове ЗКЈ и ДЗ, али у већим или мањим одломцима, који се нижу без реда и смисла, пратећи, услед механичког преписивања, распоред испреметаних скупина листова трошног или рђаво увезаног предлошка, не старијег од 18. века. Реконструкција идеалног састава и редоследа предлошка указује и на недостатак или знатнија оштећења неколико листова у делу рукописа са текстом ДЗ. На више места у рукопису, другом руком и тамнијим мастилом, исправљане су грешке и додавани испуштени делови текста. Међу глосама сигурно се могу идентификовати оне (упућивање на византијске изворе неких правних одредаба) које је црвеним мастилом унео руски канониста Алексеј Павлов, почетком седамдесетих година 19. века у Одеси. Текст је писан, поготову ДЗ, правописом 19. века, са знатним уделом русизама. Као и остали рукописи зетске гране, Богишићев садржи известан број локализама особених за говоре Зетског приморја. У тексту има доста словних грешака и погрешно растављених речи. Но, и поред очигледних и бројних мањкавости, Богишићев ркп. (уз Јагићев и Раванички) по својим текстолошким одликама има изузетну важност у настојањима да се утврди садржина протографа млађе редакције Душановог законодавства, време и околности његовог настанка и доцнији развој. По броју сачуваних чланова Богишићев ркп. спада у најпотпуније представнике млађе редакције, а предност над већином осталих рукописа даје му и сразмерно добра очуваност језика и стила средњовековних предложака.[195]

Према неодређеним исказима Богишића рукопис је доспео у његово власништво 1869. у Бечу, негде из Далмације.[196] Међутим, он не даје по-

[194] Марковић, *Јустинијанов закон*, 50, 73–109.

[195] Радојчић, *Законик*, 24; Соловјев, *Законик*, 75–81.

[196] Због тога је ваљда у старијој литератури и познат под називом Далматински (V. Bogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu* I, Zagreb, 1872, 37, 58).

датке о томе ко му је доставио рукопис, ко га је преписао и где се налазио предложак. У белешкама које је о овом рукопису оставио пред крај живота није се више могао сетити ни одакле му препис.[197] Рукопис се чува у Библиотеци Валтазара Богишића у Цавтату (Ms 123) и у целости је издат.[198]

25. Јаīићев рукоūис

Јагићев ркп., назван тако по свом последњем приватном власнику, преписан је средином 19. века и спада у зетску грану млађе редакције. Садржи текстове ЗКЈ и ДЗ, преписане на листове који су били пресавијени напола у време преписивања, па стога текст заузима само половину површине странице. На празној половини дописане су глосе и нумерација од више руку, међу којима се могу идентификовати оне Новаковића и Радојчића. На *verso* страници првог листа руком различитом од оне преписивача започето је преписивање ЗКЈ, рекло би се по завршетку главног дела рукописа. На прве две странице неко је покушао, ако не и сам Јагић, да језик и правопис 19. века прилагоди српскословенској норми.[199]

Јагићев и Богишићев ркп. преписани су, независно један од другог, са истог предлошка. Све текстолошке и језичке одлике наведене у одељку о Богишићевом ркп. важе у пуној мери и за Јагићев ркп. Број чланова, њихов распоред, лакуне у тексту, повремена испуштања чланова, скраћивање њиховог текста или међусобно спајање истоветни су у оба рукописа до последње појединости. Оба рукописа у великој мери следе исти образац и у подели текста на пасусе и у истицању наслова. Блискост два рукописа иначе се на много места испољава истоветним грешкама. Међутим, постоји знатан број места где има одступања тако што само један препис доноси правилан облик речи. Што је још важније, у овој особини постоји извесна равнотежа – индивидуалне грешке у писању равномерно су распоређене у оба рукописа. Иако су Богишићев и Јагићев ркп. преписани независно један од другог, број истоветних грешака у оба преписа толико је велики да се ова појава може објаснити једино њиховим постојањем већ у самом предлошку.[200]

[197] А. Соловјев, *Сӣудије из исӣорије нашеī народноī ӣрава у XVIII веку*, ГЗМ 2 (1947), 232–236; Соловјев, *Законик*, 75–76.

[198] Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis*, 9–58.

[199] Радојчић, *Законик*, 23–24; Соловјев, *Законик*, 85–86; Н. Радојчић, *Око Душанова законика II. Препис Закона цара Консӣанӣина и Јусӣинијана и Душанова законика у Библиоӣеци Ваӣрослава Јаīића*, ИЧ 3 (1951–1952), 55–65.

[200] Ђ. Бубало, *Јаīићев рукоӣис Душанова законодавсӣва*, Средњовековно право у Срба, 121–132.

Рукопис се налазио у власништву Ватрослава Јагића, али он није оставио никаква обавештења о томе одакле му препис. У његовој објављеној преписци и мемоарима рукопис се нигде не помиње. Постоји, иако прилично несигурна, могућност да је Јагић приликом боравка у Бечу 1886. добио рукопис од Франца Миклошича, с којим је иначе водио веома интензивну преписку. Том приликом у Бечу су се обрели и Новаковић и Богишић. Заједно с читавом Јагићевом библиотеком рукопис је откупљен за Београдски универзитет 1923. Данас се чува у Библиотеци Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду (сигнатура Ј 1602). Ниједан део рукописа није објављен.

26. Румунски йревод

Сачуван је у рукопису мешовитог састава из 1776. Поред ЗКЈ и ДЗ, садржи *Роман о Александру Великом*, списе хронолошког и филозофског карактера, рецепте за лекове, црквене песме. Преводиоцу је као предложак послужио неки од рукописа карловачке гране млађе редакције, али тек ће брижљива текстолошка анализа и поређење показати да ли се он може препознати међу сачуваним рукописима ове варијанте ДЗ. Претпоставља се да је рукопис настао и користио се код Румуна у Банату, могуће и на подстицај Карловачке митрополије за потребе румунских верника, поглавито у Арадској и Темишварској епархији. Румунски текст није пуки превод српског предлошка, већ је избором и стилизацијом одредаба, као и допунама прилагођен потребама румунске пастве на подручју банатских епархија. Чланови нису нумерисани, али су наглашени црвеним иницијалима. У ЗКЈ грађа је подељена на 18 већих поглавља, а има укупно 152 члана. ДЗ је претрпео крупније измене. Основни текст, подељен у 136 чланова, одговара у главним цртама српском предлошку. Њему је додат, што је особеност румунског превода, избор правила из *Номоканона* – свега 98 чланова.[201]

Рукопис се чува у Библиотеци Румунске академије у Букурешту (ms. roum. № 3093). Колико ми је познато, из њега је до сада издат само ЗКЈ с преводом на француски.[202]

[201] Не треба сметнути с ума да се тај избор у многим појединостима поклапа са оним какав се налази у Барањском рукопису.

[202] M. Andréev, G. Cronț, *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien, versions slave et roumaine*, Bucarest, 1971; L. Marcu, *Une variante roumaine du code d'Etienne Douchan*, Revue des etudes sud-est européennes 27, 1–2 (1989), 145–158.

НАЧЕЛА ИЗДАЊА И ПРЕВОДА

У издању *Душановог законика* примењена су следећа начела, решења и симболи:

- За основу издања узет је Атонски рукопис, који на најбољи начин представља прочишћени и систематизовани текст *Законика*. Добар део измена у Атонском и њему сродним рукописима урађен је с циљем да се исправе извесне недоследности и нејасноће првобитне верзије. Из других рукописа саопштен је текст оних чланова који су у Атонском записани са рђавом традицијом или их у њему нема. Ову другу, бројнију групу чине чланови који су сачувани само у једном од рукописа (највише у Раковачком) или они који су при систематизацији Атонског испуштени јер су изгубили актуелност. Текст ових других даје се према рукописима који у највећој мери одражавају састав и стил оригинала (Струшки и Призренски). Код оних чланова Атонског код којих су извршене измене текста (допуне, скраћења, другачије формулисање) у напоменама се даје и њихова старија, вероватна првобитна варијанта према Струшком или Призренском рукопису.
- За редослед чланова и њихову нумерацију узети су стандардни, Новаковићеви редослед и нумерација. Испред текста сваког члана наведен је број по стандардној нумерацији, у угластим заградама, и сигла рукописа из којег је преузет текст.
- У случајевима где распоред текста (погрешно спајање), формулација одредаба или привидни дупликати у Раковачком рукопису намећу издвајање прописа у засебне чланове, нови члан и онај с којим је у садржинској вези добијају ознаке *а* и *б* уз број по Новаковићевој нумерацији. Овако је учињено искључиво из потребе да се не наруши у научном свету дубоко укорењена Новаковићева нумерација. Такви су чланови 13а и 13б, 14а и 14б, 24а и 24б, 95а и 95б, 163а и 163б, 169а и 169б, 189а и 189б, што даје укупно 208 чланова у оквиру 201 нумерисаног.
- Да би се олакшало читање текста, скраћенице су разрешене без обележавања и употребљена је модерна интерпункција. Лигатуре щ и ꙋ замењене су са шт и оу. Широко є није посебно обележавано.

Надредни крајњи сугласник спушта се у ред без васпостављања крајњег знака за *јер*. Јасно је да овакво издање не може испунити мерила и захтеве филолога, нити је с тим циљем приређено. Примарна је садржина, док формални елементи имају секундарни значај и узимају се у обзир само уколико помажу да се разумеју промене у садржају појединих одредаба.

- На оним местима где текст основног рукописа има лакуне или испуштања, реконструкције су стављене у стреласте заграде (према сродним рукописима). Сигла рукописа из којег је преузет текст исписана је надредним словима после затворене заграде. Сигле нису стављане уколико се интервенцијом надокнађују случајна писарска испуштања појединачних слова.
- Сувишна слова и речи, присутни у тексту услед писарске грешке, издвојени су у обле заграде.
- Очигледне писарске омашке замењене су у тексту без обележавања према исправним облицима у сродним рукописима. У напомени испод текста члана, иза знака CORR, наведен је исправан облик речи и сигла рукописа из којег је преузет, а затим, одвојен цртом, облик речи из основног рукописа.
- Од варијаната унете су само оне (читаве одредбе, њихови одељци или појединачне речи, као и испуштања и додавања текста) којима се допуњава или на другачији начин саопштава пропис, или се мења његов смисао. Другим речима, у питања историје текста залази се само онолико колико је нужно да се схвати постепена еволуција појединих прописа, односно у случајевима када су доцнија преиначења не само допуњавала већ и битно мењала првобитни смисао. Укључене су и поједине варијанте из понародњеног Раковачког рукописа, поред оних обухваћених описаним мерилима, наведени су и синоними из доцнијег времена. Међутим, битне разлике које су настале услед неразумевања текста предлошка или очигледних грешака у преписивању нису унете у напомене (као *удављено* уместо *їушено* у 180. члану, односно *убије* уместо *їуси* у 126, или *жишо* уместо *забел* у 74).
- За просте варијанте дат је облик из основног текста, а потом, раздвојена цртом, варијанта са сиглама рукописа у којима се јавља. Знатније разлике наведене су уз објашњења. Уколико се таква разлика налази у више рукописа, текст је наведен према првом у низу сигли, док су сигле осталих рукописа стављене у заграду.
- У напоменама су побројане и најважније текстолошке особености (промене у редоследу чланова, њихово изостајање у већини рукописа, спајање или раздвајање чланова, дупликати и фрагменти, крај или прекид текста рукописа). Раковачки рукопис има неколико

чланова дупликата и фрагмената при крају рукописа. Они су обележени сиглом *Rak bis* уколико се од основног члана разликују у великој мери. Тада се наводе као варијанте, а уколико се издвајају у посебне чланове, добијају нумерацију основног члана уз словну ознаку (13а и 13б; 24а и 24б и сл.).

- Наслови нису унети у текст јер не представљају органски део прописа и јер су према броју, стилизацији и распореду везани за рукописне породице. Они у Призренском рукопису представљају накнадну интервенцију преписивача и често нису у логичној вези са садржином члана испред којег стоје. С друге стране, многи од наслова односе се на скупине сродних одредаба, па уколико се дају уз први у низу таквих чланова, где иначе стоје и у рукопису, може се стећи погрешан утисак да су ови наслови везани само за тај појединачни члан. Наслови из свих рукописа саопштени су у посебној табели после текста *Законика*.

*

Приликом коришћења превода читалац би требало да има у виду следећих неколико напомена:

- Нелогичности оригинала доведене су у преводу у правописни и граматички склад, али тако да се у што мањој мери поремети реченични склоп, стил и лексика старосрпског текста.
- Тамо где се у старосрпском тексту неки појам или реч подразумевају, а читаоца таква празнина може довести у заблуду када се ради о смислу одредбе, такве речи дописане су у облим заградама курзивом ради целовитог разумевања садржине.
- Најважније варијанте из издања такође су дате у преводу испод основног текста.
- Они одељци текста који су се налазили у рукописима ближим оригиналу, а испуштени су у тексту рукописа који је послужио као основ издања и превода, додати су у превод на одговарајућем месту, у угластим заградама. Сигле рукописа из којих је преузет допунски текст исписане су надредним словима после затворене заграде. Овакве интервенције налазе се у тексту превода чланова 7, 37, 41, 56, 65, 68, 117, 127, 160 и 184.
- Кратки коментари и објашњења прописа (са упућивањем на основну литературу где је то потребно) налазе се испод текста одговарајућег члана или више сродних чланова. У оквиру коментара дају се и објашњења оних речи које се данас не употребљавају, веома су ретке, или оних које имају специфично значење.

Сигле рукописа:

Atn..Атонски рукопис
Bar..Барањски рукопис
Bis..Бистрички рукопис
Hil..Хиландарски рукопис
Hod..Ходошки рукопис
Prz..Призренски рукопис
Rak..Раковачки рукопис
Std..Студенички рукопис
Str..Струшки рукопис
Šiš..Шишатовачки рукопис

ДУШАНОВ ЗАКОНИК

Текст

[ПОВЕЉА ЦАРА ДУШАНА О ЗАКОНОДАВНОМ РАДУ]

(...) Тѣмже и аӡь, вноукь и сынь их и ѡтрасль благаго корене их, светых богоисповедних родитель и прѣродитель моих, нарештих се рабь Христоу Стефань, вь Христа Бога благовѣрны царь всѣмь Срьблюмь и Грькомь и странамь бльгарскыимь и всемоу Дисоу, Поморїю, Фроугїи же и Араванитомь, милостїю и помоштїю божїею съмодрьжавни царь, и оубо все истиноу иӡрекоу житїа моего дѣло. Иже от юности моее сїа всa несъдрьжештоу ми прѣжде вь области моеи, нь прѣбиваюштоу ми вь любвїи велицѣ родителꙗ моего, богопросвештеннаго кралꙗ Оуроша третїаго, самодрьжца всеи ӡемли срьбскые и поморскые. И тако господствоуюштоу ми сь родителюмь моимь вь ӡемли ѡтьчьствїа нашего, живоушти тихо и благоговѣнно и мирно и ни ѡт когоже ѡкрьстныи царь и господствоуюштих дрьӡноути на них, нь паче благоговѣнне и радостне веселити се намь, ѡ всемь Бога славеште. И поӡавидевь ӡлоненавистникь дїаволь нашемоу благомоу житїю и ӡлонравїемь вьӡдвиже на нас ӡ̃ царевь, вь лѣто ҂ѕ̃ ѡ̃ л̃ и̃, мѣсеца іоунїа ѳ̃і дьнь, рекоу же: и цара грьчаскаго Михаила, и брата его Белаоура, и Алеѯендра цара Блъгаромь, и Басарабоу Иванка, таста Алеѯендра цара, соумегь живоуштих чрьныих Татарь и Господство Ꙗшко и прочїихь сь ѡнимь господа. Сїимь всѣмь пришьдшим на нас, хотешти по неразоумию своемоу ꙗко нѣчто слатко пожрѣти нас и ӡемлю ѡтьчьствїа нашего раӡделити себе, вь рабство нима прѣдати.

Нь не всхоте милосрьдїе божїе помысли их тако сътворити. И сїимь всѣм пришьдшимь вь ӡемлю нашоу, рекомое место Велбоуждь, ꙗко до п̃ тисоушть, и многа ӡла сътворьшимь краине тои. И оуслишавшимь намь ꙗко вьнидоше вь ӡемлю нашоу сь многою ꙗростїю, събравшимь намь вое ӡемлие ѡтьчьствїа нашего, иже на брань оуготовани мною, ꙗко до ѳ̃і тысоушть, и всесрьдьчно вьӡдевшимь на небо роуце наши

къ вьсех могоуштомоу Богоу, и пришьдшимь намь помоштїю Христовою и молитвамих светыих ѡтьць наших, мѣсєца іоулїа кꙁ дьнь, въ соуботоу, въ час ѕ. И тако нашьдшимь на нѥ и милостїю божїєю поразихомь всех побѣдою великою въ оудивлѥнїє вьсємь ѡкрьстнимь царємь и господамь. И Михаилоу цароу бльгарскомоу мьчємь главоу єго ѡтѥхь. Ємоуже и до нынѣ гробь єго въ ꙁємли нашеи. И многа имєнїа господара тѣх въꙁєх. Ꙁємлю нашоу испльнихомь, ѥкоже бо Іраилтѣлномь даст се вьсє достоѥанїє єгvпьтскоє и съкроушь вьсѣх воинство фараѡнѥ и колєсницєх их и конѥх, намже помоштїю божїєю сътворьшим побѣдоу великоую нашоу. И въꙁвраштьшим се съ радостїю въ ꙁємлю нашоу, ѡ вьсємь Бога славєштє и благодарьствнє живоуштїимь намь.

Нь ѡлє ꙁлоє и нєисправлѥноє ѡроужїє бѣсовскоє! Благомоу и тихомоу животоу нашємоу нє въсхотє, нь вьсєѥвь ѥко ѡт испрьва ꙁлоначєлникь и нєнавистникь доброу, дїавол шьд раꙁвєѥ лоукаваа словєса своѥ бѣсовска посрѣд люди ѡтьчьства нашєго. Скрьбна сътворишє ѡ мнє родителѥ моєго и тако наоустишє єго на мє ѥко вьсма да нє боудєть имєни моєго ни живота. Ѥкоже бо дрѣвлѥ ѡкаѥнныих дїаволь въꙁбѣсивыи братїю, сыновь іаковлих, на прѣкраснаго Іѡсїфа брата их продати єго хотєштє вь инѣи страни ѥко да нє боудєть наслѣдникь ꙁємли ѡца своєго, нь Іакова (sic) божїа благодѣть нє ѡстави тако, ни оумрьтвыи ѥкоже ѡно мнѣхоу. Иже и ѡ мнѣ рабє своємь того нєиꙁрєчєннаа моудрѡсть и помиловах мє ѡт толиких нєнавистїи, нь пачє оукрѣпи мє и мощна мє сътвори, и постави мє господина и сьдрьжитєлѥ вьсои ꙁємли ѡтьчьства моєго. И царьствова лѣт ѕі и потомь болшєю чьстїю ѡт вышнѥаго вьсєх дрьжитєлѥ дєсницєю оукрѣплѥнь бых. Ѥкоже бо и прѣкраснаго Іѡсїфа цѣломоудрїємь оукрѣпи и сътвори єго цара многымь єꙁыкомь и вьсємоу стєжанїю фараѡновоу и вьсємоу Єгvптоу, тѣмже ѡбраꙁомь по того милости и мєнє прѣложи ѡт кралѥвства на православноє царьство. И вьсєхь даст ми въ роуцѣ ѥкоже и вєликомоу Констинтиноу цароу, ꙁємлѥ и вьсєх страны и поморїа и вєликє градовє царьства Грьчскаго, ѥкоже и прѣждє рѣхомь. И богомь дарованнымь вѣнцєм царьскымь вѣнчань бых на царьство въ лѣто ҂ѕѡнд, мѣсєца априла ді дьнь, въ вєлики и многосвѣтли и радостны праꙁдникь въскрьсєнїа Христова, благословєнїємь роукою

прѣѡсвештєннаго патрїарха Іѡаникїа и въсєми архїєрєи събора срьбскаго.

Тогождє благословєнїємь и роукою прѣѡсвєштєннаго патрїарха блъгарскаго кvр Сvмєѡна и всєми архїєрєи събора бльгарскаго; и молитвами жє и благословєнїємь въсєчьстнаго лика Свєтыє гори Аѳона, протом жє и въсєми ігоумєни и всєми старьци събора свєтогорскаго; пачє жє и ѡт архїєрєа прѣстола грьчьскаго и въсєго събора, ижє иꙁволишє ѡ мнє царьствовати. Сим жє всємь бившим нє моим иꙁволєнїєм ни нєкою силою, нь по божїю иꙁволєнїю и инихмь (sic) благословєнїємь поставишє цара въ всакоу православноую вѣроу, троицоу єдиносоущноую славити въ вѣкы амин.

Сєгожє и аꙁь, въсєх истинныи рабь владыкы моєго Христа, Богомь вѣнчанныи и благовѣрныи царь Стєфань, царьскоє скvптро съ вѣрою дрьжа въ роукоу и съ всєлюбимымь сыномь царьства ми, кралємь Оурошємь, и богодарованною царицєю кvр Єлєною, въꙁысках нѣкаꙗ добродѣтєлїа и въсєистинїє и православнїє вѣры ꙁакони поставити. Ꙗкожє подобаєть имєти и пособити по свєтѣи и въсєх съборнѣи и апостольцѣи црькви Господа Бога и Спаса нашєго Ісоуса Христа по ꙁємлꙗх жє и градовєх, ꙗко да нє оумножит сє въ дрьжавѣ царьствїа нашєго нєкоꙗ ꙁлоба и ꙁлоє оухыштрєнїє и лоукавоє нєнавидєнїє, нь пачє да поживємь въ въсакои тихости и бєꙁмльвнѣмь житїю, и въ православнѣи вѣры житїи, съ всєми людми царьства нашєго, малимжє и вєликымь, и полоучимь царьство нєбєсно въ боудоуштє ѡнємь вѣцѣ, амїнь.

ȤАКѠН БЛАГОВѢРНАГО ЦАРА СТЄФАНА,[1] ВЪ ЛѢТО ·҂ Ѕ Ѡͨ Н҃ Ȥ҃·, ИНДИКТИѠН ·В҃·, ВЬ ПРАȤДНИКЬ ВЬȤНЄСЄНИѤ ГОСПОДНѤ, МѢСЄЦА МАЇА К҃ А҃ ДЬН

Atn

Сїи же ȥаконͩникь поставлаѥмо ѡт православнаго сьбора нашєго, съ прѣѡсвєштєнͩным патрїархом кѵр Іѡаникїємь и всѣми архїєрєи и црьковнықы малїими и вєликыми, и мною благовѣрнїимь царємь Стєфаном, и всѣми властєли царьства ми малїими же и вєликїими. Ȥакѡнѡмͨ же симь сложєнїа бышє:

[1] Atn

Наипрьво ȥа хрїстїанͨство: Симͨȥи ѡбраȥомь да сє ѡчисти хрїстїанͨство.

[2] Atn

Властєлє и прочїи людє да сє нє жєнє нє благословившє сє оу своѥго архїєрєа, или оу тєхȥи да сє благословє, коѥ соу поставили иȥьбравͨши доуховникє архїєрєиѥ.

У Hil (Hod, Šiš) уместо одељка или оу тєхȥи да сє благословє, коѥ соу поставили иȥьбравͨши доуховникє архїєрєиѥ *стоји* или оу доуховникь да благословєт сє, архїєрєи поставлѥнными.

[3] Atn

И ниєдина свадͩба да сє нє оучинїи бєȥ вѣнчанїа. Ако ли сє оучины бєȥ благословєнїа и оупрошєнїа црьквє, таковїи да сє раȥлоучє.

---

[1] Први део наслова не јавља се у Prz и Rak (у Str изгубљен први лист). Зацело га није било у оригиналу *Законика*, већ је доцнија допуна настала после смрти Душанове.

[4] Atn

И ʒа доуховнїи дльгь: Всакь чловѣкь да има повиновєнїє и послоу‹ша›нїє кь своıємоу архїєрєю. Ако ли сє кто ѡбрѣтє сьгрѣшивь црькви или прѣстоупивь что любо ѡт сиєга ʒакона, воломь и нєхотѣнїємь, да сє повинѣ и исправы црькви. Ако ли прѣчюıє и оудрьжи сє ѡт црьквє, и нє вьсхоштєт исправити повєлѣнїа црькви, потомь да сє ѡтлоучи ѡт црьквє.

[5] Atn

И свєтитєлїє да нє проклинаю христїань ʒа сьгрѣшєнїє доуховно. Да пошлıє двашти или тришти кь ѡномоуʒи да га ѡбличи, и ако нє чює и нє оусхокıє исправити ʒаповѣдїю доуховною, потомь да ѡтлоучит сє.

CORR пошлıє Bar Bis – послє

[6] Atn

И ʒа єрєсь латин҇скоу: Што сє соу ѡбратили хрїстїанє вь аʒим҇ство, да сє вьʒвратє ѡпєть вь хрїстїанство. Ако ли сє кто ѡбрѣтє прѣчювь и нє вьʒвратив҇ сє вь хрїстїан҇ство, да сє кажє како пишє оу Ζакон҇никоу свєтыхь ѡтьць.

[7] Atn

И да постави Црькви вєлика протопопє по всѣх трьговѣхь, да вьʒвратє хрїстїанѣ ѡт єрєси латин҇скє, кои сє соу ѡбратили вь вѣроу латин҇скоу, и да имь дадоу ʒаповєдь доуховноу, и да сє врати в҇сакы вь хрїстїан҇ство.

[8] Atn

И попь латинскы, ако сє наидє ѡбративь хрїстїанина вь вѣроу латин҇скоу, да сє кажє по Ζаконоу свєтыхь ѡтьць.

[9] Atn

И ако сє наидє полоувѣрьць оуʒьмь хрїстїан҇коу, ако оуʒлюби, да сє крьсти оу хрїстїан҇ство. Ако ли сє нє крьсти, да моу сє оуʒмє жєна и дѣт҇ца и да имь да дѣль ѡт коукє, а ѡнь да сє ѡтжєнє.

да имь да – да им҇ сє дадє Str Rak

[10] Atn

И кто сє ѡбрѣтє єрєтикь живє оу хрїстїанѣх да сє жєжє по ѡбраꙁоу и да сє прожєнє. Кто ли га имє таити и тьꙁи да сє жєжє.

[11] Atn

И свєтитєлїє да поставє доуховникє по всѣх инорїа‹х› ихь, по градовѣх и по сєлѣхь. И тиꙁи доуховници да соу ижє соу примили благословєнїє на доуховничьство вєꙁати и рѣшити ѡт своих имь архїєрєи. И да их слоуша всакы по ꙁаконоу црьковномоу. А ѡниꙁи доуховници коихь нѣсоу поставили доуховникє да сє иждєноу, да их вєдєвса црьква по ꙁаконоу.

У Prz (Rak) текст је нешто краћи: И свєтитєлиє да поставє доуховникы по вьсѣхь инорїахь, по градовѣх и по сєлѣх. И тиꙁы доуховници да соу. И да ихь слоуша вьсакы по ꙁаконоу црьковномоу. И ѡниꙁїи доуховници коих нєсоу поставили доуховникꙁїи да сє иждєноу, да их вѣдєвьса црьква по ꙁаконоу. *Одељак* ижє соу примили благословєнїє на доуховничьство вєꙁати и рѣшити ѡт своих имь архиєрєи, *који изостаје у тексту Prz и Rak, представља каснију допуну. У Str текст је већим делом пропао с подлогом; у делу који се поклапа са оним који изостаје у Prz и Rak има варијанту која се не среће у другим рукописима*: ...кои соу благословєни ѡт свєтитєлꙗ.... 77

[12] Atn

И доуховномоу дльгоу коꙁ҆мици да нє соудє. Кто ли сє наидє ѡт коꙁмикь соудивь црьковномоу дльгоу, да плати ·т҃· пєр҆пєрь; тьк҆мо црьковь да соуди.

коꙁ҆мици – нєпостав҆лєни Rak

[13a] Atn

И митрополитїє ї єпископи ‹и› игоумєни по митоу да сє нє поставє. И ѡт сьда кто постави по митоу или митрополита или єпископа или игоумєна да ꙗсть проклєть и анаѳєма да боудєть. И ако сє наидє кои любо по митоу ставь, да иꙁврьжєта сє ѡба ѡт сана, и поставивїи и поставлєн҆нїи.

У Str (Prz, Rak) текст је нешто краћи: И митрополитиє и єпископиє и игоум҆ни по митоу да сє нє ставє. И кто сє нагиє поставивь по митоу митрополита или єпископа или игоумна да ꙗсть проклєть и ѡнꙁи кои га

ѥ поста‹виль›. *Текст којег нема у овим рукописима представља каснију допуну с циљем да се истакну појединости које су остале недоречене или су се подразумевале у првобитној формулацији.*

[13б] Rak bis

И светителїє и игоумєни да нє оуꙁимаю на своих людєх мита ни на комь. Ако ли сє нагє оуꙁьмь, да сє иꙁврьжє сана.

Само у Rak, при крају рукописа, постоји члан који на први поглед делује као дупликат 13. члана, а заправо допуњује његове одредбе (основни члан говори о давању мита, а допунски о његовом узимању). Због тога је издвојен као посебан члан, али пошто је садржински везан са основним чланом 13, и да се не би реметила устаљена нумерација, преузео је исти број. Да би се основни члан разликовао од његове допуне у Rak, додељене су им ознаке 13а и 13б.

[14а] Atn

Игоумєни да сє нє иꙁставлıаю бєꙁь дѣла ѡт црьквє.

Чланови 14а и 14б здружени су у један у Prz и Rak, те је таква нумерација ушла у стандардну. Заправо, у питању су два члана, али да се не би реметио већ устаљени редослед и нумерација чланова, дате су им ознаке 14а и 14б.

[14б] Atn

Игоумєни по монастирѡх, да сє ставє добрїи чловѣци кои тє стожити домь Божїи.

[15] Atn

Игоумєни да живоу оу кїновїахь по ꙁаконоу, ꙁговарає сє сь стар҄ци.

[16] Atn

И на тисоуштоу коукь да сє хранїи оу монастирїихь ·н҃· калогєрьь.

Rak: И оу монастироу да сє хранє ·н҃· калоугєрь.

[17] Atn

И калогıєріє и калогıєрицє коıє сє постриӡаю тєрє живоу҆ оу҆ своих коу҆кıахь да сє иждєноу҆ и да живоу҆ по манастирєхь.

> Šiš: И калогєріє и калогєріцє кои сє постриӡають да живоу҆ть вь монастıри. Аштє ли хотєть житы вь своих домох, да иӡгнıают҆ сє вь монастıрь.

[18] Atn

И калоу҆гıєріє кои сє соу҆ постригли, топици иӡ мєтохіє тєӡи црьквє, да нє живоу҆ оу҆ тєӡи црьквє, нь да грєдоу҆ оу҆ инє монастирє, да им сє даваа храна.

> *Hod и Šiš имају опширну допуну, која не спада у основни текст Законика:* † Сєго ради сицє рєчє сє ѡ них: живоу҆штє бо вь монастири множє ӡлобѣ повинни соу҆т. Нє могоу҆т҆ бо в҆си оу҆дрьжати єстьство ıако нє дати что любо комоу҆ ѡт сьрѡдникь и ӡнаємыих. Пачє бо и сьблаӡьн вь братıах вєлıа, наричıют҆ бо иныих вь монастыри гости и пришльцє. Сєго ради сицє бысть: Аштє ли кто ѡт них и боу҆дєть вь монастыри, нь ни вь чєсѡм да боу҆дєт ѡбладає ѡт их жє хоштєт вьӡьм даати ıаможє хоштєт.

[19] Atn

Калогıєрь кои сврьжє расє да сє дрьжи оу҆ тьмници доклє сє ѡбрати ѡпєть оу҆ послоу҆шаніє, и да сє пєдєп҆са.

[20] Atn

И люди коє с вльховьствомь иӡимаю иӡ҆ гробовь тєрє ихь сьжижоу҆, тоӡи сєло да плати враждоу҆ коє тои оу҆чини. И ако боу҆дє попь на тоӡи дошьл да моу҆ сє оу҆ӡмє поповство.

[21] Hil

И кто прода хрістıанина оу҆ иновѣр҆ноу҆ вѣроу҆ да моу҆ сє роу҆ка ѡтсѣчє и єӡыкь оу҆рѣжє.

> да моу҆ сє роу҆ка ѡтсѣчє – да сє ѡсєчє Atn Bar Bis Prz Std

[22] Atn

Людіє властєлсціи кои сѣдє по црьковных сєлѣхь и по катоу҆нѣхь да походи всакь кь своıємоу҆ господароу҆.

[23] Atn

Црьквамь поноса да нѣсть, раꙁвѣ кьда грєдє камо царь, тьдаꙁи да га дижоу҄.

[24а] Atn

И ако сє наидє кои владальць црьковнїи оу҄ꙁьмь мито, да сє распє.

[24б] Rak bis

Ако ли калоугєрь кои оу҄ꙁмє мить, да сє биє и прожєнє.

При крају Rak наводи се дупликат члана 24 стандардне нумерације, проширен одредбом о калуђерима. Пошто је ова одредба у садржинској вези са основним текстом члана 24, а налази се само у Rak, у дупликату тога члана издвојена је као посебан члан с матичном нумерацијом. Као у сличном случају члана 13, матичном и издвојеном члану додељене су ознаке 24а и 24б.

[25] Atn

Црьквами да ѡблада господинь царь и патрїархь и лѡгѡфєть, а инь никто.

[26] Atn

Црькви вьсє што сє ѡбрѣта‹ю› по ꙁємли царьства ми, ѡсвободи царьство ми ѡт всѣх работь, малїихь и вєликыихь.

[27] Atn

Црькви царьскїє да сє нє подлагаю под црькви вєлїє.

[28] Atn

И по всѣхь црьквахь да сє хранє оу҄боꙁїи, како ѥсть оу҄писано ѡд ктиторь. Кто ли их нє оу҄схранїи ѡд митрѡпѡлить или ѡт єпископь или ѡт игоу҄мєнь, да сє ѡтлоу҄чи ѡт сана.

[29] Atn

И калогıєрїє да нє живоу иꙁвьнь монастира.

[30] Atn

И ѡт сєли да нє оурвє ниıєдна власть калогıєра или чловѣка црьковна. И кто потвори сиє при животѣ и по сьмрьти царьства ми да нѣсть благословєнь. Ако ıєсть кто што комоу кривь, да иштє соудом и правдомь по ꙁаконоу. Ако ли га оурвє бєꙁ соуда или комоу ꙁабави да плати самосєдмо.

У Rak уместо одељка при животѣ и по сьмрьти царьства ми *стоји само* сътворити.

[31] Atn

И поповє баштинници да си имаю свою баштинноу ꙁємлю и да соу свободни, а ины поповє кои нє имаю баштинє да им сє дадоу три нивѣ ꙁаконитє и да ıєсть капа поповскаа свободна. Ако ли вєкıє оуꙁмє ѡт тєꙁи ꙁємлıє, да работаа црьквамь по ꙁаконоу. 81

[32] Atn

Людїє црьковнїи кои дрьжє црьковна сєла и ꙁємлıє црьковнє, а прогнали соу мєропхє црьковнє или влахє, ѡниꙁи кои соу раꙁьгнали люди, да сє свєжоу и да им сє оуꙁмє ꙁємлıа и людїє, и да их дрьжи црьква доклє скоупє люди коє соу раꙁьгнали.

[33] Atn

Црьковнї людїє ѡ всакои правдѣ да сє соудє прѣд своими митрѡпѡлити и прѣд єпископи и игоумєни. И коıа ста ѡба чловѣка єднє црьквє, да сє соудє прѣд своомь црьквомь. Ако ли ѡт двѣю црьквоу боудєта два чловѣка коıа сє прїита, да имь соудє ѡбѣ црькви.

[34] Atn

И што соу сєла црьковна и людїє црьковныи, да нє грєдоу оу мєропшинє царьства ми, ни на сѣно, ни на ѡранїє, ни на виноградь, ни на єдноу работоу, ни малоу ни вєликоу; ѡт свѣх работь ѡсво‹бо›ди царьство ми, тькмо да работаю црькви. Кто ли сє наидє изьгнавь мєтохїоу на мєропшиноу и прѣчює ȥакѡн царьскїи, тьȥи властникь да сє распє и накажє.

У Prz другачији почетак: И што соу сєла мєропшинє царьства ми по Ȥагорїи и иноудє, црьковны людїє да нє грєдоу оу мєропшинє, ни на сєло (sic)...

[35] Atn

И прѣдадє царьство ми игоумєномь црькви да ѡбладаю всомь коукѡм, кобилами, и конми, и ѡвцами и инѣмь всѣмь. Ѡ всѣмь да соу волни што ѥ прили(ли)чно по поути и правдѣ, и како пишє хрїсовоуль свєтыхь ктїторьь.

всомь коукѡм, кобилами – въсѣм имѣнїєм монастырскым Hil Hod Šiš
У Šiš изостављено је: кобилами, и конми, и ѡвцами и инѣмь всѣмь.
Последњи одељак – ...и како пишє хрїсовоуль свєтыхь ктїторьь *– који изостаје у Prz, представља каснију допуну.*

82

[36] Atn

И да оуставє по црьквах ȥакѡн кѵновїискыи калогѥром оу монастырїих, противоу како ѥсть кои монастирь.

[37] Atn

И єȥарси коȥмици да нѣсоу. Да ихь нє посилаю митрѡполитїє ‹по› поповѣхь, раȥвѣ да посилаю митрѡпѡлитїє калогѥра самодроугаго ‹по› поповѣхь да исправи доуховно и доходькь црьковнїи да оуȥмє ѡт поповь кои єсть ѡт баштинє.

CORR по поповѣхь Bar – поповѣхь (обличко мешање датива и локатива множине)
У Prz (Rak) између речи поповѣхь *и* раȥвѣ *има текст:* ни да водє коњь митрополитскых по поповѣх.

[38] Prz

И ѡт сьда и напрѣда ждрєбціи и конїи царьства ми да сє нє давают црьквамь ни по црьковныхь сєлѣх оу храноу.

Само Prz и Rak имају овај члан.

[39] Prz

Властѣлє и властѣличикыи ижє сє ѡбрѣтаю оу дрьжавѣ царьства ми, Срьблю и Грьціи, што єсть комоу дало царьство ми оу баштиноу и оу хрисоволїи и дрьжє до сиєгаȥи събора, баштинє да соу тврьдѣ.

Само Prz и Rak имају овај члан.
оу дрьжавѣ царьства ми – оу дрьжавє моєи Rak
дало царьство ми – дато имь прѣ дрьжавє моєи Rak

[40] Atn

И в҆си хрїсовоули и простагм҆є што ѥсть комоу оучинило царьство ми и што кѥ комоу оучинити, и тєȥи баштинє да соу тврьдє каконо и прьвных правовѣрных царь. Да соу вол҆ни ними или под црьковь дати или ȥа доушоу ѡтдати или продати комоу любо.

CORR комоу Bar – момоу (sic)
У Rak на крају додаје се: да ѥсть слобода.

[41] Atn

Кѡи властєлинь оуȥьима дѣт҆цоу, а или пакы и нє оуȥьима дѣт҆цоу тєрє оумрєть, и по нѥговѣ сьмрьти баштина поуста ѡстанє, гдє сє ѡбрѣтє ѡт нѥгова рода до трєтїєга братоучєда, тьȥи да имат єговоу баштиноу.

У Prz (Rak) на почетку је обрнути редослед: Кои властѣлинь нє и оуȥима дѣцє, али пакы оуȥима дѣцоу... У *Rak на крају члана додаје се:* ...ако нє боудє ближнѣишаго.

[42] Atn

И баштинє свє да соу свободнє ѡт всѣх работь и поданьк царьства ми, раȥвѣ да давают сокѥ и воискоу да воєвают по ȥаконоу.

сокѥ – конѥ (sic) Hod Šiš дєсєто Rak

[43] Atn

И да нѣсть вольнь господинь царь или краль или госпожда царица никомоу оуζєти баштинє по силѣ, ни коупити, ни ζамѣнити, раζвѣ ако си ктω самь полюбїи.

[44] Atn

И ωтрокє што си кто имаю да их имаю оу баштиноу ‹и них дѣт҆цоу оу баштиноу›[Bar] вѣчноу, нь ωтрокь оу прикїоу да сє нє даює никьда.

У Prz (Rak) друīачији йочеīак: И отрокє што имаю властѣлє да им҆ соу оу баштиноу... *Уйоредиīи варијанīу и уз члан 46.*

[45] Atn

И властєлє и ини людїє кои имаю црькви баштин҆нє оу своих баштинах, да нѣсть вольнь господинь царь, ни патрїарьх, ни инь светитєль тєζи црькви под Вєлїоу подложити црькволу, раζвѣ да сї є вольнь баштиник да си постави свога калогюра и да га доведє кь светитєлю, да га благослови светитєль оу чиωи боудє инори и да ωблада светитєль оу тоиζи црькви доуховним дѣлом.

[46] Atn

И єштє: Отрокє што си имаю властєлє да им соу оу баштиноу, тькмо што кює властєлинь простити или моу жєна или сынь єго, тоζи да юєсть свободно, а ино ништо.

У Prz друīачији йочеīак: И отрокє што си кто имаю да их имаю оу баштиноу.

[47] Atn

И властєлинь кои сє нагює подложивь свою црьковь под дроугоу црьковь, вєкює тωмζи црьквомь да нє има ωбласть.

има ωбласть – мєтєхаа Rak

[48] Atn

Кьда оүмрє властєлинь, конь добрїи и оружїє да сє даю цароу, а свита вєлиꙗ бисєрна и ꙁлати поꙗсь да има сынь юго и да моу царь нє оуꙁмє. Ако ли нє оуꙁьимаа сына, нь имаа дьштєрь, да ість тємꙁи волна дьшти или продати или ѡтдати свободно.

[49] Atn

Властєлє краиштници, коꙗ воиска ѡт тоуда минє и плѣни ꙁємлю царєвоу, тєрє прѣидє ѡпєть прѣꙁ них ꙁємлю, тиꙁи властєлє всє да платє прѣꙁь коих прѣидє дрьжавоу.

ѡт тоуда минє – тоуѓа грєдє Prz

[50] Atn

Властєлинь кои ѡпсоую и ѡсрамоти властєличикꙗ да плати ·р· пєрпєрь. И властєличик акѡ опсоую властєлина да плати ·р· пєрпєрь и да сє бию стапи.

После речи властєлина *у Rak има додатак из каснијег времена*: сирєчь кнєꙁа или болꙗрина.
и да сє бию стапи – и да сє бїю стопи єго Rak

[51] Bis

И кто прѣда сына или брата оу двор и оупроси га царь: „Вѣровати ли га кю?“ И рєчє: „Вѣроуи га колико мєнє.“ Акю коє ꙁло оучини, да плати ѡнꙁи кои га ю прѣдаль. Ако ли тако имє дворити, каконо дворє оу полатє царєвѣ, што сьгрѣши да плати сам.

Само Bis, Std, Prz и Rak имају овај члан.

[52] Atn

Ꙁа нєвѣроу, ꙁа всако сьгрѣшєнїє, брать ꙁа брата и ѡтьць ꙁа сына, родимь ꙁа родима, кто соуть ѡтдѣлни ѡт оногоꙁы оу своих коукꙗх, кои ють нє сьгрѣшиль, тьꙁи да нє плати ништа, раꙁвѣ ѡнꙁи кои ють сьгрѣшиль, тогова и коукꙗ да плати.

[53] Atn

Аштє кои властєлинь оуȥмє владыкоу по силѣ, да моу сє ѡбѣ роуцѣ ѡтсѣкоуть и нось оурѣжє. Аштє ли сєбрь оуȥмє по силѣ владыкоу, да сє ѡбѣси. Аштє ли свою дроугоу оуȥмє по силѣ, да моу сє ѡбѣ роуцѣ ѡтсѣкоу и нось оурѣжє.

дроугоу – жєноу Rak

[54] Atn

Аштє ли владыка блоудь сьтвори сь своимь чловѣкомь, да им сє ѡбѣма роуцѣ оусѣкоу и нось оурѣжє.

[55] Atn

И ако властєлинь или вла‹стє›личикь ѡпсоує сєбра, да плати ·р̃· пєрперь. Ако ли сєбрь ѡпсоує властєлина или властєличикꙗ, да плати ·р̃· пєрперь и да сє ѡсмоуди.

Prz (Std, Rak): И ако сєбьрь ѡпсоуѥ властѣлина да плати ·р̃· перпер. Ако ли властєлинь и властѣличикь ѡпсоуѥ сєбра, да плати ·р̃· перпер.

[56] Atn

Властєлинь на вєчєри да сє нє поȥива, раȥвѣ да сє поȥива прѣгѥ ѡбѣда, да моу сє прѣгѥ приповѣда. И кто боудє поȥвань прѣгѥ ѡбѣда с приставомь и нє прїидє на ѡбѣдь да ѥсть кривь. И прѣстои властєлиноу ·ѕ̃· воловь.

У Bis недостаје одељак: ...да моу сє прѣгѥ приповѣда. И кто боудє поȥвань прѣгѥ ѡбѣда...
Std има само последњу одредбу, али је она истакнута црвеним иницијалом као посебан члан: И прѣстои властєлиноу ·ѕ̃· воловь.
После речи да ѥсть кривь *у Rak додаје се:* нь да сє раȥсоуди поуть шьствїа.

[57] Atn

Кои властєлинь на прѣсєлици комоу пиȥмомь коє ȥло оучини, ȥємли плѣном или коукѥ пожєжє или коє любо ȥло оучинїи, такои да моу сє таȥи дрьжава оуȥмє а ина нє дасть.

[58] Atn

Кто ли оумрє а има єдїно сєло оу жоупє или мєгю жоупами, што сє ꙁло оучини томоуꙁи сєлоу пожєгѡм или чимь любо, ѡномоуꙁи сєлоу всоу тоуꙁи ꙁлобоу да плати ѡколина.

Кто ли – Кои властєлинь Str

У Prz недостаје одељак: ... пожєгѡм или чимь любо, ѡномоуꙁи сєлоу...

[59] Atn

Пронїю да нѣсть вольнь никто продати ни коупити кто нє има баштинє. Ѿт пронїарскє ꙁємлює да нѣсть вольнь никто подложити под црьковь. Ако ли подложи, да нѣсть тврьдо.

[60] Prz

Цара въсакь да дижє коудє камо грєдє, градь въсакы до жоупѣ и жоупа до жоупѣ и пакы жоупа до града.

У Atn (Bar, Bis) недостаје одељак: ...жоупа до жоупѣ и пакы...

[61] Atn

Къди прїидє властєлинь с воискє домомь или кои любо воиникь, ако га кто поꙁовє на соудь да прѣбоудє дома ·г҃· нєдєлює, потомь да грєдє на соудь.

[62] Atn

Властєлє вєли да сє поꙁиваю с книгомь соудїинѡм, а прочи с пєчатїѡм.

Prz: Властєлинь вєлїи да сє нє поꙁыва беꙁ книгє соудиие, а прочїимь пєчат.

[63] Atn

Кєфалїє што соу по градовѣхь, да оуꙁимаю свои доходькь ꙁакѡнѡмь, и да им сє продава жита и вина и мєса ꙁа динарь што иномоу ꙁа два, нь градıанинь тоꙁи да моу продава, а инь никтѡ.

[64] Atn

Сирота коудєлница да ѥсть свободна такождє ꙗко и попь.

[65] Atn

Попь кои годѣ ѡт свога господара никамо да нє ѡтходи. Ако ли га господарь нє имє хранити по ꙁаконоу, да догиѥ кь своємоу архїєрєю и архїєрєи да рєчє ѡномоуи властєлиноу да храни попа по ꙁаконоу. Да ако ѡнꙁи господарь нє имє чюти, да ѥсть попь свободьнь коудѣ моу хотѣнїє. Ако ли боудє попь баштиннкь да га нѣсть вольнь ѡтгнати, тькмо да ѥ свободнь.

У Std друїачији йочешак: Попь кои годѣ ѡт свога сєла никамо да нє походи...
Само Prz на йочешку има реченицу – Попь кои нє има свога стаса да моу сє дадє ·г҃· нивѣ ꙁаконитє – *иза које следи шексш као у друїим рки.*

[66] Atn

Братѣнци кои соу ꙁаєдно оу єднои коуки, кьда их кто поꙁовє на домоу, кои прїидє ѡт них тьꙁи да ѡтпира. Ако ли га ѡбрѣтє на двороу царєвоу или соудїиноу, да прїидє и рєчє: „Дати коу брата старѣєга на соудь", да га да, а силє да моу нѣсть ѡтпирати.

[67] Atn

Отроци и мєропси кои сѣдє ꙁаєдно оу єдномь сєлѣ, всака плата коꙗ приходи да плакꙗю вси ꙁаєдно, на люди, како платоу плакꙗю и работоу работаю такоꙁи и ꙁємлю да дрьжє.

[68] Atn

Мєропхомь ꙁакѡн по всєи ꙁємли: Оу нєдєли да работают два дьни пронїароу и да моу дава оу годиштоу пєрпєроу царєвоу, и ꙁаманицомь да моу коси сѣна дьнь єдїнь, и винограда дьнь єдинь. А кто нє има винограда, а ѡни да моу работаю инє работє дьнь. И што оуработа мєропхь тоꙁи всє да стєжи, а ино прѣꙁь ꙁакѡн ништа да моу сє нє оуꙁмє.

CORR А кто Bar – Ако

После речи винограда *у Rak gogaje ce*: да копаю.

[69] Atn

Сєброва сьбора да нѣсть. Кто ли сє обрѣтє сьборникь, да моу сє оуши оурѣжоу и да сє ѡсмоудє поводьчїє.

[70] Atn

И кто сє ѡбрѣтє оу єдинои коукы, или братѣнци или ѡтьць ѡт сыновь, или инь кто ѡтдѣлєнь хлѣбѡм и иманиємь, акѡ боудє на єдинѡмь ѡгништи, а тємꙁи ѡтдѣлєнь, да работа ꙗко ини мали людїє.

[71] Atn

И кто ꙁло оучинїи, брать или сынь или родим, кои соу оу єднои коукы, всє да плати господарь коукы или да дасть кои є ꙁло оучинил.

[72] Str

И кто нєволєнь догє на дворь царєвь, да сє всакомоу оучини правда, ѡсвѣнь ѡтрока властєльскога.

Само Str, Prz и Rak имају овај члан.
У Rak сиојен са наредним чланом йод заједничким насловом: О сиротахь.
Rak: Кто сирома доидє на дворь царєвь да сє свакомоу оучини правда, раꙁвѣ ѡнога чиє боудє.

[73] Atn

Сирота коꙗ нѣсть ꙗка прєти или ѡтпирати да даꙗє пьрца кои сє кєє ꙁа ню прєти.

[74] Atn

Сєло сєломь да пасє, коудѣ єдно сєло тоудѣ и дроуто. Раꙁвѣ ꙁабѣль ꙁаконитїих и ливадь да нє пасє никто.

ливадь (генитив множине) – ливадоу (акузатив једнине) Str

[75] Atn

Жоупа жоупѣ да нє попасє добиткомь ништа. Ако ли сє ѡбрѣтє єдно ‹сєло›[Str] оу ‹ѡ›ноиꙁѣ жоупѣ, оу кога любо властєлина, или ѥсть царьства ми, или ѥсть црьковно сєло или властєличикꙗ, ѡномоуꙁи сєлоу никто да нє ꙁабрани пасти. Да пасє коудѣ и жоупа.

[76] Atn

Аштє кто попасє жито, или виноград или ливадоу грѣхѡм, тоуꙁи попашоу да плати што рєкоу доушници кои цѣнє. Ако ли нахвалицомь попасє, да плати попашоу и ·s҃· воловь.

Rak има дуйликаш овоі члана (без йоследње реченице) на крају рукойиса. У Std, Prz и Rak bis наслов члана Ꙁа попашоу, *који се налази у свим осшалим рки., унеш је у шексш, на сам йочешак, и додаш је нов наслов* О попаши.

[77] Atn

Пот҃ка мєгю сєлми ·н҃· пєр҃пєрь, а Влахѡм и Арбанасомь ·р҃· пєр҃пєрь. И тєꙁи поткє цароу половина, а господароу половина чиѥ боудє сєло.

сєлми (инструментал множине) – сєломь (инструментал једнине) Str

[78] Atn

Ѡ ꙁємли и ѡ людѣхь црьковних: Што имаю с кїмь соудь црькви, ако кто иꙁнєсє милостноу книгоу или рєчє: „Милостника имамь“, оу тоиꙁѣ книꙁѣ и оу томꙁи милостникоу ништа да нѣсть, раꙁвѣ да сє соудє по ꙁаконоу црьковномь и царьском, нь да оупросє цара.

с кїмь – с нимь Str съ нимїи Prz
У Str (Prz) крај члана је друiачији: ...раꙁвѣ да сє соудє по ꙁаконоу царьства ми, нь виноу да оупросє царьства ми. Rak: ...раꙁ҃вѣ да сє соудє по ꙁаконоу, нь прѣждє да оупросє цара.

[79] Atn

А ꙁа мєгїє ꙁємли што сє потвараю сєла мєгю собомь, да иштоу соудѡм, ѡт Свєтаго кралꙗ кьди сє ѥ прѣставиль. Ако кто дасть

милость царєвоу и рєчє: „Дал ми ѥсть господинь царь како ѥсть дрьжаль мои дроугь прѣгiѥ мєнє“, ако дасть милость царєвоу да боудєть тако, да си дрьжи, ѡсвѣнь црьковнога.

CORR соудωм Bar – соусѣдωм (sic)

[80] Atn

А ȥа мєгiѥ сєлскє да дадоу ѡбои кои иштоу свѣдокє, онь половиноу, а ѡнь половиноу по ȥакѡноу. Да коудѣ рєкоу свѣдоци тоговаȥи да ѥсть.

[81] Atn

Планинє што соу по ȥємли царьства ми, што соу планинє царєвѣ да соу цароу, а црьковнє црьквамь, а властєлскє властєломь.

У Rak сиојен са наредним чланом.
Rak bis: Планинє что соу по ȥємли, царєвє цароу, а кралю кралєвє, а властєломь властєлскє, что ѥсть оу чиєи дрьжави.

[82] Atn

Гдє прѣстои Влахь или Арбанасинь на сєлѣ, на томȥи сєлѣ да нє станє дроугы ȥа нимь грєдє. Ако по силѣ станє да плати поткоу и што є испасьль.

CORR поткоу Bar – коткоу

[83] Atn

Гдє сє иȥнєсєтє двѣ книȥѣ царєвѣ ȥа єдноу ипотєсь, ȥа ȥємлю, кто сьди дрьжи, до сиѥгаȥи доба сьборнога, тогова да ѥсть, а милость да сє нє потвори.

CORR сьди дрьжи Bis – сьдрьжи

[84] Atn

Соудбинє да нє ȥа котьль ни ѡправє никоѥ. Кто сє ѡправи, да нє дава соудїа‹мь› ѡправє. Роукє на соудѣ да нѣсть, и ѡпаданїа и оудавє, тькмо да сє соудє по ȥаконоу.

ѡпаданїа – ѡправданиꙗ Str

[85] Atn

И кто рєчє бабоунскоу рѣчь, ако боудє властєлинь, да плати ·р҃· пєрпєрь, аштє ли боудє сєбрь, да плати ·в҃і·пєрпєрь и да сє биєє стапи.

аштє ли боудє сєбрь – ако ли нє боудѣ властѣлинь Prz

[86] Atn

И гдє сє наидє оубїиство, ѡнзи коино боудє ꙃарваль бои да ієсть кривь ако сє и оубїє.

Само у Prz овај и наредни члан следе један за другим. Отуда им је и додељена нумерација. У свим осталим ркп. редослед је обрнут, прво члан 87, па 86, што је исправно, јасно из формулације оба члана, и зацело одражава првобитни редослед. Уз то, чланови 87 и 86 спојени су у један у Atn, Bar и Bis.

[87] Atn

Кто нѣсть дошьль нахвалицом, по силѣ, тєрє є оучиниль оубииство, да плати ·т҃· пєрпєрь. Ако ли боудє пришль нахвалицомь, да моу сє ѡбѣ роуцѣ ѡтсѣкоу.

[88] Atn

Кьди сє прє властєлє, кто сє оу што оупри да дава ємцє.

[89] Atn

Кто поꙃовє кривца прѣд соудїє, поꙃвавь и нє поидє на соудь, нь сѣди дома, ѡнꙃи кои ієсть поꙃвань, ако прїидє на рокь прѣд соудїє и ѡтстои сє по ꙃаконоу, тьꙃи да ієсть прость ѡт тогаꙃи дльга ꙃа кои є быль поꙃвань, єрє ѡнꙃи поꙃвавь дома сѣди.

У Šiš изоставља се: єрє ѡнꙃи поꙃвавь дома сѣди.

[90] Atn

Ꙃалогє коудє сє ѡбрѣтаю да сє ѡткоупоую.

[91] Atn

Кьда сє прїита два, ако рєчє єдинь ѡт нихь: „Имамь прїистава ѡвдєꙁи на двороу царєвоу или на соудїиноу", да га да. Кьда га поиштє и нє ѡбрѣтє га ѡндєꙁи на двороу, ть час да прїидє на соудь и да рєчє: „Нє наидохь прїистава". Ако ѥсть на ѡбєдѣ да моу ѥсть рокь на вєчєри, ако ли ѥсть на вєчєри да га дасть оутрѣ на ѡбѣдь. Ако ли га боудє ѡтьслаль царь или соудїє на работоу, ‹тогаꙁи пристава›[Str], да нѣсть ѡнꙁи кривь коино га даѥ; да моу постави рокь доклє ѡнꙁи прїиставь прїидє, да га да прѣд соудїами.

да га дасть оутрѣ на ѡбѣдь – да ѥсть на ѡбѣдоу да га дасть Str Prz да га подасть на ѡбѣдоу Rak
Bis, Hil, Hod и Šiš изостављају: ако ли ѥсть на вечєри.
У Rak изоставља се: ѡндєꙁи на двороу, ть час да прїидє на соудь и да рєчє: „Нє наидохь прїистава".

[92] Atn

Аштє кто поꙁна лицє под чловѣкомь, а боудє оу горѣ, оу поустоши, да га поведє оу припрьвнѥ сєло и ꙁароучи сєлоу и поꙁовє да га дадоу прѣд соудїє. Ако ли га нє да сєло прѣд соудїє, што покажє соудь да плати сєло тоꙁи.

У Hil, Hod и Šiš изоставља се: Ако ли га нє да сєло прѣд соудїє.

[93] Atn

Кто проводи дроужнѥга чловѣка оу тоуждоу ꙁємлю, да моу га дасть самосєдмога.

[94] Atn

Ако оубыѥ властєлинь сєбра оу градоу, или оу жоупѣ, или оу катоуноу, да плати тысоу‹штоу› пєрпєрь. Ако ли сєбрь властєлина оубиє, да моу сє ѡбѣ роуцѣ ѡтсѣкоу и да плати ·т҃· пєрпєрь.

или оу жоупѣ, или оу катоуноу – или оу полю, или оу шатороу Rak

[95a] Atn

Аштє кто ѡпсоує свєтитєлıа, или калогѥра или попа, да плати ·р҃· пєрпєрь.

Чланови 95а и 95б здружени су у један у Prz, те је таква нумерација ушла у стандардну. Заправо, у питању су два члана. Да се не би реметио већ

устаљени редослед и нумерација чланова дате су им ознаке 95а и 95б. У неким рукописима (Str, Bis, Hil, Hod) следе један за другим, а у неким (Atn, Bar, Rak) су раздвојени.
У Šiš је и дословно створен један члан, и то тако што је за кривицу из првог члана предвиђена казна из другог: Аштє кто ѡпсоуєть светитєлꙗ, или калогєра, или попа, да сє таꙁы оубиєть и ѡбєсить.

[95б] Atn

Кто сє ѡбрѣтє оуби‹вь› светитєлꙗ, или калогюра или попа, да сє тьꙁи оубиє и ѡбѣси.

[96] Atn

Кто сє ѡбрѣтє оубывь ѡтьца, или матєрь, или брата, или чєдо своє, да сє тьꙁи оубїица иждєжє на ѡгни.

[97] Atn

Кто сє ѡбрѣтє ѡскоубь брадоу властєлиноу или доброу чловѣкоу, да сє томоуꙁи роука ѡтсѣчє.

роука ѡтсѣчє – ѡбѣ роуцѣ ѡдсєкоу Str Prz Rak

[98] Atn

Ако ли сє ѡскоубєта два сєбра, да єсть мѣхоскоубина ·ѕ· пєрпєрь.

[99] Atn

Кто ли сє нагє оужєгь коукю, или гоумно, или сламоу, или сѣно по пиꙁмѣ комоу, да сє пожєжца тьꙁи иждєжє на ѡгни. Ако ли сє нє нагє, да тоꙁи сєло дасть по‹жє›жцоу. Ако ли га нє дасть, да плати ѡнои сєло што бы пожєжца платиль.

У Str (Prz и Rak) текст је краћи: ‹Кт›о ли сє наидє оужєгь коукю, или гоумно, или сламоу или сєно, да тоꙁи сєло да пожєжьцоу. Ако ли га нє дасть, да плати ѡноꙁи сєло що би пожєжца платиль. *У Prz после* пожєжца *стоји* патиль и платил.

[100] Atn

Аштє ли кто оужєжє иꙁвьнь сєла гоумно или сѣно, да плати ѡколина или да дасть пожєжцоу.

[101] Atn

Силѣ да нѣсть никомоу ни ꙁа єдинь дльгь оу ꙁємли царъскои. Ако ли кога ѡбрѣтє наєꙁда или сила похвална, ѡниꙁи кони наєꙁдни в҄си да сє оуꙁмоу, половина цароу, а половина ѡномоуꙁи на кога соу нањахали. И чловѣци нањахалци да прїимоуть каꙁнь како пишє оу Ꙁакон҄никоу свєтыхь ѡтьць, оу градсцихь гранахь; да моучит҄ сє ꙗко и волныи оубыца.

Str (Prz) директан стил: оу ꙁємли царьства; половина царьствоу ми.
У Str, Prz и Rak нема последње реченице.

[102] Atn

Оуꙁданїа да нѣсть никомоу ни оу чєсомь. Кто ли сє пооуꙁда ꙁа што, да плати самосєдмо.

[103] Atn

А што соу ѡтроци, да сє соудє прѣд своими господари, како любє ꙁа своє дльговє, а ꙁа царєвѣ да грєдоуть прѣд соудїє: ꙁа крьвь, ꙁа враждоу, ꙁа тати, ꙁа гоусарє и ꙁа прѣꙗм людскыи.

CORR А што Bar – Аштє

[104] Atn

И да сє нє навєдє приставь на жєноу кьди нѣсть моужа дома, ни да сє поꙁива жєна бєꙁ моужа, нь да си дасть жєна моужоу глас, да грєдє на соудь. Оу том҄ꙁи моужь да нѣсть кривь, доклє моу нє дадє глас.

CORR моу Bis – моужоу

[105] Atn

Книгє царєвє коꙗ сє приносє прѣд соудїє ꙁа што любо, тєрє ихь потвара Ꙁаконникь царєвь, што є ꙁаписаль царь комоу любо книгоу, ѡнєꙁи книгє коꙗ потвори соудь, тєꙁи книгє да оуꙁмоу соудїє и да их принєсоу прѣд цара.

Str (Prz) директан стил: ꙁаконикь царьства ми; што смь ꙁаписаль коꙗ любо книгоу; прѣдь царьство ми.

[106] Bis

Двораньє властєл̾сци, ако оучини коєє ʐлѡ ктѡ ѡт них, ктѡ боудє проніаревикь да га ѡправє ѡчина дроужина порѡтѡмь; ако лі є сєбрь, да хвати оу котьль.

Само Str, Bis, Prz и Rak имају овај члан.
порѡтѡмь – потворомь Prz

[107] Atn

Кто сє наидє ѡтбывь соудїина посьлника или пристава, да сє плѣни; в̾сє да моу сє оуʐмє што има.

ѡтбывь – оубывь Prz
посьлника – соколаника Str сокал̾ника Prz
У Prz наслов: Ѿ оубїиствоу сокал̾ника.

[108] Atn

И ѡ иʐдавѣ сицє да боудєть: Иʐдава ѡт ʐємлює приставоу ·г҃· пер̾перє, ѡт сєла ·г҃· пєрпєрь, ѡт млина ·г҃· пер̾перь, ѡт жоупє ѡт свакога сєла ·г҃· пєрьпєрь, ѡт града кѡнь и свитє, ѡт винограда ·г҃· пєрьпєрь, ѡт конꙗ пєрьпєра, ѡт кобилє ·ѕ҃· динарь, ѡт говєдєта ·д҃· динарїи, ѡт брава ·в҃· динара.

Rak има дупликат овог члана на крају рукописа.
У Str изостављено: ...ѡт млина ·г҃· пер̾перь, ѡт жоупє ѡт свакога сєла ·г҃· пєрьпєрь...
ѡт брава ·в҃· динара – ѡправє ·в҃· динара Str Std Prz о кравє в҃ динара, динарь д҃ нов̾ца Rak ѡт овцє динарь ѡправє динарь Rak bis

[109] Str

Магиникь и ѡтров̾никь кои сє нагє ѡблично, да сє кажє по Ʒакон‹оу› свєтихь ѡтьць.

Само Str, Prz и Rak имају овај члан.

[110] Atn

Соудїє коудє грєдоу по ʐємли царєвє и своюєи ѡбласти, да нѣсть вольнь оуʐсти ѡброка по силѣ ни ино што любо, раʐвѣ поклона што моу кто поклони ѡт свога хотѣнїа.

Prz директан стил: по ʐємли царьства ми.

[111] Atn

Кто се наиде соудїю ѡсрамотивь, ако боуде властелинь, да моу се све оуzме, ако ли село, да се распе и плѣни.

[112] Atn

Кои чловѣкь оутече изь соужьнства, съ чимь прїидеть на дворь царевь, или юсть царевь чловѣкь, или црьковныи, или властелскы, с темzи да е свободнь. А што юсть ѡтбѣгль оу тогаzи чловѣка комоу юсть оутекьль, тоzи да юсть комоу юсть оутекль.

Std (Prz) дирекшан сшил: на дворь царьства ми, или юсть чловѣкь царьства ми.
У Prz другачије формулисана последња реченица, али са истим значењем: Аште юсть оутѣкль, оу тогаzїи чловѣка што боудѣ ѡставиль, тьzїи да има комоу боудѣ оутекьль.

[113] Atn

Кои се соужьнь дрьжи оу двороу црьковномь тере оутече оу царевоу полатоу, да юсть сво‹бо›дьнь. Такожде и кои соужьнь оутече на дворь патрїарховь, да юсть свободьнь.

У Prz обрнутим редом: Кои се соужьнь дрьжїи оу двороу царьства ми тере оутече на дворь патрїаршь, да юсть свободнь. И такожде на дворь царевь, да юсть свободь.
соужьнь – тоуцакь Rak

[114] Atn

Людїе кои се вракюю изь тоугю zемлю оу zемлю царевоу, кто боуде побѣгль ѡт юмства, ѡниzи емци кои то соу по томоуи чловѣкоу ништа да не плакюють.

Prz дирекшан сшил: оу zемлю царьства ми.
У Rak последњи одељак јасније је саопштен: ...ѡни емци кои соу се подемчили zа тога чловѣка ништа да не плате.

[115] Atn

И кто юсть чиега чловѣка приюль ис тоугю zемлю, а ѡнь ю побѣгль ѡт свога господара, ѡт соуда, ако да книгоу милостноу царевоу, да се не потвори. Ако ли не дасть милости, да моу га врати чїи боудет.

[116] Prz

Кто што наидє оу царєвѣ ҁємли, да нє оуҁмє тєрє да нє рєчє: „Вратикю ако кто поҁна“. Ако ли похвати или оуҁмє, да плати што тать или гоусарь. А што наидє оу тоугои ҁємли на воисцѣ, да вѣдє и нєсє прѣд цара и воєводоу.

Ако ли – тєрє Atn Bar Bis Hil Hod Šiš
воєводоу – воєводє codd.

[117] Bis

Што юєсть комоу прѣшлѡ оу царєвоу ҁємлю, или ѡт града, или ѡт жоупѣ, што юєсть до приюєтїа господина цара, доклю нє былѡ царєво, нь ює билѡ инога господара, ѡт тѡгаҁи врѣмѣна што юєсть чловѣкь или ина правда, да сє нє иштє. Аштє ює прѣшло по прїиюєтїи господина цара, тоҁи да сє иштє.

Само Bis, Prz и Rak имају овај члан.
У Prz последња реченица противречи првом делу одредбе: Ако боудѣ прѣшло по прѣсти господина цара тоҁїи да сє нє иштє.
На крају члана у Prz (Rak) додат је текст који је представљао глосу у неком од старијих предложака: Рєкшє къда ює било раҁмирїє, а нѣсть била ҁємлıа и градовє царєвїи. *Глоса је унета на неодговарајућем месту и без смисла јер се односи на први део члана, тј. на време пре цареве власти.*

[118] Atn

Трьговци кои грєдоу по царєвѣ ҁємли, да нѣ вольнь никои властєлинь, ни кои любо чловѣкь ҁабавить по силѣ или ҁаграбити коуплю, а динарє моу силомь наврькы. Кто ли сє нагіє силомь растоваривь или раҁбалавь, да плати ·є҃· сьть пєрпєрь.

ҁаграбити – раҁбити Prz
раҁбалавь – раҁвалıавь Prz раҁваливь Rak

[119] Atn

Скрьлата, и малє и вєликє коуплıє потрѣбнѣ трьговци да грєдоу бєҁь ҁабавє по ҁємли царєвє, да продаю и коупоую како имь трьгь доноси.

CORR имь Bis – моу
Текст у Prz: Скрьлата, и малѣ и вєликє роукє потрєбна трьговцїи да грєдоу свободно бєҁабавѣ по ҁємли царьства ми, да продаю и коупоую и трьгоую како комоу трьгь доноси *има паралелу у повељи цара Душана Дубровнику из 1349:*...да грєдоу...с коуплєм свободно бєҁабавѣ по ҁємли царьства ми...

[120] Atn

Цариннникь царєвь да нѣсть вольнь ʒабави‹ти› или ʒадрьжати трьговца, да моу коуплю кою продасть оу бєсцѣніє. Волно да проходи всакы по трьговѣхь и воломь да си походи сь своωмь коупломь.

трьговца – кога чловѣка Prz
У Bis спојен са наредним чланом.

[121] Bis

Да нѣсть волнь властєлинь, ни маль, ни вєликь, ни инь кои любо ʒадрьжати или ʒароучити своє люди или инє трьговцє да нє грєдоу на трьговѣ царєвє, нь да грєдє всаки свободно.

Само Bis, Std, Prz и Rak имају овај члан.
У Rak спојен са наредним чланом.

[122] Bis

Ако ли властєлинь ʒадрьжи трьговца, да плати ·т҃· пєрьпєрьь. Ако ли га царинникь ʒадрьжии, да плати ·т҃· пєрьпєрь.

цариникь – црьковникь (sic) Šiš
Std и Rak немају други део члана.
У Prz спојен са наредним чланом.

[123] Prz

О трьговѣх: Што соу коудѣ посєкли Саси горѣ до сієгаʒіи събора, тоуʒіи ʒємлю да си имаю. Ако соу комоу властѣлиноу бєʒ правды оуʒєли ʒємлю, да сє соудѣ съ нимь властѣлє Ȥакономь Свєтаго кралıа. А ωт сьда напрѣда Сасинь да нѣ сѣчє; а што сєчє, ωногаʒіи да нє тєжи, ни людіи да нє сагıа, тькмо да стои поуста, да растє гора. Никто да нє ʒабрани Сасиноу горѣ; колико ıєсть трѣбє трьгоу толикоʒіи да сѣчє.

Само Prz и Rak имају овај члан.
О трьговѣх *представља некадашњи наслов који је унет у текст пошто је грешком преписивача члан спојен са претходним.*

[124] Prz

Градовѣ грьчьціи коєхь ієсть приієль господинь царь, што имь ієсть оучиниль хрисовоулиє и простагмє, што си имаю гдѣ и дрьжє до сієгаꙁіи сьбора, тоꙁіи да си дрьжє и да имь ієсть тврьдо и да им сє нє оуꙁмє ништо.

Само Bis, Prz и Rak имају овај члан.
CORR приієль Bis – пріємь

[125] Atn

Градовомь да нѣсть присєлицє. Раꙁвѣ кто догиє да доходи кь станиіанинoу, или маль или вєликь, да моу прѣда конь и стань вьсь, да га сблюдє станиіанинь сь всѣмь. И кьда си погиє ѡнꙁи гость, да моу прѣда станиіанинь всє што моу боудє приієль. Ако моу боудє што погиноуло, всє да моу плати.

CORR погиноуло Bar – погоубиль
После или маль или вєликь *испуштен је, вероватно као сувишан, текст који чувају Str (Rak, Bis, Hod)*: да грѣдє кь станиіанинoу.
Hil има само почетак овог члана: Градовом да нѣсть присє... *На овом месту прекида се текст ДЗ у Hil.*

[126] Atn

Градскаа ꙁємлиа што ієсть ѡколо града, што сє на ниєи гоуси или оукрадє, да плати свє тоꙁи ѡколина.

[127] Atn

И гдє сє град ѡбори или коула, да га направє грагианє тогаꙁи града и жоупа што ієсть прѣдѣль тогаꙁи града.

У Str (Prz, Rak) додаје се на почетку: Ꙁа градоꙁиданиє.
У Prz изостављен одељак: и жоупа што ієсть прѣдѣль тогаꙁи града.
жоупа – вилаєть Rak

[128] Bis

Господинь царь кьди имє сына жєнити или крьштєниє, и боудє моу на потрєбоу дворь чинити и коукиє, да всакь поможє, маль и вєликь.

Само Str, Bis, Prz и Rak имају овај члан.

[129] Atn

На всакои воисцѣ да ѡбладаю воєводѣ колико и царь. Што рєкоу да сє чюю. Ако ли ихь кто прѣчює оу чємь, да имь ѥсть тоꙃи ѡсоуждєнїє коѥ и ѡнѣмєꙃи кои би цара прѣслоушали. И соудовѣ малїи и голѣми кои соу на воисцѣ, да имь соудє воєводѣ (и) а инь никто.

[130] Prz

Црьковь кто ѡбори на воисцѣ, да сє оубїє и ѡбѣси.

У Atn je исӣушӣен овај члан.
и – или codd. *Уӣоредиӣи члан 95б.*

[131] Atn

На воисцѣ свадє да нѣсть. Ако ли сє свадита два, да сє биєта, а инь никто ѡт воиникь да имь нє поможє на порвицоу. Ако ли кто потєчє и поможє на порвицоу, да сє кажоуть, роуцѣ да им̑ сє оусѣкоуть.

У рукоӣисима ближим ориӣиналу казна за ӣомаӣаче је друӣачије одређена: ѡньꙃи да сє оубию Str ѡнизїи да сє бїю Prz ѡнаи да сє оубиє Rak.

[132] Atn

Што кто коупи ѡт плѣна ис тоугїє ꙃємлє, што боудє плѣнѥно по царєвѣ ꙃємли, да ѥсть вольнь коупити ѡт тогаꙃи плѣна колико и оу тоугїєи ꙃємли. Ако ли ‹га› кто потвори, говорє: „Ѡноꙃи ѥ моѥ“, да га ѡправи порота по ꙃаконоу, єрє ѥ коупиль оу тоугїєи ꙃємли а нє моу ни тать, ни проводьчїа, ни сьвѣтникь. Такоꙃи да си га има како своѥ.

сьвѣтникь – вѣстникь Prz Rak

[133] Atn

Поклисарь што грєдє иꙃь тоугїє ꙃємлє кь цароу, или ѡт цара кь своємоу господиноу, гдє приходи, оу чїє любо сєло, да моу сє чини чьсть, да моу є всєго довол̑но, нь да ѡбѣдоуѥ или вєчєра, а да грєдє напрѣда оу ина сєла.

[134] Atn

И што ꙁапишє господинь царь баштиноу҄, комоу҄ ꙁапишє сєло оу҄ баштиноу҄, да ѥсть логофєтоу ·л̃· пєрпєрь ꙁа хрїсовоуль, а комоу҄ жоупоу҄, ѡт свакога сєла по ·л̃· пєрьпєрь, а дїакоу҄ ꙁа писанїє ·ѕ̃· пєрпєрь.

У Rak на крају додатак из каснијег времена: А оу҄ свакомоу҄ пєрьпєроу҄ по ѕ̃і новаца, вь то врѣмє тако є ишло.

[135] Atn

Воиска коꙗ грєдє по ꙁємли царєвѣ, гдє паднє оу҄ коємь сєлоу҄, дроуга по нѡи идоу҄кы да нє паднє оу҄ томꙁи сєлоу҄.

ВЪ ЛѢТО ·҂ Ѕ Ѡ̃ Ѯ̃ В̃·, ИНДИКТЇѠНЬ СЄДМЇИ

[136] Atn

Книга царєва да сє нє прѣслоушa гдє приходи, или кь госпожди царици, или кь кралю, или кь властєломь вєликымь и малїи‹мь› и в҆сакомоу чловѣкоу. Никто да нє прѣчюює што пишє книга царєва. Ако ли боудє такова книга што нє можє ѡнꙃи сьврьшити, волю нє има да дасть, ть час да грєдє опєть с книгомь кь цароу, да ѡповѣда цароу.

Str (Prz) директан стил: книга царьства ми; кь царьствоу ми; да ѡповѣ царьство ми.

[137] Atn

Хрисовоули царєви што соу оучинєни градовомь царєвѣм, што имь пишє да имь нѣсть вольнь потворити ни господинь царь, ни инь кто. Да соу хрисовоули тврьди царьсцї.

Str (Prz) директан стил: хрисоволи царьства ми; градовомь царьства ми.

[138] Bis

Аштє сє нагює оу чїємь хрисовоули слово льжно прѣписано, и ѡбрѣтоу сє словєса прѣтворєнна, и рѣчи прѣлаганнє на ино што нє повєлєль царь, да сє тиꙃи хрисовоули раꙁдєроу, а ѡнꙃи вєкює да нє имаа баштинє.

Str (Std и Prz) директан стил: повєлєло царьство ми.
У Atn и Bar изостављен одељак: и ѡбрѣтоу сє словєса прѣтворєнна.

[139] Atn

Мєропхомь вь ꙁємли царєвє да нѣсть вольнь ниєдинь господарь прѣꙁь ꙁаконь ништа оучинити; раꙁвѣ што юєсть царь ꙁаписаль

оу Ȥаконницѣ, тоȥи да моу работаа и дава. Ако ли моу оучини што беȥакон̏но, повѣлєва господинь царь да ѥсть вольнь всакы мєропьх прєти сє сьвоимь господарємь, или сь царємь, или сь госпождомь царицомь, или сь црьквомь, или сь властєли царєвєми и с кыимь любо. Да га нѣ вольнь никто ȥадрьжати ѡт соуда царєва, раȥвѣ да моу соудїє соудє по правдє. И ако оупри мєропьх господара, да га оуємчи соудїа царєвь како да плати господарь в̏сє мєроп̏хоу на рокь. И потом да нѣсть вольнь ѡнȥи господарь никоѥ ȥло оучинити мєроп̏хоу.

Str (Prz) дирекшан сшил: вь ȥємли царьства ми; царьство ми ȥаписало; повѣлєва царьство ми; или сь царьством̏ ми; сь властєли царьства ми; ѡд соуда царьства ми; соудиꙗ царьства ми.
Hod и Šiš изосшављају: прєти сє.
У друīом делу одредбе, иосле речи И ако оупри, *у Rak замењена реч* мєропьх *са* слоуга.

[140] Atn

Повєлєнїє царьскѡ: Никто ничиѥга чловѣка да нє прїимє, ни царь, ни царица, ни црьква, ни властєлинь, ни прочїи кто любо чловѣкь да нє прїимє ничиѥга чловѣка беȥ̏ книгє царєвє. Такоȥи да сє кажє кто любо како и нєвѣрникь.

Std (Prz) дирекшан сшил: повѣлєва царьство ми; ни царьство ми ни госпожда царица; беȥ книгє царьства ми.
У Rak иоследња реченица īласи: Ако ли га кто прими, да сє кажє како вьсакы нѣвєр̏ныкь.

[141] Atn

Такождє и трьговѣ, и кнєѕовѣ, и по градовѣх чїєга чловѣка прїимоу, тѣм̏ждє ѡбразомь да сє кажоу и ѡтдадоу.

Str, Std и Rak немају овај члан.

[142] Atn

Властєломь и властєличикиѥм коимь ѥсть даль царь ȥємлю и градовѣ: Ако сє кто ѡт нихь ѡбрѣтє ѡплѣнивь сєла(ла) и люди и ȥатрьвь прѣȥь Ȥаконь царєвь, што ѥсть оуȥакониль на сьборѣ, да моу сє оуȥмє дрьжава, и што боудє строуль да плати свє ѡт своє коукиѥ, и да сє кажє како прѣбѣгльць.

Str (Prz) директан стил: дало царьство ми; ꙁаконь царьства ми што ѥсть царьство ми оуꙁаконило на сьборе.
и што боуде строуль – а ѡньꙁи што боуде строуль Str Prz

[143] Atn

И ако сє ѡбрѣтє гоусарь ѡшьд прѣꙁь дрьжавоу краиштника и плѣни гдє годѣ, и ѡпет҃ сє врати с плѣномь, да плакꙗ краиштникь самосєдмо.

Rak bis: И гоусарь кои ходи иꙁ тоуге ꙁемле, пакы что оуꙁме оу царевои ꙁемли, коимь е поутемь дошьѡ та гоусарь и ѡдьшаѡ плѣнивши, ть дрьжава и села да плате вьсе коуде боуде прошла гоусарь.

[144] Atn

Ако ли сє ѡбрѣтє властєлинь или властєличикь побѣгльць и инь кто любо царєвь, тєрє оустаноу на граблѥнїє ѡколнꙗ сєла или жоупа на нѥговоу коукю и на нѥговь добитькь, што боудє ѡставиль, ѡниꙁи кои тоꙁи оучинє да сє кажоу како нєвѣрници царєви.

Str (Std и Prz) директан стил: кто любо царьства ми; невѣрьници царьства ми.

[145] Atn

Повєлѣнїє царьско: По всѣх ꙁємлꙗхь, и по градовѣхь, и по жоупах, и по краиштєх, хоусара и тата да нѣсть ни оу чиѥмь прѣдѣлоу. И симꙁи ѡбраꙁомь да сє оукрати татба и гоусарство: Оу коѥм сє сєлѣ нагѥ тать или гоусарь, тоꙁи сєло да сє распє, а гоусарь да сє ѡбѣси стрьмоглавь, а тать да сє ѡслѣпи; и господарь сєла тогаи да сє довєдє свєꙁань кь дароу, да плакꙗ свє што ѥ оучиниль тать и гоусарь ѡт испрьва, и пакы да сє кажє како тать и гоусарь.

оукрати – оумалит Hod Šiš
Str (Std и Prz) директан стил: Повелѣва царьство ми; кь царьствоу ми.

[146] Atn

Такождє и кнєꙁовє, и прѣмикюрїє, и владалци, и прѣстаиници и чєлници кои сє ѡбрѣтаю, сєли и катоуни ѡбладаюштє, тиꙁи

в҆си да сє кажоу ѡбраꙁомь вышє писаннимь аштє сє наидє оу нихь тать или гоусарь.

У Prz изостаје текст који представља каснију допуну: аштє сє наидє оу нихь тать или гоусарь. *Std уместо тога има текст:* ако сє нагє оу нихь прѣдѣлоу *и смешта га пре одељка* тиꙁи в҆си да сє кажоу ѡбраꙁомь вышє писаннимь.

[147] Atn

Ако ли соу владал҆ци ѡповѣдали господарємь, а господари сє понєвѣдили, да сє тиꙁи господари кажоу како гоусарь и тать.

У Std, Prz и Rak изостаје текст који представља каснију допуну: а господари сє понєвѣдили.

[148] Atn

Соудїє коє єсть царь положиль ‹по› ꙁємли соудити, ако пишоу ꙁа што любо, ꙁа гоусара и тати или ꙁа коє любо ѡправданїє соудьбно, тєрє и прѣслоуша книгоу соудїє царєва или црьква, или властєлинь, или кто любо чловѣкь оу ꙁємли царєвє, ты в҆си да сє ѡсоудє ꙗко и прѣслоушници царєвы.

106 *Str (Prz) директан стил:* царьство ми положи; соудиє царьства ми; оу ꙁємли царьства ми; прѣслоушници царьства ми.

[149] Atn

Сим҆ꙁи ѡбраꙁомь да сє кажє тать и гоусарь ѡбличныи. И такоꙁи вь ѡбличєнїє: Ако сє што гдѣ лицємь оухвати оу нихь, или ако сє оухватє оу гоусє, или оу краги, или ихь прѣдадоу жоупє, или сєла, или господарїє, или властєлє кои соу над҆ ними, какѡ єсть вышє оуписано, тыꙁи гоусарїє и тати да сє нє помилоую, нь да сє ѡслѣпє или ѡбѣсє.

CORR жоупє Bis – жоупѣ | сєла Str – сєломь
ѡслѣпє или ѡбѣсє – ѡслѣпє и ѡбѣсє Str Prz Rak Šiš

[150] Atn

И ако кто поиштє соудомь гоусара и тати, а нє боудє ѡбличєнїа, да имь єсть ѡправданїє жєлѣꙁо што є положиль царь; да га оуꙁимаю оу вратѣх црьковнихь ѡт огнꙗ и да га постави на свєтои трапєꙁѣ.

Str (Prz) директан стил: положило царьство ми.

[151] Atn

Повелѣніє царьско: Ѿт сьда напрѣдь да ѥсть порота и ꙁа много и ꙁа мало. Ꙁа велико дѣло да соу ·кд· поротци, а ꙁа поманїи дльгь да соу ·вı· поротьц, а ꙁа мало дѣло ·ѕ· поротьць. И тиꙁи поротци да несоу волни никога оумирити, раꙁвѣ да ѡправе или пакы да ѡкриве. И да ѥсть всака порота оу цркьвы и попь оу риꙁах да их ꙁакльне. И оу поротѣ камо се вскыи кльноу и кога вскы ѡправе, тїиꙁи да соу вѣровани.

Str (Std и Prz) директан стил: Повелѣва царьство ми.
порота, поротци – соудїє Rak; *и у наредним члановима где се помињу поротници.*
У Std изоставља се: а ꙁа поманїи дльгь да соу ·вı· поротьць.

[152] Atn

Како ѥсть быль ꙁаконь оу дѣда царева, оу Светаго кралꙗ, да соу велїимь властеломь велїи властеле поротци, а срѣднїимь людемь противоу ихь дроужина, а себрьдиꙗмь нихь дроужина да соу поротци. И да нѣсть оу поротѣ родима ни пиꙁматара.

Str (Std и Prz) директан стил: дѣда царьства ми.
У Rak почетак измењен: Како ѥсть законь биѡ оу царева дрѣвних и оу кралꙗ Стефана. *Одељак* И да нѣсть оу поротѣ родима ни пиꙁматара *изостављен у Hod, Šiš, а у Rak укључен у текст претходног члана после реченице која завршава са* ·ѕ· поротьць.
себрьдиꙗмь – прочїимь Hod Šiš
У Hod и Šiš ово је последњи члан.

[153] Str

Иновѣрцемь и трьговцемь поротьци половина Срьбль а половина них дроужине, по Ꙁаконоу Светаго кралꙗ.

Срьбль – хрїстїань Atn Bar Bis

[154] Atn

Кои се поротци (кои се) кльноу и ѡправе ѡногаꙁи по ꙁаконоу, и ако се по тоиꙁи ѡправѣ ѡбрѣте поличїє истинно оу ѡногоꙁи ѡправчїє кога соу ѡправили, да оуꙁме царь на тѣхꙁи поротцѣхь враждоу по тисоушти перперь, а вскѥ потомь да нѣсоу тиꙁи поротци вѣровани. И ако се иꙁнагѥ ере ‹с›оу ꙁнаюкѥ крыво

ѡправили, или ѡтдали, или нѣкаа мита оуȥимали, платив҄ше вышєрєчєнноє, и да сє ȥаточє оу иноу ȥємлю нєȥнаємоу.

Str (Std и Prz) директан стил: царьство ми.
Str (Std, Prz и Rak) другачији завршетак. Уместо последње реченице, текст се наставља на претходну: ...да нѣсоу тиȥи порот҄ци вѣровани, ни да сє кто ѡд них ни моужи ни жєни.

[155] Atn

Ѿт сьди напрѣдь присєлицє да нѣсть, ни слѣда, ништа, раȥвѣ ако сє слоучи вєлика властєлина стѣгоношє оу жоупѣ или помала властєлина, кои дръжє дрьжавоу на сѣ и нє имаю оумѣсє никоє мєгю собомь и мєгю своѡмь дръжавомь, тїиȥи да плакꙗю.

[156] Atn

На ȥємли царєвє, рєк҄шє на мєроп҄шинахь, да нє оуȥимаю властєлє присєлицє ни иноу кою платоу, раȥвѣ да плакꙗю ѡт коукє.

Str (Prz) директан стил: на ȥємли царьства ми.

[157] Bis

Гдє сє ѡбрѣтаю жоупє смѣснѣ, сєла црьковна, и царєва и властєльска, и боудоу смѣсна сєла, и нє боудє над тѡмȥи жоупѡм єднога господара, нь ако боудоу кєпалїє и соудїє царєви коих ꙗє поставиль царь, да поставє стражє по всєх поутєх, и кєпалїамь да прѣдадоу поутовє и да ихь блюдоу сь стражами; да ако сє ктоо гоуси или оукрадє или сє коє ȥло оучини, ть час да грєдоу кь кєфалїамь, да им҄ плакꙗю ѡт своє коукє, а кєфалїє стражє да иштоу и гоусарє и тати.

Str (Prz) директан стил: сєла црьковна или царьства ми; соудиꙗє царьства ми; поставило царьство ми.
У Atn (Bar и Rak) изоставља се: и боудоу смѣсна сєла.

[158] Atn

Ако ѥ брьдо поустo междоу жоупами, села ѡколнıа коıа соу ѡколо тогаӡи брьда да блюдоу стражоу. Ако ли нє оуӡблюдоу стражоу, што сє оучини оу томӡи брьдоу, оу поустоши чтєта, или гоуса, или крагıа или коє ӡло, да плакıаю ѡколнıа сєла коим ѥсть рєчєно блюсти поуть.

[159] Atn

Коупци кои проходє, ноштїю на ложиштє гдѣ догıю, ако ихь нє припоусти владальць или господарь сєла того да ѡблѣгоу оу сєлоу коупци по ӡаконоу царєвоу, како ѥсть оу Ӡаконницѣ, ако што иӡгоубїи поутникь, ѡнӡи господарь и владальць и сєло вьсє да плати єрє их нѣсоу оу сєло поустили.

Str (Std и Prz) директан стил: по ӡаконоу царьства ми.

[160] Atn

Ако сє гдѣ слоучи коѥмоу любо гостєви, или трговцоу, или калогıєроу тєрє моу оуӡмє што гоуса, или тать, или коıа годѣ ӡабава, да грєдоу тиӡи вьси кь цароу, да имь плати царь што боудоу иӡгоубили. А царь да иштє кıєфалїє и властєлє коимь боудє поуть прѣдань и стражє прѣданє. И всакыи гость, и трьговьць и Латининь, да доходи кь прьвїимь стражємь сь всѣм што има и носи, да га провагıаю; и стража стражи да га прѣдаваю сь вьсѣмь. Ако ли сє ӡгоди тєрє што иӡгоубє, да имь ѥсть порота вѣрованїи чловѣци; што рєкоу доушомь єрь соу иӡгоубили тоӡи да имь платє кıєфалїа и стражи. 109

Str (Prz) директан стил: кь царьствоу ми да имь плати царьство ми; а царьство ми да иштє.

У Str (Prz и Rak) на самом крају, после речи єрь соу иӡгоубили, *стоји текст* сь ѡнємьӡи поротци, *изостављен у каснијим верзијама*.

кь цароу, да имь плати царь – соудїамь, и кнєӡем или къ цароу, да имь платє соудїє, и кнєӡови или царь Rak

[161] Atn

На соудѣ кои сє соудє пьрци, и кои сє прє ӡа своıю притчю, и ѡнӡи ѡтпьрьчїа ӡа што га прїи, да нє воль‹нь› ѡтпьрьчїа инє

рѣчи говорити потвор̓нѣ на ѡногаꙁи пьр̓ца, ни ꙁа нєвѣроу ни ꙁа ино дѣло, раꙁвѣ да моу ѿпира. А кьда сьврьши соудь, ако што има потомь да говори с нимь прѣд соудїами царєвєми, а да моу сє нє вѣроуѥ ни оу чимь што говори доклє моу сє нє исправи.

Str (Std и Prz) дирекшан сшил: прѣдь соудиꙗми царьства ми.

[162] Atn

Прїистави бєꙁь книгє соудїинє никамо да нє грєдоу, или бєꙁь книгє царєвє, раꙁвѣ коудѣ ихь посилаю соудїє да имь пишоуть книгє. И да нє имє приставь ино чинити раꙁвѣ што пишєть книга. А соудїє да дрьжєть такогїєрє книгє каковє соу дали приставом коих соу послали да исправє по ꙁємли, да ако боудє потворь приставомь єрє боудоу ино оучинили нєго што пишє книга, или ако боудоу прѣписали книгє на инь ѡбраꙁь, да имь є ѡправданїє да идоу прѣд соудїє, и аштє соу сьврьшили како пишє оу соудїинѣ книꙁѣ, коє соудїє дрьжє, да соу прави; ако ли сє ѡбрѣтоу єрє соу инако прѣтворили соудь, да им̓ сє роуцѣ оусѣкоу и ѥꙁикь оурѣжє.

Str (Prz) дирекшан сшил: бєꙁь книгє царьства ми. *Тај одељак је изосшављен у Std.*
На крају Rak налази се одредба која је у вези са садржином овој чланка, али се са њом не йоклайа, чак јој у извесној мери йрошивречи: И ако сє приставь ѡбрѣтє кривь ‹и› нє ѡправє га доушєв̓ници, да моу сє оурєжє єꙁыкь и ѡбѣ оушїи.

[163а] Atn

Всакыи соудїа што соуди да оуписоуѥ соудовє и да дрьжи оу сєбє, а дроугоу ‹книгоу›[Prz] оуписав̓шє да ю даѥ ѡномоуꙁи кои сє боудє ѡправиль на соудѣ.

У Atn, Bar и Bis 163. члан йодељен је на два. У Str и Prz йрви део члана је у множини, али је друīи део осшао у једнини. Str има само йочешак: Всакє соудиѥ што соудє да... *Рукойис се на шом месшу йрекида.*

[163б] Atn

Соудїє да посилають приставє, добрѣ, правѣ и достовѣрнѣ.

[164] Prz

Ꙁа людїи: Кто боудѣ чїєга чловѣка прїєль прѣждє сїєга събора, да сє иштє прьвым соудомь, како пишє оу прьвымь ꙁаконникоу.

Само Prz има овај члан. Односи се на чланове 92 и 115.

[165] Atn

Ако сє ѡбрѣтє кои любо потворникь, иштє кого потворомь, и льжомь и ѡбѣꙁомь, таковїи да сє кажє како тать и гоусарь.

[166] Atn

Пиıаница ѡткоудоу грєдє и ꙁарвє кога, или посѣчє, или ѡкрьвави, а нє досьмрьти, таковомоу пиıаницѣ да моу сє око иꙁмє и роука ѡтсѣчє. Ако ли пиıань ꙁадєрє, или капоучь комоу скинє или иноу срамотоу оучини, а нє ѡкрьвави, да га бию, да сє оудари стапы ·р· крати и да сє врьжє оу тьмницоу; и потомь да сє иꙁвєдє ис тьмницє и да сє пакы биє и поусти.

да сє оудари стапы ·р· крати – да сє бїє р по табани Rak

[167] Atn

Пьрци кои исходє на соудь царєвь, да кою рѣчь иꙁговорє оу прьвиноу тѣꙁи рѣчи да соу вѣрованє, и тємꙁи рѣчємь да сє соуди, а послѣднимь ништа.

Prz директан стил: соуд царьства ми.

[168] Atn

Ꙁлатара оу жоупах по ꙁємли царєвє нигдѣ да нѣсть, раꙁвѣ оу трьговєхь гдє юсть поставиль царь динарє ковати.

Prz директан стил: ꙁємли царьства ми; поставило царьство ми.
У Rak спојен са чланом 170, који му следи.
оу трьговєхь – оу вароших Rak; *исто и у члановима 169б и 184.*

[169а] Atn

Ако сє ѡбрѣтє ꙁлатарь оу градоу ковѣ динарє таино, да сє ꙁлатарь иждєжє и градь да плати глобоу што рєчє цар.

Овоī члана нема у Prz. Добио је ознаку 169а јер йрейходи и йо сйилу и йо садржини члану обележеном као 169б, йј. оном који заузима 169. месйо у редоследу Prz.
таино – беꙁ волє царєвє Rak

[169б] Atn

Ако сє ѡбрѣтє оу сєлѣ да сє тоꙁи сєло распе, а златарь да се иждеже.

У Prz (Rak) друīачије сйилизован: Аштє ли сє ѡбрѣтє ꙁлатарь ѡсвѣнь градовь и трьгов царьства ми, оу коємь сєлѣ, да сє тоꙁи сєло распє и ꙁлатарь иждєжє.

[170] Atn

И оу градовѣх царєвѣх да стоє ꙁлатаріє и да ковоу инє потрѣбє.

Prz дирекйан сйил: градовѣх царьства ми.

[171] Atn

Повєлѣніє царьско: Ако пишє книгоу царь, или по срьчбѣ, или по любви, или по милости ꙁа нѣкога, а ѡнаи книга раꙁараєть Ꙁаконникь, нє по правдѣ и по ꙁаконоу, како пишє Ꙁаконь, соудіє тоуꙁи книгоу да нє вѣроують, тькмо да соудє и врьшє по (по) правдѣ.

Prz дирекйан сйил: Єштє повєлѣва царьство ми: Аштє пишє книгоу царьство ми.
ꙁаконь – ꙁаконникь Prz

[172] Atn

Всакє соудіє да соудє по ꙁаконоу, пр‹ав›о како пишє оу Ꙁаконникоу, а да нє соудє по страхоу царєвоу.

Prz дирекйан сйил: по страхоу царьства ми.
по ꙁаконоу – по ꙁаконникоу Prz Rak

[173] Atn

Властєлѣ и ‹в›ластєличикы кои грєдоу оу дворь царєвь, или Грькь, или Нѣмьць, или Срьбинь, или властєлинь инь кои любо, аштє довєдє сь собом гоусара или тати, да сє ѡнꙁи господарь кажє како тать и гоусарь.

Std (Prz) директан стил: оу дворь царьства ми.
или властєлинь инь кои любо – или властєлинь или инь кто любо Std Prz
Овај члан је последњи у Std, али му претходе чланови 174 и 180.

[174] Atn

Людїє ꙁємлꙗнє кои имаю свою баштинноу ꙁємлю, и виноградє и коуплєницє, да соу волни ѡт своих виноградь и ѡт ꙁємлє оу прикѵю ѡтдати, или црькви подложити, или продати, а виноу да єсть работникь на томꙁи мѣстѣ ѡномоуꙁи господароу чиє боудє сє‹ло›. Аштє ли нє боудєть работника на ѡномꙁи мѣстоу, ѡномоу господароу чиє боудє сєло, да єсть вольнь оуꙁєти ѡнєꙁи виноградє и нивїє.

У Prz изоставља се: Аштє ли нє боудєть работника на ѡномꙁи мѣстоу, ѡномоу господароу чиє боудє сєло. *У Bis изостављено*: ѡномоу господароу чиє боудє сєло.

[175] Atn

Кои соудїа єсть о‹у› двороу царєвоу и оучини сє коє ꙁло, тѣмꙁи да сє раꙁсоудїи. Ако ли сє ѡбрѣтєта парца намѣромь на дворѣ царєвѣ, да имь раꙁсоуди соудїа дворскїи, а никто да сє нє поꙁива на дворь царєвь мимо ѡбласть соудїи к(т)оих єсть поставиль царь, тькмо да грєдє всакыи прѣд свога соудїю.

Prz директан стил: дворь царьства ми.

[176] Atn

Градовє вси по ꙁємли царєвє да соу на ꙁаконѣ ѡ всємь како соу были оу прьвыих царь, а ꙁа соудовє што имаю мєгю собомь, да сє соудє прѣд владалци градскыими и прѣд црьковнимы клиросомь. Аштє кто жоуплꙗнинь при грагꙗнина, да га прїи

прѣд владаліцємь грьдскыимь и прѣд клиросомь црьковнимь по ȥаконоу҆.

CORR владаліци Bar – властели
Prz директан стил: по ȥємли царьства ми.

[177] Atn

Кои властєлѣ стоє оу҆ коукы царєвє всєгда, ако их кто при, да их при прѣд соудїѡм дворскїмь, а инь никто да имь нє соуди.

Prz директан стил: оу҆ коукы царства ми.

[178] Prz

Соудїє коудє посилаю приставє и книгє своє, аштє кто прѣчюює и ѡтбыює пристава, да пишоу҆ соудїє книгоу҆ кєфаліамь и властѣлѡм оу҆ чиєи боудоу҆ дрьжавѣ ѡниȥїи прѣслоушници, да съврьшє ȥа тоȥи власти што пишоу҆ соудїє. Аштє ли нє съврьшє власти, да сє кажоу҆ како прѣслоушници.

Само Bis, Prz и Rak имају овај члан.

[179] Atn

Соудїє да проходє по ȥємли, коудє комє ієсть ѡбласть, да ѡглѣдоую и да испралıаю оубогых и ништихь.

[180] Atn

И ако кто што оу҆хвати гоушєно или крадєно лицєм или силом оуȥєто, всакыи ѡ томь да дасть сводь. Ако боудє коупиль гдє любо, или оу҆ ȥємли царєвѣ, или оу҆ инои ȥємли, виноу҆ да дасть сводь ѡ томȥи. Ако ли нє дасть свода, да плати по ȥаконоу҆.

CORR сводь Bar – свободь
оу҆ инои ȥємли – оу҆ инои ȥємли царьства ми (sic) Prz
Std (Prz) директан стил: оу҆ ȥємли царьства ми.

[181] Bis

Повєлєниѥ царьско соудїамь: Ако сє ѡбрѣтє вєлико дѣло и нє оуȥмогоу҆ раȥьсоудити и исправити, кои любо соудь вєликь

боудє, да грєдє ѡт соудїє єдинь сь ѡбѣма ѡнѣмаꙁи прьцєма прѣд цара.

И што хѡтє комоу соудити соудїє в҆сакы соудь да оуписоую, како да нє боудє нєкоюго потвора, да сє исправлꙗ по ꙁаконоу царєвоу.

Prz дирекшан сшил: повєлѣва царьство ми; прѣд царьство ми; ꙁакон҆но царьства ми.
Atn и Bar немају последњу реченицу. Њоме се понавља обавеза уписивања пресуде која је већ одређена чланом 163а.

[182] Bis

Кто юсть ‹оу› ѡбласти коихь соудїи, всакы чловѣкь да нѣсть вольнь поꙁивати оу дворь царєвь или камѡ инамо, тькмо да грєдє всакы прѣд свога соудїю, оу чиюи боудє ѡбласти, да сє раꙁьсоуди по ꙁаконоу.

Atn и Bar немају овај члан.
Prz дирекшан сшил: оу дворь царьства ми.

[183] Atn

Станници царєви да грєдоуть прѣд соудїє што имаю соудь мєгю собомь, ꙁа враждоу, ꙁа гоусара, ꙁа тати, ꙁа прѣємь людскыи, ꙁа ‹крьвь›[Bar], ꙁа ꙁємлю.

Prz дирекшан сшил: станици вьси царьства ми.

[184] Bis

Властєлє и кєпалїє царєви, кои дрьжє градовє и трьговѣ, никто ѡт них да нє прїимє ничиюга чловѣка оу тьмницоу бєꙁ книгє царєвє. Ако ли га кто прїимє прѣꙁ҆ ꙁаповєдь царєвоу, да плати ·є҃· сьт пєрьпєрь.

Atn и Bar немају овој члан.
Prz дирекшан сшил: кєфалїє царьства ми; бєꙁь книгє царьства ми; ꙁаповєдь царьства ми; да плати царьствоу ми ·ф҃· пєрьпєрь.

[185] Bis

Тѣмждє ѡбраȥом кто дрьжи тьмницє царєвє да никога нє примє ничиюга чловѣка бєȥ повєлєнїа царєва.

Atn и Bar немају овој члан.
Prz директан стил: тьмницє царьства ми; бєȥь книгє повєлѣнїа царьства ми.

[186] Prz

Соудовѣ кои сє иштоу и ȥа право кои ȥа криво, што сє ю оучинило прѣждє сїєга ȥакона и што сє съдь оучини въсакь соудь, кто грє...

Налази се само у Prz као последњи сачувани члан. Прекинут је јер недостаје крај рукописа.

[187] Atn

Коудѣ грєдє царь и царица, или登 становѣ, или кони царєви, оу комь сєлѣ прѣлєжє, потомь ниюдинь станникь да нє прѣлєжи оу томȥи сєлоу. Ако ли сє кто ѡбрѣтє и прѣлєжи оу томȥи сєлоу, прѣȥь ȥаконь и повєлѣнию царєво, ѡнȥи кои ю ‹ста›рѣи прѣд станови да сє да свѣȥань ѡномоуи сєлоу; што боудє строувєно всє да плати самосєдмо.

116

Atn, Bar и Bis имају овај члан, у Rak изостаје.

[188] Atn

Глобарїє кои стою при ‹соу›дїахь, што ѡсоудє соудїє и оуписавшє дадоу глобарємь, тєȥи глобє да оуȥимаю глобарїє. А што нє ѡсоудє соудїє и нє дадоу оуписавшє глобарємь, да нѣсоу волни глобарїє ништа ȥабавити никомоу.

У Atn, Bar и Bis ово је последњи члан.

[189a] Bis

Коудє грєдоу кони и пси и становє царєвы, што им сє пишє оу книȥє царєвє да им сє тѡȥи дасть, а ино ништа.

Овај члан је претпоследњи у Bis и следи после члана 187 са којим је садржински повезан. Пошто се он једино у Bis налази, Новаковић му је

доделио број 189. Рекло би се да таква нумерација није одговарајућа. Требало би да овај члан носи број 188 јер долази после 187. члана, а број 189 да се додели члану 188 стандардне нумерације, јер њиме завршавају Atn, Bar и Bis.

[189б] Rak

И ѱарємь и соколаромь и свиньаромь коудє идоу да им҆ сє ништа нє дає.

У Rak, при крају рукописа, записана је ова одредба. Она има доста сличности с претходним чланом, али не толико да би се наводила као његова (искварена?) варијанта. Због тога се ове две одредбе наводе као чланови 189а и 189б.

[190] Rak

И ако сє оу жоупи жирь роди, тога жира цароу половина, а томоу властєлиноу чиа є дрьжава половина.

Овај и наредних једанаест чланова налазе се само у Rak, на крају рукописа, измешани са дупликатима и варијантама неких чланова или са овде измештеним стандардним члановима, који имају места раније по стандардној нумерацији.

[191] Rak

И ако гоусарь оукрадє свиньє царєвє, да плати околина. Ако ли сє оукрадоу свиньє, да сє соудїи свиньарь съ жоупомь что рєчє соудь.

Овом члану следи дупликат члана 81. Чланови 190, 191 и 81 bis наведени су иза наслова О жироу.

[192] Rak

Ζа три работє, ζа нєвѣроу, и ζа крьвь и ζа раζ҆бои владич҆скыи да идоу прѣд цара.

Чланови 192, 54 и 162 bis наведени су иза наслова О соудоу правомоу.

[193] Rak

И сводь кон҆скыи и иныих добытькь или кои годѣ, прав҆да: Что сє гоуси или оукрадє томоу да даа свод҆ника, да плати въсако самосєд҆мо. Ако ли рєчє: „Коупихь оу того (sic) ζєм҆ли“, да ѡправє доушєвници ѡт глобє. Ако ли га нє ѡправє доушєв҆ници, да плати ζ҆ глобомь.

Чланови 76 bis, 47 и 193 наведени су иза наслова: О попаши ꙁаконь.

[194] Rak

И глобє на црьковныих людєх, что сє соудє прѣдь црьквомь и прѣд кєфалїємь, и ти глобѣ что сє ѡсоудє да има вьсє црьква, како пишє оу хрисоволихь. Тє глобє да сє оуꙁимаю на црьковныих людїє, како є поставиѡ господинь царь ꙁаконь по ꙁємли. И да сє поставє црьковныих людїє глобарїє кои гє събирати тє глобє и прѣдавати црькви, а царь ни кєфалїє да нє оуꙁимаа ништа.

Наслов: Ѿ глобарєх црьковныих людїє ꙁаконь.

[195] Rak

И жєнє да нє ѡблєжоу оу црькви, раꙁвѣ господнꙗ царица и кралица.

[196] Rak

И бєꙁ благословєнїа свєтитєль да сє нє постриꙁаю ни моужи ни жєнє. Вьсакомоу чловѣкоу ꙁаконь црьковныимь.

[197] Rak

Коємоу властєлиноу прїидє да ꙁимоує чловѣкь, да дава травиноу, ѿт ·р҃· кобиль кобилоу, ѡд ‹·р҃·› ѡвць ѡвцоу сь аганцємь и ѿт ·р· говєд говєдо.

[198] Rak

Доходкь царьскыих – сокє и намєть и арачь – да дава вьсакь чловѣкь: кьбль жита, половина чистаа, а половина прѣпроста, волꙗ пєрьпєрь динарми. А рок томоу житоу, да сє оусипа на Дмитровь дьнь, а броути рокь на Рождьство Христово. Ако ли сокїа властєлинь нє да на тє роковє, властєлинь ть да сє свєжє на царьскомь двороу и да сє дрьжи доклє плати двоиномь.

[199] Rak

И ако конь липшє оу комь сєлоу, а нє боудє га сєло оубило ни

ѡдьгнало, нь оумр҇ло ѡт Бога, да нє платє ништа.

[200] Rak

И гдє сє нагє чловѣкь оу ꙁєм҇ли комоу боудє конь оумрьль, или вльκь иꙁєдє, или самь оубиль, а ѡнь присєлицоу оуꙁєѡ ꙁа коніа и иꙁнагє сє истина, ако боудє тако да моу плати господарь чїє чловѣкь самосєд҇мыи конь.

[201] Rak

Мєропьх ако побѣгнє коудє ѡт своєго господара оу иноу ꙁєм҇ли или оу царєвоу, гдє га ѡбрѣтє господарь нієговь да га ѡсмоудїи и нос моу раꙁ҇пори и оуєм҇чи да є ѡпєть єговь, а ино ништо да моу нє оуꙁ҇мє.

Овим чланом завршава се текст Законика у Rak. На наредном листу почиње препис извода повеље цара Душана уз Законик.

НАСЛОВИ ЧЛАНОВА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

	PRZ	STR	STD	RAK
1	глава а҃ ѡ христїанствѣ	—	—	
2	глава в҃ ѡ женитвѣ	—	—	а҃ ѡ брац[illegible]
3	г҃ ѡ свадбѣ	—	—	
4	д҃ ѡ доуховномь ꙁаконѣ	—	—	в҃ о доухов[illegible]
5	є҃ ѡ проклєти христїанскомь		—	г҃ о анає[illegible] прави[illegible]
6	ѕ҃ ѡ єрєси латинскои		—	д҃ о єрєс[illegible] латинск[illegible]
7	ꙁ҃ ѡ єрєси латинскои		—	
8	и҃ ѡ латинскомь попѣ		—	
9	ѳ҃ ѡ полоувѣрцїи		—	
10	і҃ ѡ єрєтиꙁє		—	є҃ о єрєти[illegible]
11	аі҃ ѡ светителєх доуховныих	ѡ доуховномь дльг‹оу›	—	ѕ҃ о доуховн[illegible]
12	ві҃ ѡ доуховномь дльгоу		ѡ соуд‹ѣ› коꙁмик	
13а	гі҃ ѡ соудоу митрополитскомь		—	ꙁ҃ о светите[illegible]
13б	—	—	—	чі҃ о свє[illegible] ігоумє[illegible]

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
[illegible]анствѣ	ω христїаньствѣ ȥакωнь	ω христїанствѣ	о христїанствѣ	о христїанствѣ	ω хрїстїанстве
ω [illegible]омь [illegible]	ω доуховнωмь дльгоу	ω доуховнωм дльгоу	о доуховномь дльгоу	о доуховнωм дльгоу	о доуховном дльгоу
о [illegible]вницѣх	ω доуховницѣхь	ω доуховницѣх	о доуховницѣх	о доуховницѣхь	о доуховнїцех
[illegible]соудѣ	ω соудѣ	ω соудѣ	о соудѣ	о соудѣ	о соуде
[illegible]копѣх	ω епїскопѣхь	ω епископѣх	о епископѣхъ	о епископѣхъ	о епископох
—	—	—	—	—	—

	PRZ	STR	STD	RAK
14а	д͞ı ѡ поставлѥнїи игоуме҃на	ѡ игоумнєх и ѡ калоугєрєхь	о игоумєнєхь	й҃ ѡ ıгоум
14б				
15	є͞ı ѡ житїи куновїискомь			
16	ѕ͞ı ѡ жити мнишьскомь			
17	ꙁ͞ı ѡ постриꙁє мнишьскомь			
18	и͞ı ѡ мнишьскомь постриꙁє			
19	ѳ͞ı ѡ свръжєнїи расах		–	
20	к҃ ѡ гробѣх	–	о члов[...]жєж[...]	ѳ҃ ѡ людєх съжиꙁ
21	к͞а ѡ проданїи христїан̑скомь	–		ı҃ ѡ члов прода
22		–	–	а͞ı ѡ лю властєл
23	к͞в ѡ поносє црьковнѣмь	–	–	в͞ı ѡ Божıи
24а	к͞г	–	–	
24б	–			
25	к͞д ѡ бладанїи црьковнѣмь	–	–	
26	к͞є ѡ ѡслобогıєнїи црьковнѣмь	–	–	
27		–	–	
28	к͞ѕ ѡ хранє оубогымь	–	–	г͞ı о оубо

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
[illegible]ехь	ѡ игоумєнєхь	ѡ игоумѣнѣхь	о игоуменѣх	о игоуменѣх	о игоуменєх
[illegible]рѣхь	ѡ калогієрѣх	ѡ калѡгерєхь	ѡ калоѡгієрѣхь	о калогієрѣхь	ѡ галоутєрєх
[illegible]ѣхь кои [illegible]ьтвыихь [illegible]ть	ѡ єрєсницѣх кои тєлѣса мр҃твїих жєгоуть	ѡ єрєсницѣх кои тєлєса мртвих жєгоут	ѡ єретицѣхь кои тєлѣса мрьтвыих жєгоуть	о єретицѣх кои тєлѣса мрьтвыих жєгоут	о єрѣтицєх кои тєлєса мр҃твых жєгоуть
[illegible]овных [illegible]ехь	ѡ црьковных людѣх	ѡ црьковнихь людѣхь	о црьковныих людєхь	о црьковных людѣх	о црьков҃ных лієдєх
–	–	–	–	–	–

	PRZ	STR	STD	RAK
29	к҃ꙁ ѡ калоугїєр̾скѡм житїи	—		л҃і ѡ калоугїєр[illegible]
30	к҃и ѡ оур̾ванїи црьковнаго чловѣка	—		
31	к҃ѳ ѡ баштинє поповомь	—	о по‹по›вєх	є҃і ѡ поповѣ[illegible]
32	л҃ ѡ людѣх црьковныих	—	о прог[...]нїи	ѕ҃і ѡ людєх црьк[illegible]
33	л҃а ѡ соудѣ людїи црьковных	—	о соудѣ	
34	л҃в ѡ сєлѣ миропи̾шькомь	—	—	—
35	л҃г ѡ области црьквам	—	—	—
36	л҃д ѡ црьковномь ꙁаконє	—	—	—
37	л҃є ѡ исправлєнїи митрополитѡм	—	—	
38	л҃ѕ ѡ хранє коньємь	—	—	
39	л҃ꙁ ѡ властєлѣх и властєличикєх	—	—	ꙁ҃і ѡ баштинах [illegible] властєлин[illegible] господин[illegible]
40	л҃и ѡ хрисоволєх	—	—	и҃і о хрисов[illegible] царьск[illegible]
41	л҃ѳ ѡ баштинє властєѡскои	—	—	ѳ҃і ѡ властє[illegible] оумираю[illegible] о баштин[illegible]
42	м҃ ѡ баштинє свободнє	—	—	

124

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
вѣхь	ѡ поповѣх	ѡ попѡвѣхь	о поповѣхь	о поповѣхъ	о поповєх
		ѡ людѣх црковних	о людєх црьковныих	о людѣх црьковныих	о людєх црьковн҃ых
		и єштє ѡ игоуменѣх	и єштє ѡ игоумєнєх	и єштє ѡ игоумєнєхь	і єштє ѡ игоумєнєх
–	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–
оулѣхь	ѡ хрїсоволѣх	ѡ хрисѡволѣхь	о хрисовоулиєх	о хрисовоулиєх	о рисоволєх
стелѣх ьшихь	ѡ властєлѣх оумр҃шїих	ѡ властєлєхь оумрьшихь	о властєлѣхь оумьршїихъ	о властєлѣх оумьршїих	о валастєлєх оумар҃шых

	PRZ	STR	STD	RAK
43	м͠а ѡ баштинє по силѣ		—	
44	м͠в ѡ отроцєхь властѣѡскыих	—	—	к̃ ѡ отроц[illegible]
45	м͠г ѡ баштинє волнои	—	—	к͠а о башти[illegible] властєл[illegible] и црьков[illegible]
46	м͠д ѡ отроцѣх	—	—	
47	м͠ѕ ѡ црькви	—	—	
48	м͠ζ ѡ властѣлиноу и ѡ коны	—	—	к͠в і єштє [illegible] оумираю[illegible] властє[illegible]
49	м͠и ѡ краиштникоу властєлиноу	—	—	к͠[illegible] о властєл[illegible] дрьжє краи[illegible]
126 50	м͠ѳ ѡ ѡп̓сованїи властѣличикѥ	—	ѡ псо‹ва›нїи	к͠г о оѱов[illegible] властєлꙗ [illegible]
51	н̃ ѡ прѣдаиныи сына оу дворь	—	‹о› прѣданїи	к͠[illegible] ѡ двор[illegible]
52	н͠а ζа нєвѣроу	—	‹о› нєвѣрѣ	
53	н͠в ѡ осилїю владыкє	—	о насилїи	[illegible] о наси[illegible] ζак[illegible]
54	н͠г ѡ блоудѣ владыкє	—		
55	н͠д ѡ ѡп̓сованїи властѣѡскомь	—		
56	н͠є ѡ поζовоу властѣѡскомь	—	само крај члана	[illegible] о п[illegible] властєли[illegible]
57	н͠ѕ ѡ прѣєслицє	—	—	[illegible] о прѣ[illegible] влас[illegible]

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
			—	—	—
			—	—	—
		ѡ властелєх оүмрьших	—	—	—
			—	—	—
…сти	ѡ пс̏ости	ѡ псости	о пс̏ости	о псости	о пеосты
—	—		—	—	—
…вѣрѣ	о нєвѣрѣ	ѡ нѣвѣрѣ	о нєвѣрѣ	о нєвѣрѣ	о неверє
…ованїи	ѡ насилѡванїи	ѡ насилованїи	о насилованїи	о насилованїи	о насилована
			—	—	—
…лобѣ	ѡ ȥлобѣ	ѡ ȥлобѣ	—	—	—

	PRZ	STR	STD	RAK
58	н͞z ѡ сєлоу҆ кто оу҆мрѣ	ѡ оу҆мрѣни властель	—	
59	н͞и ѡ пронїи	ѡ пронии	—	л͂ ѡ проданїа ч
60	н͞ѳ ѡ царьскомь диженныи		—	
61	ȝ͂ ѡ пошьстви воискє	—	—	
62	ȝ͞а ѡ поzовоу҆ властєѡскомь		—	
63	ȝ͞в ѡ доходкоу҆	ѡ кєпалиахь	—	—
64	ȝ͞г ѡ сїиротѣ	ѡ сиротах	—	ѡ сирот
65	ȝ͞д ѡ попѣ	—		о попов
66	ȝ͞є ѡ братѣницѣх			
67	ȝ͞ѕ ѡ отроцє и ѡ мѣропсє	ѡ отроцєх и нєрпсєх	—	л͞ѕ о плата чло коє комоу
68	ȝ͞z ѡ мєропхоу҆		—	л͞z о мєроп zако
69	ȝ͞и ѡ сєбрѣ			
70	ȝ͞ѳ кто соу҆ оу҆ єдиноєи коу҆кє		—	л͞д о работ
71	ѻ͂ ѡ братинѣ zлобѣ			
72	ѻ͞а ѡ нєволиємь		—	л͞є о сирот
73	ѻ͞в ѡ сиротѣ			
74	ѻ͞г ѡ паши сєлоу҆	ѡ паши		л͞а о поп и па
75	ѻ͞д ѡ жоупѣ и ѡ попаши			zак

TN	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
			о ζлобѣ	о ζлобѣ	о ζлобє
ронїи	ω пронїи	ω пронїи	о прони	о прони	
цари	ω цари	ω цары	—	—	—
фалїахь	ω кѥфалїах	ω кєпалиıахь	о кѥфалїах	о кѥфалїах	о кєфалїах
ротахь	ω сиротахь	ω сиротах	о сирωтахь	о сиротах	о сиротах
й соуда	ω прѣнїи соуда	ω прѣнїи соуда	о прѣнї соуда	о прѣнїи соуда	о прѣны соуда
роцѣх ропсѣхь	ω отроцєх и мєропсѣх	ω отроцѣх и нєропсѣх	о ωтроцѣхь и нєрωпсѣхъ	о отроцѣхь и нєропсѣхь	о отроцє и нєропсѣсєх
законоу	ω ζаконоу мєропхωмъ	ω ζакωноу	о ζакωноу	о ζаконоу	о ζаконоу
сьбороу бровоу	ω сьбωроу сєбровоу	ω сьбороу сєбровоу	о сьбороу сєбровоу	о сьбороу сєбровоу	о сабороу ссбровоу
—	—	—	—	—	—
	о сїротах				
паши	ω пашє	ω паши	о паши	о паши	о паши

	PRZ	STR	STD	RAK
76	о͠е ѡ попаши	ʒа попашоу	о попаши	л͠в ʒа попаш… ч̆ о попаши ʒа…
77	о͠ѕ ѡ потцѣ			о потkахь…
78	ѡ ʒемли црьковнои		–	
79	ѡ мегіє и ѡ ʒемли	‹о› мѣгıахь		л͠г о мегих…
80	о͠ѳ ѡ мегіє селскои			
81	п͠а ѡ планинах		–	м͠и о планин… ʒаконь
82	п͠в ѡ власех		–	
83	п͠г ѡ потеси ʒемлıє		–	м͠ѳ о книга… милости…
84	п͠д ʒа ѡправѣ котлıє		–	
85	п͠е ѡ речїи бабоунскои		–	н̆ о бабоун… рѣчи
86	п͠ѕ ѡ оубїиствѣ		–	
87	п͠ʒ ѡ оубїиствѣ нахвалицомь		–	н͠а о доушег…
88	п͠и ѡ прїи властѣѡскои		–	
89	п͠ѳ ѡ поʒванїи кривца		–	к͠и ѡ поʒвани…
90	ч̆ ѡ ʒалоʒѣ		–	–
91	ч͠а ѡ приставоу		–	
92	ч͠в ѡ поличномь скоте или коня или што годѣ		–	н͠в о поʒ… лиц…

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
[illegible]ашоу	ꙁа попашоу	ꙁа попашоу	ꙁа попашоу	ꙁа попашоу	ꙁа попашоу
[illegible]коу	ꙁа поткоу	ꙁа поткоу	ꙁа поткоу	ꙁа поткоу	ꙁа поткоу
		ѡ прѣнїи соуда	о прѣнїи соуда	о прѣнїи соуда	о прѣны соуда
[illegible]ахь	ѡ мєгıах	ѡ мєгıах	о мєгıахъ	о мєгıах	о мєгıах
		ꙁа мєгıє сєлскє	ꙁа мєгıє сєльскыє	ꙁа мєгıє сєлскыє	ꙁа мєгє сєлскиє
[illegible]нахь	ѡ планинахь	ѡ планїнах	о планинах	о планинах	о планинах
[illegible]сєхь и [illegible]сєхь	ѡ власєх и арбанасєхь	ѡ власѣх и арбанасѣх	о власѣхь и арбанасѣхъ	о власѣхь и арбанасѣхь	о власєх и арбанасєх
[illegible]гахь [illegible]тнихь	ѡ книгахь милостныих	ѡ книгах милостнихь	—	—	—
[illegible]тлѣ	ѡ котлѣ	ѡ котлѣ	—	—	—
[illegible]нскои [illegible]	ѡ бабоунскои рѣчи	ѡ бабоунскои рєчи	о бабоунскои рєчи	о бабоунскои рѣчи	о бабоунско рєчи
[illegible]иствѣ	ѡ оубїиствѣ	ѡ оубїиствѣ	о оубїиствѣ	о оубїиствѣ	о оубиствє
[illegible]ствѣ	ѡ ємствѣ	ѡ ıємьствѣ	о ємствѣ	о ємствѣ	о ємствє
[illegible]ванїи	ѡ поꙁванїи	ѡ поꙁванїи	о поꙁванїю	о поꙁванїю	о поꙁванїю
[illegible]логах	ѡ ꙁалогах	ѡ ꙁалѡгах	о ꙁалогах	о ꙁалогах	о ꙁалогах
		ѡ прѣнїи	о прѣнїи	о прѣнїи	о прѣны
[illegible]нанїи [illegible]ица	ѡ поꙁнанїи лїца	ѡ поꙁнанїи лица	о поꙁнанїи лица	о поꙁнанїи лица	о поꙁнани лица

	PRZ	STR	STD	RAK
93	ҁ҃г ѡ провогєнїи чловѣка		—	н҃ꙁ о провожд тоужде чловѣка
94	ҁ҃д ѡ властѣлєхь и ѡ сєброу		—	м҃г о оубист ꙁаконь
95а	ҁ҃є ѡ пѐсости		—	м҃д о ѡѱован
95б			—	
96	ҁ҃ѕ ѡ оубїиствоу		—	
97	ҁ҃ꙁ ѡ брадѣ властѣѡскои		—	м҃є о скоубєжи
98	ҁ҃и ѡ скоубѣжоу сєбровоу		—	
99	ҁ҃ѳ ѡ ѡпалаюшти коукы		—	м҃ѕ о палєжи
100	р҃ ѡ гоумна оужиꙁаюкы		—	
101	р҃а ѡ силїю		—	м҃ꙁ о насил
102	р҃в ѡ оуꙁданїюмь		о оуꙁданїи	о оуꙁд
103	р҃г ѡ соудоу отрочьскѡм		—	л҃и о соудє от
104	р҃д ѡ приставоу бєꙁь моужа		о приставоу	ѡ жє
105	р҃є ѡ потвороу книжномь		—	л҃ѳ о кн царьс
106	р҃ѕ ѡ дворанѣх		—	м҃ о двор
107	р҃ꙁ ѡ оубїиствоу сокал̾ника			м҃а о прис
108	р҃и ѡ иꙁдавѣ		о иꙁдавштинѣ	м҃в о иꙁд ѡ иꙁда

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
…ѥнїи …ка …наго	ѡ провождени чловѣка дроужнаго	ѡ провождєнїи чловѣка дроужнаадо	о провождєнїи чловѣка	о провождєнїи чловѣка	о провождєни чловѣка
		ѡ оубїиствѣ	о оубїиствѣ	о оубїиствѣ	о оубыствє
		ѡ псости	о псости	о псости	о пс҆ости
		ѡ оубїиствѣ	о оубїиствѣ	о оубїиствѣ	
…бєжї	ѡ скоубѣжи	ѡ скоубєжи	о скоубѣжи	о скоубѣжи	о скоубєжи
					—
…єнїи	о ʐапалѥнїи	ѡ ʐапалєннїи	о ʐапалѥнїи	о ʐапалѥнїи	о ʐапалѥны
…єʐдѣ	ѡ наѥʐдѣ	ѡ наєʐдѣ	о наєʐдѣ	о наєʐдѣ	о наєʐ҆дє
…ʐданїи	ѡ оуʐданїи	ѡ оуʐданїи	о оуʐданїи	о оуʐданїи	о оуʐдани
		ѡ соудѣ	о соудѣ	о соудѣ	о соудє
		ѡ поʐиванїи	о поʐиванїи	о поʐиванїи	о поʐивани
… книгах …рєвѣх	ѡ книгахь царѣвѣхь	ѡ книгах царєвѣхь	о книгах царєвѣх	о книгахь царєвѣх	о книгах царєвєх
—	—	ѡ дворанѣх	—	—	—
…а ѡтбои	ʐа ѡтбои	ʐа ѡтбои	ʐа ѡтбои	ʐа ѡтбои	ʐа ѡтбои
… иʐданїи	ѡ иʐданїи	ѡ иʐданїи	о иʐданїи	о иʐданїи	о иʐдани

	PRZ	STR	STD	RAK
109	р҃ѳ ω отровѣх		—	
110	р҃аı ω силїю		—	н҃г о соудїа
111	р҃вı ω соудїине срамоте	—	—	
112	р҃гı ω оутеченїи тьмничномь	—	о соужних҄	н҃д о соужнихь оутече иҁ ть
113	р҃дı ω соужние	—		
114	р҃єı ω емс҄твоу	—	—	н҃є о люде кои се тоужде ҁе
115	р҃ѕı ω побѣг҄ствоу	—	—	
116	р҃ҁı ω ωбрѣтели	—	—	н҃ѕ о ωбрѣте
117	р҃иı ω прѣшьствїю	—	—	
118	р҃ѳı ω трьгов҄цѣх	—	о трьговцехь	н҃и о трьгов҄цѣ идоу по ҁе
119	р҃к ω трьгов҄цѣх	—	—	
120	р҃ка ω царин҄цех	—		
121	р҃кв	—		
122	р҃кг ω трьгов҄цѣх		—	
123		—	—	н҃ѳ ω сасе
124	р҃кє ω ҁаконѣ градовомь	—	—	ҁ҃ о грьц
125	р҃кѕ ω присѣлици градовомь		—	ҁ҃а о прѣсел
126	р҃кҁ ω градц҄кои ҁемли		—	
127	р҃ки ω ҁиданїи града		—	ҁ҃в о ҁидани царо

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
–	–	–	–	–	–
…їахь	ω соудїахь	ω соудїах̀	о соудїахь	о соудїах	о соудїахь
…жнїих	ω соуж̑нıєхь	ω соужнıєх	‹о соу›жнıєхь	о соужнıєхь	о соуж̑нıєх
…ѣхь …сцѣх	ω людєхь властел̑сцѣхь	ω людѣхь властєльсцѣх	о людѣхь властел̑скыих	о людѣхь властел̑скыих	о людєх властел̑скых
…ѣтєли	ω обрѣтєли	ω обрѣтѣли	о ωбрѣтєли	о ωбрѣтєли	о ωбрєтєли
–	–		–	–	–
…ьгоу	ω трьгоу	ω тр̾гоу	о трьгоу	о трьгоу	о тр̾гоу
–	–		–	–	–
–	–	–	–	–	–
–	–	ω хрисоволѣхь	–	–	–
…исєлицах	ω присєлицахь	ω присєлицах̀	о присєлицах	о присєлицах	о присєлїцах
			–		
…зиданїи града	ω ꙁиданїи града	ω ꙁиданїи града	–	о ꙁиданїи града	о ꙁыдани

	PRZ	STR	STD	RAK
128	р҃кѳ ѡ помокы царьскои		—	з҃г о царьск… работѣх…
129	р҃л ѡбласти воєводамь		—	з҃д о воиска…
130	р҃ла ѡ црькви		—	
131	р҃лв ѡ свадѣ		—	
132	р҃лг ѡ плєноу		о коуплѣнїи и продан̾їи	
133	р҃лд ѡ поклисароу		—	з҃є о поклиса…
134	р҃лє ѡ баштинє		о книгах милостныхь	з҃ѕ о хрисовоу… царьски…
135	ѡ воисцѣ		—	
136	вь лѣто ҂ѕ҃з҃в ин̾диктѡнь з҃		—	вь лѣто ҂ѕ ѡ ч в… индикти…
137	р҃ли ѡ хрисоволых		—	
138	р҃лѳ ѡ льжи		о льжном хрисовоули	з҃з о льжн… хрисовоу…
139			—	
140	р҃ма ѡ прїємани чловѣка	—	о ієжє нє прїєти чоуждєга чловѣка	
141	р҃мв ѡ трьгоу	—	—	—
142	р҃мг ѡ властѣличикиєх		—	з҃и о властє… ȥатира… дрьжавоу …
143	р҃мд ѡ гоусарѣ		о гоусарѣх	з҃ѳ ѡ гоусаро… ч҃а о гоуса…
144	р҃мє ѡ побѣгльцоу		о побєгльцєхь	

ATN	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
—	—		—	—	—
…скахь	ѡ воискахь	ѡ воисках	—	о воисках	о воисках
—			—		
…вадѣ	ѡ свадѣ	ѡ свадѣ	—	о свадѣ	о свадє
…плıєнїи	ѡ коуплıєньи		—	—	—
…сїарѣхь	ѡ поклисїарѣх	ѡ поклисıарєхь	—	о поклисарѣх	о поклїсарєх
…писанїи …игь	ѡ ҁаписанїи книгь	ѡ ҁаписании книгьь	—	о ҁаписанїи книгь	о ҁаписани книгь
…воисцѣ	ѡ воисцѣ	ѡ воисцѣ	—	о воисках	
…лѣто …ѡ ꙁ҃в· …ктїѡнь …дмїи	вь лѣто ·ѕ҃ ѡ҃ ꙁ҃в· индиктїѡнь сєдми	вь лѣто ·ѕ҃ ѡ҃ ꙁ҃ в· индиктїѡн сєдми	—	въ лѣто ·ѕ҃ ѡ҃ ꙁ҃ в· индиктїѡнь сєдмїи	въ лѣто ·ѕ҃ ѡ҃ ꙁ҃ в· иньдїктїѡн ꙁ҃ ми
…воулѣх	ѡ хрисѡвоулѣхь	ѡ хроусоволѣхь	—	о хрисовоулıєх	о хрисовоулєх
…жном …санїи	ѡ льжномь писанїи	ѡ льжнѡм писанїи	—	о лъжнѡм писанїи	о лажном писаны
…ропсѣх	ѡ мєропсѣхь		—		
…ристи …ждєга …вѣка	ѡ прїıєтїи тоуждєга чловѣка	ѡ прїиıєтии тоуждєга чловѣка	—	о прѣстїи тоуждааго чловєка	о присти чюждаго чловѣка
			—		
…стєлѣх кои …ирают …жавоу	ѡ властєлѣх кои ҁатирають дрьжавоу	ѡ властєлєх кои ҁатираю дрьжавоу	—	—	—
…усарѣхь	ѡ гоусарѣх	ѡ гоусарѣх	—	о хоусарѣхь	о хоусарєх
…бѣгльцѣх	ѡ побѣгльцѣхь	ѡ побѣгьлцѣхь	—	—	—

	PRZ	STR	STD	RAK
145	р҃мѕ ѡ гоусарѣ и татѣ		о гоусарѣх и о татѣх	о̀ о гоусар и ѡ тате
146	р҃мз ѡ владали҆цѣх	—		
147	р҃ми ѡ владали҆цех	—		
148	р҃мѳ ѡ соудїах		—	о҃а о соудїа
149	р҃на ѡ гоусари и татѣ		—	
150	р҃нв ѡ тати		—	правда
151	р҃нг ѡ поротѣ		о поротѣ	о҃в о соудїа како п соудь прави
152	р҃мд ѡ законѣ			
153	р҃нє ѡ трьгови҆цехь			
154	р҃нѕ ѡ поротницѣх			зри
155	р҃нз ѡ присєлици		—	о҃г о присєл
156	р҃ни ѡ присѣлицѣ		—	
157	р҃нѳ ѡ блюстипоутїє		—	о҃д о страж
158	р҃ѯ ѡ брьдѣ поустѣ		—	
159	р҃ѯа ѡ коупи҆цѣхь		о трьговцєх кои приходє	о҃є о трьгов
160	р҃ѯв ѡ гостѣх или поутницѣх		—	
161	р҃ѯг ѡ поротницѣх		о соудоу и о пьрцѣхь	о҃ѕ о соу и о пар
162	р҃ѯд ѡ приставѣх		о пристанєх	о҃з о приста
163а	р҃ѯє ѡ соудїах	—	—	
163б				

…N	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
…тѣхь …сарѣх	ѡ татѣх и гоусарѣхь	ѡ татѣх и гоусарѣх	—	о татѣх и хоусарѣхь	о татех и оусарех
			—		
			—		
…дїахь	ѡ соудїахь	ѡ соудиахь	—	о соудїахь	о соудїах
		ѡ татѣх и гоусарех	—		
			—		
…ротѣ	ѡ порѡтѣ	ѡ поротѣ	—	о поротѣ	о пороте
			—		
…н	ʐакон	ʐакѡн	—	—	—
…н	ʐаконъ	ʐакѡн	—	—	—
…селицах	ѡ присєлицахь	ѡ прѣсєлицахь	—	—	—
			—	—	—
			—	—	—
…ражахь	ѡ стражах	ѡ стражах	—	—	—
		ѡ трьговцєхь	—	—	—
…стехь …усарѣх	ѡ гостех и ѡ гоусарѣхь	ѡ гостѣх и ѡ гоусарех	—	—	—
…нїи соуда	ѡ пренїи соуда	ѡ прѣнїи соуда	—	—	—
			—	—	—
			—	—	—

	PRZ	STR	STD	RAK
164	р҃ѯѕ ѡ прїети людїи	—	—	—
165	р҃ѯꙁ ѡ потворє	—	о потворницѣх	ѻ҃и о потворни... ꙁаконь
166	р҃ѯи ѡ пиганици	—	о пїанцах	ѻ҃ѳ о пїаница...
167	р҃ѯѳ ѡ пьрцѣхь	—	—	п о парцєх на с...
168	р҃о ѡ ꙁлатарѣх	—	—	п҃є о златєрєхь з...
169а	р҃оа ѡ ꙁлатарѣх	—	—	
169б				
170	р҃ов ѡ ꙁлатарѣх	—	—	
171	р҃ог ѡ ꙁаконѣ	—	—	п҃ꙁ о прав... царев...
172	р҃од ѡ соудїахь	—	—	
173	р҃оє ѡ властѣлѣхь	—	о гоусарѣх и татѣх	
174	р҃оѕ ѡ баштинах	—	о баштинахь людьских	
175	р҃оꙁ ѡ соудїахь	—	—	п҃а о дворс... соудї...
176	р҃ои ѡ градовѣхь	—	—	п҃в о градс... ꙁаконоу с...
177	р҃оѳ ѡ прѣни дворскомь	—	—	—
178	р҃п ѡ соудїинѣ книꙁѣ	—	—	п҃г о соудїахь з...
179	р҃па ѡ соудїахь	—	—	
180	р҃пв ѡ гоушєни	—		
181	р҃пг ѡ пьрцѣ прѣд царємь	—	—	—

[illegible]	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
–	—	—	—	—	—
[illegible]ѣхь	ѡ потвор҃ницѣхь	ѡ потворницєх	—	—	—
[illegible]ах	ѡ пиѥаницахь	ѡ пиѥаницах	—	—	—
		ѡ соудиѡ пьрцєхь	—	—	—
[illegible]рєхь	ѡ ζлатарѣх	ѡ ζлатарєх	—	—	—
			—	—	—
			—	—	—
[illegible]дѣ	ѡ правдѣ	ѡ правдѣ	—	—	—
			—	—	—
[illegible]водѣ	ѡ подьводѣхь	ѡ подводѣх	—	—	—
[illegible]инах	ѡ баштинахь	ѡ баштинах	—	—	—
		ѡ соудїах	—	—	—
[illegible]онѣ	ѡ ζаконє	ѡ ζаконѣ	—	—	—
[illegible]рскомь [illegible]удоу	ѡ двор҃ском соудоу	ѡ дворьскѡм соудоу	—	—	—
–	—		—	—	—
			—	—	—
[illegible]ζнанїи [illegible]ица	ѡ поζнанїи лица	ѡ поζнанїи лица	—	—	—
			—	—	—

	PRZ	STR	STD	RAK
182	р҃пд ѡ поȥовоу неволнємь	—	—	
183	р҃пє ѡ станицѣ	—	—	п҃д ѡ властел ȥакокь ѕ
184	р҃пѕ ѡ кєфалїахь	—	—	
185	р҃пȥ ѡ тьмницѣ	—	—	
186	р҃пи ѡ соудѣ праве и кривѣ	—	—	—
187	—	—	—	—
188	—	—	—	п҃ѕ о глобарехь
189а	—	—	—	—
189б				
190	—	—	—	п҃и о жиро
191	—	—	—	
192	—	—	—	п҃ѳ о соудоу пр
193	—	—	—	
194	—	—	—	ч҃в ѡ глобар црьковн людїє ȥа
195	—	—	—	
196	—	—	—	ч҃д ѡ постри їнокь ино
197	—	—	—	
198	—	—	—	
199	—	—	—	
200	—	—	—	
201	—	—	—	

[illegible]N	BAR	BIS	HIL	HOD	ŠIŠ
—	—		—	—	—
			—	—	—
—	—		—	—	—
—	—		—	—	—
—	—	—	—	—	—
			—	—	—
[illegible]ѣхьь	ѡ глобарѣхь	ѡ глобарєх	—	—	—
—	—	ѡ конїих и псєхь —	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—

Напомене за коришћење табеле

- Бројеви чланова дати су према стандардној нумерацији, са изменама које су примењене у овом издању.
- Уколико рукопис нема члан, у ћелији је уписана црта.
- Уколико рукопис има члан, али је он без наслова, ћелија је празна.
- Уколико су два члана спојена у један, тада су и ћелије које одговарају тим члановима у одређеном рукопису спојене у једну.
- Исто тако, када је јединствен члан подељен на два, подељене су и одговарајуће ћелије у таквим рукописима.

ДУШАНОВ ЗАКОНИК
Превод са објашњењима

ПОВЕЉА ЦАРА ДУШАНА О ЗАКОНОДАВНОМ РАДУ[2]

(...) Тако и ја, унук и син њихов, и изданак доброга корена њихова, светих богоисповедних родитеља и прародитеља мојих, наречени раб Христу Стефан, у Христа Бога благоверни цар свим Србима, и Грцима, и странама бугарским, и свему Дису, Поморју, Фругији и Арванитима, милошћу и помоћу божјом самодржавни цар, изрећи ћу, дакле, сву истину, живота мојега дело. Од младости моје ово све нисам имао раније под својом влашћу, већ сам пребивао у љубави великој родитеља мојега, богопросвећенога краља Уроша Трећег, самодршца све земље српске и поморске. И тако док сам господствовао с родитељем мојим у земљи отачаства нашега, живећи тихо, и побожно и мирно, ниједан се суседни цар ни владар не дрзну на нас, већ смо се, штавише, побожно и радосно веселили, у свему Бога славећи. И позавидевши злозавидник ђаво нашему доброму животу, злобом подиже на нас седам царева, у лето 6838, месеца јуна 19. дан, и то: цара грчког Михаила, и брата његова Белаура, и Александра цара Бугара, и Басарабу Иванка, таста цара Александра, и црне Татаре у суседству настањене, и Господство Јашко и осталу господу с њим. Сви ови дођоше на нас, хотећи нас по неразумљу својему као нешто слатко прождрати и земљу отачаства нашега међу собом разделити и у ропство њима предати.

Но, не хтеде милосрђе божје замисли њихове тако остварити. И када су сви ови дошли у земљу нашу, у место звано Велбужд, њих до 80 хиљада, многа зла учинише тој крајини. А ми, пошто смо чули да су ушли у земљу нашу с великом јарошћу, сабрасмо војнике земље отачаства нашега, које сам ја за бој спремио, њих до 15 хиљада, и од свег срца подигосмо руке наше ка небу, ка свемогућем Богу, и дођосмо помоћу Христовом и молитвама светих отаца наших, месеца јула 27. дан, у суботу, у шести час. И тако навалисмо на њих и милошћу божјом све их поразисмо победом великом, на дивљење свим суседним царевима и владарима. И Михаилу цару бугарском мачем главу његову одсекох; њему је и до данас гроб његов у земљи нашој. И многа имања господара тих узех. Земљу нашу испунисмо, јер као што Израелићанима припадоше сва добра египатска

[2] О повељи видети Радојчић, *Законик*, 147–162; С. Марјановић-Душанић, *Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик"*, ПКЈИФ 65–66 (1999–2000), 3–20.

кад уништена би сва војска фараонова и кола њихова и коњи, и ми помоћу божјом учинисмо велику победу нашу. И вратисмо се с радошћу у земљу нашу, у свему Бога славећи и благодарно живећи.

Али, авај, зло и непоправљиво оружје ђаволско! Не допусти добри и тихи живот наш, него, посејавши као исконски злоначелник и мрзитељ добра, ђаво отиде и развеја нечасне речи своје ђаволске међу људе отачаства нашега. Наведоше родитеља мојега у бригу због мене и тако га навадише на ме да не буде никако ни имена мога ни живота. Као што давно гнусни ђаво разбесни браћу, синове Јаковљеве, на прекрасног Јосифа брата њихова, те га хтедоше продати у туђину да не би био наследник земље оца својега, али *Јосифа*[3] божја благодат не остави тако, нити га умртви као што они намераваху. Тако је и на мени, рабу својем, његова неизрецива мудрост, и помилова ме од толиких зависти, па ме чак и оснажи и моћна ме учини, и постави ме за господина и владара све земље отачаства мојега. И владах 16 лета и потом већом чашћу десницом вишњега Сведржитеља оснажен бих. Јер као што и прекрасног Јосифа мудрошћу оснажи и учини га царем многих народа, и све државе фараонове и свега Египта, истим начином, по својој милости, и мене узвиси од краљевства на православно царство. И све ми даде у руке, као и великоме Константину цару, земље и све области, и поморја, и велике градове царства грчкога, као што и раније рекосмо. И богодарованим венцем царским венчан бих на царство лета 6854, месеца априла 14. дан, на велики, и пресветли и радосни празник Васкрсења Христова, благословом и руком преосвећеног патријарха Јоаникија и свих архијереја сабора српскога.

Исто тако, благословом и руком преосвећеног патријарха бугарскога кир Симеона и свих архијереја сабора бугарскога, као и молитвама и благословом свечасног сабора Свете горе Атона, прота и свих игумана и свих стараца сабора светогорскога, и још од архијереја престола грчкога и свега сабора, који се сложише да будем цар. Пошто се све ово догодило не мојом вољом ни неком силом, него по божјој вољи и њиховим благословом поставише цара у сваку православну веру, да јединосушну Тројицу слави у векове, амин.

Стога и ја, свеистински раб господара мојега Христа, Богом венчани и благоверни цар Стефан, царски скиптар с вером држећи у руци, и са свељубљеним сином царства ми, краљем Урошем, и с богодарованом царицом кира Јеленом, пожелех неке врлине и законе најистинитије и православне вере поставити. Као што (*их*) приличи имати и подржати по светој и свесаборној и апостолској цркви Господа Бога и Спаса нашега Исуса Христа, по земљама и по градовима, да се не умножи у држави царства нашега нека злоба и зло стремљење и опака мржња, већ напротив да поживимо у свакој тихости и спокојном животу и православној вери, са свим људима царства нашега, малим и великим, и да стекнемо царство небеско у оном будућем веку, амин.

[3] У тексту стоји погрешно *Јакова*.

ЗАКОН БЛАГОВЕРНОГА ЦАРА СТЕФАНА, ЛЕТА 6857 (1349), ИНДИКТ 2, НА ПРАЗНИК ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ, МЕСЕЦА МАЈА 21. ДАН[4]

Овај законик постављамо од православнога сабора нашега, с преосвећеним патријархом, кир Јоаникијем, и свима архијерејима и црковницима*, малима и великима, и са мном, благоверним царем Стефаном, и свом властелом царства ми, малом и великом.

А законима овим би састав:

* *Црковници* не у значењу манастирских црквењака већ свих свештених лица [М. Петровић, *Цр'ков'ници у српским законским споменицима*, АП 14 (1992), 15–23].

[1] Atn

Најпре за хришћанство*. Овим начином да се очисти хришћанство.

* *Хришћанство* је православна вера.
Иако овом одредбом почиње нумерација чланова, она не представља пропис у правом смислу већ уводи у одељак о православној вери и истиче њен примат као темеља правде и закона. Најопштије о одредбама о вери и цркви у *Законику* С. Шаркић, *Црква и религија у Законику Стефана Душана*, Четврта казивања о Светој гори, Београд, 2005, 214–225.

[2] Atn

Властела и остали људи да се не жене без благослова свога архијереја, или да их благослове они које су поставили архијереји, изабравши их за духовнике.

У Hil, Hod и Šiš завршетак је нешто поједностављен: „...или да их благослове духовници, постављени од архијереја".

[4] Детаљна тумачења свих одредаба ДЗ даје Соловјев, *Законик*, 171–336. Кратка објашњења и упуте на порекло појединих прописа и литературу уз превод ДЗ код Радојчића, *Законик*, 89–142. Видети такође *Речник мање познатих речи* Д. Богдановића у *Законик* 2, 273–278. Још увек могу бити од користи објашњења уз превод ДЗ код Новаковића, *Законик*, 151–267.

[3] Atn

И ниједна свадба да се не учини без венчања. Ако ли се учини без благослова и без питања цркве, такви да се раставе.

Благослов архијереја за брак (чл. 2) и обавезност црквеног брака (чл. 3) неопходни су да би се утврдило да ли постоје канонска ограничења за његово склапање и да би се искоренило склапање брачних заједница мимо цркве и хришћанског ритуала [ЛССВ, s.v. *Брак* (Н. Павковић); исти, *Народна религија у Законику и времену цара Душана*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 51–54].

[4] Atn

И за духовне ствари: Сваки човек да се повинује своме архијереју и да га слуша. Ако ли се ко нађе згрешивши цркви или преступивши било шта од овога закона, хотимице или нехотично, да се повинује и удовољи* цркви. Ако ли се оглуши и одбије се од цркве, и (*ако*) не усхтедне да се поправи* према црквеним заповедима, тада да се одлучи** од цркве.

Члановима 4, 5 и 12 утврђује се искључива судска надлежност цркве у духовним стварима.
* У оба случаја у оригиналу је употребљен глагол *исправити*. За значења глагола и именице *исправљеније* М. Петровић, *Смисао речи исправљеније*, АП 21 (1999), 9–15.
** *Одлучити* – екскомуницирати.

[5] Atn

И архијереји* да не проклињу хришћане** за духовна сагрешења. Да пошаљу (*духовника*) двапут или трипут ка ономе (*који је згрешио*), да му предочи кривицу, и ако не послуша и не усхтедне да се исправи духовном заповешћу, тада да се одлучи (*од цркве*).

Извори: ПС, А–18 (Новаковић, *Синтагмат*, 110–115); СС, А–15 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 120–121).
* У оригиналу стоји *светитељи*, које се у *Законику* напоредо користи са *архијереји*.
** *Хришћанин* је православни верник.

[6] Atn

И за јерес латинску: Хришћани који су се обратили у латински обред*, да се врате опет у хришћанство. Ако ли се ко нађе да

није послушао и није се вратио у хришћанство, да се казни како пише у *Законику* светих отаца**.

Извори: *Прохирон*, 39–34 (Дучић, *Крмчија*, 127); ПС, А–2 (Новаковић, *Синтагмат*, 59–78); СС, А–2 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 104).
* У оригиналу стоји *азимство*, од грчке речи ἡ ἀζυμία (бесквасност), чиме се наглашава разлика у причешћивању између католика и православних – католици се причешћују бесквасним хлебом [ЛССВ, s.v. *Азимство* (Р. Поповић)].
** За оне који се не одрекну католичке вере (чл. 6) и за католичког свештеника који је обратио православца (чл. 8) *Законик* упућује на казне прописане у *Законоправилу* [С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик САН 102 (1952), 10].
Чланови 6–10 имају за циљ да спрече ширење католичанства на рачун православља, пре свега у срединама у којима су биле присутне бројније католичке заједнице (тргови, рударске насеобине), што се види према члану 7 (Соловјев, *Законик*, 174–178; С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд, 1997, 257).

[7] Atn

И да постави Црква велика* протопопе** по свим трговима [и градовима]Str да поврате хришћане из јереси латинске, оне који су се обратили у веру латинску, и да им дају заповест духовну, те да се врати сваки у хришћанство.

* *Велика црква* означава Патријаршију, али и сваку митрополију и епископију (видети чланове 27 и 45). Црква Свете Софије у Цариграду, катедрална црква Васељенске патријаршије, позната је и под називом *Велика црква* (ἡ μεγάλη ἐκκλησία). Отуда је вероватно овај назив, као синоним за Патријаршију, стигао у Србију.
** *Протопоп* је архијерејски намесник с посебним овлашћењима [ЛССВ, s.v. *Протопопа* (Р. Милошевић)].

[8] Atn

И ако се нађе поп латински да је обратио хришћанина у веру латинску, да се казни по Закону светих отаца.

Видети члан 6.

[9] Atn

И ако се нађе полуверац* ожењен хришћанком, ако усхте нека се крсти у хришћанство. Ако ли се не крсти, да му се одузму

жена и деца и да им (*йолуверац*) дâ део од куће, а он да се изагна.

У Str и Rak обавеза полуверца да препусти део од куће срочена је безлично (*да им се даде*) и тиме се речена одредба логичније надовезује на претходни текст (формулисан такође у безличном виду), односно јасније упућује на спровођење воље законодавца. Према Str и Rak држава спроводи одредбу, а овде на окривљеном лежи та одговорност.

* Термин *йолуверац* има више значења. У овом случају означава католика [ЛССВ, s.v. *Полуверац* (Ђ. Бубало); D. Vojvodić, *Un regard nouveau sur la représentation du Concile de saint Siméon – Nemanja à Arilje*, Nouvelles données sur les peintures byzantines en Yougoslavie, Cahiers balkaniques 31 (2000), 11–20].

[10] Atn

И јеретик који се нађе живећи међу хришћанима да се жигоше по образу и да се прогна. Ко би га скривао и тај да се жигоше.

Извори: *Прохирон*, 39–28 (Дучић, *Крмчија*, 126); ПС, А–2 (Новаковић, *Синтаїмат*, 59–78).

Иако скупину чланова о католицима отвара реченица *О јереси латинској*, овде ће ипак бити реч о правом јеретику, богумилу, јер овакав поступак према католику који живи међу православцима противречи свему што се зна о њиховом положају у српској држави и нема никакве потврде у изворима [Р. Грујић, *Наредбе Душанова законика против иновераца*, Весник Српске цркве 11 (1900), 909–920; Соловјев, *Законик*, 179–180].

[11] Atn

И архијереји да поставе духовнике по свим парохијама* њиховим, и по градовима и по селима. И ти духовници да буду они који су од својих архијереја примили благослов на духовништво да везују и разрешавају**. И да их слуша свако по закону црквеном***. А они духовници који нису постављени за духовнике да се изгнају и да их казни**** црква по закону.

У Prz (Rak) текст је нешто краћи: „И архијереји да поставе духовнике по свим парохијама њиховим, и по градовима и по селима. И ти духовници да буду. И да их слуша свако по закону црквеном. И они духовници који нису постављени за духовнике да се изгнају и да их казни црква по закону." Одељак „...они који су од својих архијереја примили благослов на духовништво да везују и разрешавају", који изостаје у тексту Prz и Rak, представља каснију допуну. И без њега задржан је основни смисао. Реченица „И ти духовници да буду." заправо појачава значење претходне реченице, у смислу: „Нека буду духовници управо они појединци које су

поставили епископи." Текст којег нема у Prz и Rak, као ни у Str, додат је ради прецизирања одредбе. То се види и из чињенице да је на заокружену граматичку и логичку целину додат нов текст без накнадних измена. Новој целини не одговара сасвим према смислу почетак са показном заменицом, која је упућивала на претходни текст, јер је у проширеној реченици тежиште поруке у новом тексту реченице. У Str текст је већим делом пропао с подлогом; у делу који се поклапа са оним који недостаје у Prz и Rak има варијанту која се не среће у другим рукописима: „...који су благословени од епископа...".

Извори: ПС, Е–31; М–5, М–6, М–7, М–8 (Новаковић, *Синтаīмат*, 301–302, 383–390).

* У оригиналу стоји *инорија*, од грчке речи ἡ ἐνορία.

** Духовници су од архијереја добијали овлашћење сьгрѣшєнїа рѣшити жє и вєзати, како се каже у ПС, Е–31 (Новаковић, *Синтаīмат*, 302), тј. да изричу казне за грехе и да упућују оне који се покају [ЛССВ, s.v. *Духовници* (Р. Милошевић)].

*** Није јасно да ли се под *законом црквеним*, на који пропис упућује, мисли на *Законоправило* (Троицки, *Како треба издати крмчију*, 10) или на ПС (видети изворе).

**** У оригиналу *ведевса* од грчког ἐπαίδευσα. У члану 19 уобичајен облик *педеиса*. О пореклу, употреби и облицима овог глагола у српским споменицима Соловјев, *Законик*, 180–181.

[12] Atn

И у духовним предметима световна лица* да не суде. Ко се нађе од световњака да је судио у црквеном предмету, да плати 300 перпера**; само црква да суди.

Извори: ПС, Д–9 (Новаковић, *Синтаīмат*, 229); СС, Д–6 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 160).

* У оригиналу *козмици* од грче речи οἱ κοσμικοί.

** Назив *перпера* преузет је из византијске фискалне терминологије (τὸ ὑπέρπυρον) где је означавао основни златни новац. У Србији (као и у суседним земљама) коришћена је искључиво као обрачунска јединица с вредношћу 12 сребрних динара.

[13a] Atn

Ни митрополити, ни епископи, ни игумани митом да се не поставе. И од сада ко постави митом или митрополита, или епископа или игумана да је проклет и анатема да буде. И ако се нађе било који (*митрополит, епископ или игуман*) митом постављен, да се лише обојица достојанства*, и онај који је поставио и постављени.

У Str (Prz и Rak) текст је нешто краћи: „Ни митрополити, ни епископи, ни игумани митом да се не поставе. И ко се нађе да је поставио митом митрополита или епископа или игумана, да је проклет и онај који га је поставио." Текст којег нема у овим рукописима представља каснију допуну с циљем да се истакну појединости које су остале недоречене или су се подразумевале у првобитној формулацији. Формулација *да је йроклеш и онај који īа је йосшавио* са везником *и* подразумева и оног који је постављен, мада није изричито поменут. Осим тога, бацање проклетства подразумева да ће такви појединци бити лишени достојанства, што је у каснијој допуни изричито наведено.

Извори: 29. апостолско правило (*Законоūравило*, 128); 2. правило Четвртог васељенског сабора (исто, 284); 22. правило Шестог васељенског сабора (исто, 432); ПС, Е–19, Х–28 (Новаковић, *Синшаīмаш*, 286–287, 537–543); СС, Е–5, Ф–6 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 169, 202–203; Соловјев, *Законодавсшво*, 405–407).

* У оригиналу стоји *сан*.

[13б] Rak bis

Ни архијереји ни игумани да не узимају од својих људи мито, ни од кога. А ко ли се нађе да је узео, да се лиши достојанства.

Извори: 4. и 19. правило Седмог васељенског сабора (*Законоūравило*, 477–478, 488–489); ПС, М–15 (Новаковић, *Синшаīмаш*, 404), СС, М–7 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 190).

[14а] Atn

Игумани да се не уклањају без кривице од цркве.

Упоредити одредбу повеље цара Душана за манастир Светих арханђела: и да сє нє иꙁмєтє игоумнь раꙁвѣ велика дѣла (С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свеūоарханђеловска хрисовуља*, Београд, 2003, 111, L 1031).

[14б] Atn

За игумане по манастирима да се поставе добри људи* који ће подизати** дом Божији.

Извори: ПС, М–15 (Новаковић, *Синшаīмаш*, 414).

* За значења израза *добри људи* видети ЛССВ, s.v. *Добри људи* (Ђ. Бубало).

** У оригиналу стоји *сшожиши*. Литература о значењу овог глагола код Радојчића, *Законик*, 93.

[15] Atn

Игумани да живе у киновијама* по закону, договарајући се са старцима**.

Извори: ПС, М–15 (Новаковић, *Синтаїмат*, 414).
* *Киновија*, од грчке речи τὸ κοινόβιον, општежитељна монашка заједница, заснована на заједничком животу, раду и имовини, за разлику од идиоритмије, особножитељства, где монаси задржавају личну имовину, често живе издвојено од манастира, а окупљају се само о највећим празницима.
** *Старац* је назив за угледног монаха, члана манастирског сабора, највишег органа одлучивања у монашком братству [ЛССВ, s.v. *Старац* (Р. Михаљчић)].

[16] Atn

И на хиљаду кућа да се храни у манастирима 50 калуђера.

Rak: И у манастиру да се храни 50 калуђера.
Законодавац тежи да прилагоди број монаха у манастиру величини и економској снази манастирског властелинства, свакако да би се спречило задуживање и сиромашење манастира.

[17] Atn

И калуђери и калуђерице који су се постригли*, а живе у својим кућама, да се изгнају и да живе по манастирима.

Šiš: И калуђери и калуђерице који су се постригли, нека живе у манастиру. Ако ли хоће живети у својим домовима, да се изгнају у манастир.
Извори: ПС, М–15 (Новаковић, *Синтаїмат*, 416), СС, М–7 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 189–190).
* *Постићи се* дословно значи обријати, ошишати косу. Пошто су приликом обреда монашења новим монасима шишани праменови косе, чиме је симболизовано напуштање световног живота, глагол је добио изведено значење – монашити се, калуђерити се.

[18] Atn

И калуђери, житељи* метохије** оне цркве у којој су се постригли, да не живе у тој цркви, већ да иду у друге манастире и да им се даје храна.

Hod и Šiš имају опширну допуну, која не спада у основни текст *Законика:* „Тога ради ово је речено о њима: Живећи у манастиру криви су за многа

зла. Јер не могу сви обуздати природу да не дају шта било коме од сродника и познатих. Уз то је и саблазан међу братијом велика, јер друге (*монахе*) у манастиру називају гостима и дошљацима. Тога ради ово је прописано: Ако ли ко од њих и буде у манастиру, да му се не даје у руке ништа од чега би могао, узевши, дати камо хоће."

* У оригиналу *тойици*, од грчке речи ὁ τοπικός, мештанин, житељ. У повељи о оснивању манастира Дренче (1382) употребљава се термин томѣстьць са истим значењем (С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд, 1912, 763).

** *Метохија*, од грчке речи τὸ μετόχιον, подручје под влашћу цркве или манастира. *Житељи метохије оне цркве...* значи да нов монах потиче из насеља које се налази у границама властелинства манастира у којем је примио монашки постриг.

[19] Atn

Калуђер који збаци расу* да се држи у тамници док се не врати опет у послушност, и да се казни.

Извори: ПС, М–15 (Новаковић, *Синтагмат*, 416).

* Од грчког τὸ ῥάσον, монашка одежда. Збацити расу значи погазити монашке завете.

[20] Atn

И људи* који с врачбином ваде (*тела*) из гробова те их спаљују, село које то учини да плати вражду**. И ако буде поп на то дошао да му се одузме поповство.

Извори: ПС, Т–10 (Новаковић, *Синтагмат*, 505–506), СС, Т–2 (Флорински, *Памятники*, 431–433 и Приложения, 196–197).

Овај члан забрањује раширени обичај, проистекао из народног веровања у вукодлаке (вампире), вађења из гробова и спаљивања тела покојника за које се сумњало да су се повампирили [Соловјев, *Законодавство*, 475–476; ЛССВ, s.v. *Вукодлак, вампир* (Р. Михаљчић, Н. Павковић); Н. Павковић, *Народна религија у Законику и времену цара Душана*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 41–43].

* Људи који су обављали овај ритуал називају се у наслову члана у Atn *ресници*, они који су вешти пронаћи истину, врачари, од рѣсьнь – истинит и рѣснота – истина (Радојчић, *Законик*, 94).

** Вражда је накнада за убиство или телесну повреду, али се и само убиство или телесна повреда могу означити овим термином [ЛССВ, s.v. *Вражда* (Р. Михаљчић)]. У овом случају прописана је глоба вражде јер се скрнаве, повређују тела умрлих. У симболичном смислу спаљивањем се поново предају смрти.

[21] Hil

И ко прода хришћанина у иноверну веру, да му се рука одсече и језик одреже.

Мисли се на случајеве у којима купац православног роба није православне вере, било да је хришћанин или не. Ово је још једна одредба донета с циљем да се заштити православна вера, јер је постојала оправдана бојазан да ће роб православац прихватити веру иноверног господара.
Упоредити ПС, И–4 (Новаковић, *Синтагмат*, 328), *Прохирон*, 39–31, 39–32 (Дучић, *Крмчија*, 127).

[22] Atn

Људи властеоски који седе по црквеним селима и по катунима* да иде сваки своме господару.

Овим чланом утврђује се везаност сељака за земљу и настоји се спречити бежање поданика са световних властелинстава на црквена или у катуне, где је владао блажи режим обавеза према феудалном господару.
* *Катун* је стална или привремена насеобина сточара, заједница Влаха или Арбанаса који су се бавили узгојем стоке [ЛССВ, s.v. *Катун* (Д. Ковачевић-Којић)].

[23] Atn

Црквама да не буде (*обавезе*) поноса*, осим када цар куда иде, тада да му носе.

* *Понос* је обавеза зависног становништва да преноси пртљаг и превози владара, његове чиновнике и властелу [ЛССВ, s. v. *Понос* (М. Шуица)]. Према овом пропису за зависне људе црквених властелинстава понос је био обавезан само уколико је цар, путујући земљом, пролазио кроз њихову област.

[24а] Atn

И ако се нађе који управитељ црквени* да је узео мито, да му се разграби сва имовина**.

* У оригиналу *владалац црковни*, означава управника црквених или манастирских имања, највероватније световно лице. *Владалац* је општи назив за управитеља, чиновника [ЛССВ, s.v. *Владалац* (М. Благојевић)].
** У оригиналу *да се распе*, од глагола *расути* (и изведена именица *расап*) – одузети сву имовину, за појединца, а у случају насеља, раселити и запленити сву имовину [K. Kadlec, *Porob-rásap v právu jihoslovanskem*, Sbornik věd pravnich a státnich 22 (1922), 294–305; Радојчић, *Законик*, 95; ЛССВ, s. v.

Расаӣ (Р. Михаљчић)]. У ПС, П–13, у преводу 57. новеле цара Лава стоји: ...томимь да распєть сє, рєкшє да раꙁграбить сє имѣнїє кєго (Новаковић, *Синшаїмаш*, 457), али у СС, П–6, смисао је унеколико измењен: томимь да расиплєть сє, рєкшє быємь, и да раꙁграбить сє имѣнїє єго (Флорински, *Памятники*, 429, упоредо грчки изворник). Међутим, у ПС, Ф–8 и СС, Ф–4 нема разлика: ...расипоуєть сє, сирѣчь сьврьшєнноє подємлєть раꙁграблєнїє имѣнїа (Новаковић, *Синшаїмаш*, 523; Флорински, *Памятники*, 436, упоредо грчки изворник).

[24б] Rak bis

Ако ли калуђер који узме мито, да се бије и протера.

Упоредити члан 13б.

[25] Atn

Црквама да влада господин цар и патријарх и логотет*, а други нико.

* *Лоӣошеӣ* се налазио на челу канцеларије на дворовима српских краљева и царева. Од времена царства у његову надлежност улази и власт над црквама, тј. извршна власт у регулисању стварноправних односа везаних за црквене установе, као и учествовање у дипломатским мисијама [Lj. Maksimović, *Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher*, in: Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa, Herausgegeben von Christian Hannick, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1999, 25–53; ЛССВ, s. v. *Лоӣошеӣ* (М. Благојевић); исти, *Реформа државне ӯправе и Душанов законик*, Душанов законик – 650 година од његовог доношења, Бања Лука, 2000, 56–61].

[26] Atn

Цркве све што се налазе по земљи царства ми ослободи царство ми од свих работа*, малих и великих.

* *Рабоӣе* су све врсте радних обавеза које зависно становништво дугује феудалном господару или владару [ЛССВ, s.v. *Рабоӣе велике и мале* (М. Благојевић)]. Овим чланом се поданици црквених властелинстава ослобађају обавезе работања за државу.

[27] Atn

Цркве царске* да се не потчињавају црквама великим**.

* *Цркве царске* су царски манастири, владарске задужбине посебног угледа и богатства, подређене непосредно владару и духовној надлежности

црквеног поглавара [ЛССВ, s.v. *Царски манастири* (М. Живојиновић)]. Овим чланом се утврђује њихов изузетан положај тиме што се наглашава забрана да се потчињавају митрополитима или епископима на чијој се територији налазе.

** За разлику од члана 7, где означава Патријаршију, овде се употребљава као назив за подручне митрополије и епископије.

[28] Atn

И по свим црквама да се хране убоги, како је прописано од ктитора*. Ко ли им од митрополита или од епископа или од игумана не да храну, да се лиши достојанства.

Извори: 11. правило архиепископа александријског Теофила (*Законоправило*, 590); 9. правило помесног Сардикијског сабора (исто, 312–313); 10. глава 131. *Јустинијанове новеле* (исто, 641–642); 25. правило 1. главе 2. гране *Јустинијановог кодекса* (исто, 702). Упоредити М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд, 1983.

* *Ктитор*, од грчке речи ὁ κτήτωρ, лице које поседује средства за оснивање или обнављање цркве или манастира, с правима и обавезама која проистичу из тог чина. Ктиторско право могло се стећи и поклоном или наслеђем [ЛССВ, s.v. *Ктитор* (М. Шуица)].

[29] Atn

И калуђери да не живе изван манастира.

Извори: 1. глава 133. *Јустинијанове новеле*; 41. правило Шестог васељенског сабора (*Законоправило*, 444–445); ПС, М-15 (Новаковић, *Синтагмат*, 405). Овај члан се обично тумачи као понављање или допуна одредаба саопштених у члану 17, којим се забрањује да монаси и монахиње живе у својим кућама. Пре би се рекло да овај пропис додатно учвршћује обавезу киновијског уређења у српским манастирима. Чланом 15 игумани манастира обавезани су да организују живот у манастиру по киновијским начелима и да доносе одлуке у договору са братским сабором. Овим чланом монаси се обавезују да живе у манастиру, тј. забрањује им се да обитавају у келијама ван манастира. Такав смисао одредбе потврђује се допуном која се налази у рукописима млађе редакције: „...осим у пустињи, ако ко Бога љуби и насели се у пустињу" (*Законик* 3, 304–305).

[30] Atn

И од сада да не присили* ниједна власт калуђера или човека црквеног. И ко ово преступи** за живота и након смрти царства ми, да није благословен. Ако је ко шта коме крив, нека тражи

судом и правдом по закону. Ако ли га присили* без суда или задржи*** кога, да плати седмоструко.

* У оригиналу *урве* (*урвати*). Овај глагол различито је тумачен у литератури и преводима – одломити, закинути, повући, почупати, узнемирити, задржати, дирнути. Пошто се ова реч веома ретко јавља у српским изворима, њено значење у овом случају мора се нужно извући из контекста читаве одредбе (Соловјев, *Законик*, 195).
** У оригиналу *потвори*, које може значити и оспори, обеснажи, прекрши (М. Благојевић, *Терминологија Душановог законика и савремени језик*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 16–17).
*** У оригиналу *забави*. За значења видети ЛССВ, s.v. *Забава* (С. Бојанин).

[31] Atn

И попови баштиници* да имају своју баштинску земљу и да су слободни, а остали попови који немају баштине*, њима да се дају три њиве законите и да је капа поповска** слободна. Ако ли више узме од те земље, да работа црквама по закону.

Попови који нису поседовали баштину имали су право на три њиве од црквене установе на чијем су властелинству живели, али без обавеза работе и са слободом у вршењу свештеничког позива. Уколико би узели више од „законског минимума", били су дужни за вишак земље све работе и давања прописана законом [Р. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље, 1923; Т. Вукановић, *Привилегије попова по чл. 31 Душановог законика*, Хришћанско дело 3 (1937), 275–280; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак ФФНС 11–1 (1968), 27–61].
* *Баштина* је наследно имање с пуним правом располагања, а *баштиник* је142малац баштине [ЛССВ, s.v. *Баштина* (Р. Михаљчић, С. Ћирковић); *Баштиник* (Р. Михаљчић)].
** *Капа поповска* је синоним за свештеника.

[32] Atn

Људи црквени* који држе црквена села и земље црквене, а протерали су меропхе** црквене или влахе***, они који су разагнали људе да се свежу и да им се узму земља и људи, и да их задржи црква (*свезане*) док не скупе људе које су разагнали.

* Овде се по свему судећи мисли на *владалце црквене*, о којима је било речи у члана 24а (Соловјев, *Законик*, 197).
** *Меропах* је основна и најбројнија категорија зависног становништва у средњовековној Србији. На феудалним властелинствима бавили су се земљорадњом. Обичајима и законима утврђена је њихова везаност за земљу

и господара, работе и давања дела производа, али и право на строго омеђен обим обавеза [ЛССВ, s.v. *Меропах* (М. Благојевић)].

*** *Власи* су били романизовани потомци поданика позног Римског царства. Пошто су се претежно бавили сточарством, овом именицом у српским изворима називају се сточари, житељи планинских крајева, који су живела у катунима [ЛССВ, s.v. *Власи* (Д. Динић-Кнежевић)].

[33] Atn

Црквени људи у сваком спору да се суде пред својим митрополитима, и пред епископима и игуманима. И када су оба човека (*парничара*) од једне цркве, да се суде пред својом црквом. Ако ли од две цркве буду два човека који се парниче, да им суде обе цркве.

Утврђује се судски имунитет цркве.

[34] Atn

И што су села црквена и људи црквени, да не иду у меропшине* царства ми, ни на сено, ни на орање, ни на виноград, ни на једну работу, ни малу ни велику; од свих работа ослободи (*их*) царство ми, осим да работају цркви. Ко ли се нађе да је изагнао метохију на меропшину и оглуши се о закон царски, томе управитељу** да се одузме све што има и да се казни.

У Prz другачији почетак: „И што су села меропшине царства ми по Загорју*** и другде, црквени људи да не иду у меропшине, ни на село (sic)...“

Забрањује се присиљавање црквених људи да раде на царским поседима.

* *Меропшина* је меропашко, земљорадничко село на царевој земљи, а у ужем смислу, део властелинског земљишта које се обрађује бесплатним радом меропаха. У овом случају, меропшина као световно властелинство истиче се као супротност метохији, црквеном властелинству.

** У оригиналу *властник*, дословно онај који има неку власт, овлашћење од владара, чиновник, управитељ, *владалац*. Видети примере у *Рјечнику* Даничићевом.

*** Ова одредба је, по свој прилици, произишла из једног специјалног случаја – обичај присиљавања црквених сељака да раде на световним властелинствима у Загорју – о којем је цар зацело издао повељу, а затим јој је у *Законику* дао опште важење. Нема сагласности међу истраживачима на коју се област односи појам *Загорје*. У средњовековним изворима овај термин се најчешће користи као синоним за Бугарску.

[35] Atn

И предаде царство ми игуманима цркве, да господаре свом кућом*, кобилама, и коњима, и овцама и свим другим. О свему да су слободни (*одлучивати*) како доликује по путу и по правди, и како пише хрисовуљ** светих ктитора.

Игуманима се даје слобода располагања манастирском имовином. Та права су ипак доцнијом допуном ограничена оним што је прописано оснивачком хрисовуљом.

* *Кућа* је овде ознака за имовину, драгоцености и новац [ЛССВ, s.v. *Кућа (3)* (С. Ћирковић)].

** *Хрисовуљ* је најсвечанија владарска повеља с висећим златним печатом.

[36] Atn

И да уведу (*игумани*) по црквама закон општежитељни калуђерима у манастирима, према томе какав је који манастир.

Уколико се овај члан непосредно наслања на претходни, онда је подразумевани субјекат *игумани*. Одређује се увођење типика у манастирима према правилима киновијског живота, али је потребно прилагодити га статусу, величини, бројности братства и другим особеностима манастира.

[37] Atn

И световна лица да не буду егзарси*. Да их не шаљу митрополити поповима, [нити да воде коње митрополитске поповима],[Prz,Rak] већ да шаљу митрополити по двојицу калуђера поповима, да брину о духовним стварима, и да од попова узму доходак црквени**, који је од баштине.

* *Егзарси*, од грчког ὁ ἔξαρχος – изасланици епископа или митрополита с овлашћењем да брину о духовним стварима и да скупљају од попова дажбине за архијереја, пре свега бир [ЛССВ, s.v. *Егзарси* (Р. Милошевић)].

** *Доходак црквени* највероватније представља бир, дажбину у новцу и производима, коју су попови скупљали од парохијана и предавали, посредством егзарха, надлежном архијереју, мада није искључено да је овим општим изразом обухваћена и врховина, доходак који су сами попови плаћали епископу или митрополиту [Соловјев, *Законик*, 201–203; ЛССВ, s.v. *Бир* (М. Јанковић); *Врховина* (Д. Динић-Кнежевић); *Егзарштина* (Р. Радић)].

[38] Prz

И од сада унапред ждрепци и коњи царства ми да се не дају црквама, ни по црквеним селима на храну.

Овај члан налази се само у првој верзији *Законика*, а најкасније почетком 15. века је изостављен, највероватније јер се изгубио обичај давања коња на храну црквама. Александар Соловјев претпоставља да је управо супротан разлог довео до укидања овог члана, тј. да су промењене околности скраја 14. века довеле до смањења црквених имунитета (Соловјев, *Законик*, 204); упоредити Р. Грујић, *Immunitas Realis старе српске цркве по Душанову Законику*, Гласник православне цркве у Краљевини Србији 2 (1901), 276–282.

[39] Prz

Властела и властеличићи* који се налазе у држави царства ми, Срби и Грци**, шта је коме дало царство ми у баштину и у хрисовуљи, и држе до овога сабора, баштине да су сигурне.

Овај члан налази се само у рукописима који чувају састав *Законика* најближи оригиналу. Као и све одредбе којима се потврђују права стечена до времена доношења *Законика* (у овом случају државина), она је касније изгубила актуелност, утолико пре што јој следи пропис који на широј основи потврђује све баштине добијене или потврђене царевом вољом. Овај пропис имао је тежину у Душаново време као допунска гаранција положаја и повластица византијске властеле која је исказала верност цару.
* Израз *властела и властеличићи* има исто значење као и *властела велика и мала*, тј. обухвата цео властеоски сталеж и наглашава његову поделу, према богатству, положају и утицају на више и ниже племство [ЛССВ, s.v. *Властела* (Р. Михаљчић); *Властеличићи* (исти)].
** Обухваћена је сва властела српског царства, и стара српска властела и она из новоосвојених византијских области која је признала српску власт [Љ. Максимовић, *Значење речи Грк и Јелин у српским средњовековним изворима*, ЗРВИ 38 (1999–2000), 215–227].

[40] Atn

И сви хрисовуљи и простагме* што је коме учинило царство ми и што ће коме учинити, и те баштине да су сигурне као и у пређашњих правоверних царева. Да су вољни с њима или цркви подложити или за душу оставити или продати коме било.

Прокламује се општа сигурност и слобода располагања баштинском имовином, чије се власништво може доказати аутентичном царевом исправом.
* *Простагма*, од грчког τὸ πρόσταγμα, врста аката којима се саопштавају царске наредбе. Дослован српски превод је *повеленије*, од којег је изведен најраширенији српски термин за владарске документе – *повеља*.

[41] Atn

Који властелин буде имао деце, или пак не буде имао деце те умре, и по његовој смрти баштина пуста остане, где се нађе од његова рода до трећег братучеда*, тај да има његову баштину [ако не буде ближњега][Rak].

У Prz и Rak на почетку је обрнути редослед: „Који властелин не буде имао деце, или пак буде имао деце..."
Први део члана формулисан је у свим рукописима старије редакције с грешком, јер глагол *умрети* треба да буде у множини, али је ипак остао јасан смисао да механизам побочног наслеђивања ступа на снагу уколико властелин умре без директних потомака (Тарановски, *Историја српског права*, 662–665; Пешикан, *Напомене*, 29–30). Тиме је подржаван континуитет властеоских родова и баштинске имовине у њиховом поседу.
* *Трећи братучед* означава осми степен сродства, у којем је веза заједнички чукундеда. Право наслеђивања баштине до осмог степена сродства преузето је из Византије – ПС, В–8 (Новаковић, *Синтагмат*, 130, 133), СС, В–2 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 122, 125).

[42] Atn

И баштине све да су слободне од свих работа и данака царства ми, осим да дају соће* и војску да војују по закону.

Властеоске баштине ослобађају се свих работа и данака цару осим да дају соће, које је прикупљено од зависних људи на властеоској баштини, и да на владарев позив ратују.
* *Соће* је основна дажбина у средњовековној Србији, износила је 1 перперу или кабао (82 l) жита. Свака кућа зависних људи дуговала је соће своме феудалном господару, а он га је предавао владару [ЛССВ, s.v. *Соће* (М. Благојевић); исти, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас САНУ 390, Одељење историјских наука 11 (2001), 1–44].

[43] Atn

И да нема право господин цар, или краљ, или госпођа царица никоме узети баштину силом, ни купити, ни заменити, осим ако ко сам буде желео.

Још један члан којим се потврђује неприкосновеност баштина. Упоредити С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законику*, ЗРВИ 33 (1994), 149–164.

[44] Atn

И отроке* што има ко, да их има у баштину, и њихову децу у баштину вечну, али отрок у мираз** да се не даје никада.

У Prz и Rak другачији почетак: „И отроке што имају властела, да су им у баштину..." Упоредити варијанту и уз члан 46.

* Основно значење је дете, али се у писаним споменицима средњег века јавља често с многоструким значењима у којима се изражава однос служења или поверења (отац–дете, господар–слуга). Отроцима се назива најнижа категорија феудалних подложника у средњовековној Србији, положаја веома бліском робовском. Такав положај посебно је наглашен овим чланом, којим је утврђено наследно право својине господара над отроцима [Ђ. Бубало, *Шта значи „отрок" у српским повељама*, Зборник Матице српске за историју 56 (1997), 19–58; ЛССВ, s.v. *Отрок* (исти); Благојевић, *Терминологија*, 10–12].

** У оригиналу *прикија* од грчког τὸ προικίον.

[45] Atn

И властела и други људи који имају цркве баштинске* на својим баштинама, да нема право господин цар, ни патријарх ни други архијереј подложити те цркве Великој цркви**, већ да је властан баштиник да постави свога калуђера и да га доведе архијереју, да га благослови архијереј у чијој буде епархији; и да има архијереј у тој цркви власт у духовним стварима.

Утврђују се права властеле над црквеним задужбинама које су подигли на својој баштини или заједно с баштином наследили.

* О баштинским црквама видети [ЛССВ, s.v. *Баштинске цркве* (С. Ћирковић); Р. Михаљчић, *Правни положај баштинских цркава*, Дани српског духовног преображења 11, Деспотовац, 2004, 57–69; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Посебна издања Византолошког института САНУ, књ. 29, Београд, 2004, 162–164, 253–254].

** *Велика црква* овде може значити епископија, митрополија или патријаршија.

[46] Atn

И још: отроке што имају властела да су им у баштину. Само што ће властелин ослободити или жена му или син његов, то да је слободно, а друго ништа.

У Prz другачији почетак: „И отроке што ко има да их има у баштину..." Још један члан којим се утврђује баштинско право властеле над отроцима.

У свим рукописима старије редакције осим у Prz 44. и 46. члан следе један иза другог. У Prz је, поред тога, извршена замена почетних реченица, па тако почетак какав има 44. у Atn има 46. у Prz и обратно, почетак члана 44 у Prz има 46. члан у Atn. У Prz је очигледно дошло до поремећаја редоследа, а тиме и до грешака у формулисању одредаба.

[47] Atn

И властелин који се нађе да је подложио своју цркву под другу цркву, више над том црквом да нема власти.

Веома је чест обичај у средњовековној Србији био да се црква или манастир с властелинством потчињавају као метох другој цркви или манастиру, обично већем или угледнијем. Уколико је властелин на тај начин отуђивао своју баштинску цркву или манастир, била му је потребна и владарева потврда.

[48] Atn

Када умре властелин, коњ добри и оружје да се дају цару, а огртач* велики бисерни и златни појас нека припадну сину његовом и да му цар не узме. Ако ли не буде имао сина, већ има кћер, да је кћи вољна с тим или продати или слободно (*коме*) оставити.

Наведена су главна спољашња обележја (статусни симболи) властеоског положаја – коњ племените пасмине, оружје, раскошан огртач опточен бисерима и златни појас. Иван Божић, који је последњи о овом члану детаљно расправљао, сматрао је да наследник предајом коња и оружја цару стиче право да наследи баштину [Ј. Ковачевић, *Члан 48 Душановог законика и инсиїније*, ИЧ 3 (1952), 466–468; И. Божић, *Коњ добри и оружје (уз члан 48 Душановог законика)*, Зборник МС за друштвене науке 13–14 (1956), 85–92; Радојчић, *Законик*, 102; ЛССВ, s.v. *Коњ* (Р. Михаљчић)].

* У оригиналу *свиїа* – огртач, тзв. кавад или контуш, који се копчао спреда и био опшивен траком целом дужином [ЛССВ, s.v. *Свиїа* (Д. Динић--Кнежевић); Б. Поповић, Б. Цветковић, *Одевање и кићење*, Приватни живот у српским земљама средњег века, приредиле С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Clio, Београд, 2004, 378–390].

[49] Atn

Властела крајишници*, која војска отуда дође и плени земљу цареву, те прође опет кроз њихову земљу, та властела све да плате, кроз чију државу** прође (*војска*).

* Властела којој је дата погранична област на управу с превасходном обавезом одбране граница или офанзивних акција. Овим чланом одређене су обавезе крајишког властелина у случају пљачкашког упада непријатељске војске [ЛССВ, s.v. *Крајишник власшелин* (М. Благојевић)].

** Термин *држава* има више значења. Овде означава област која је добијена од владара на управу, коју властелин *држи* с владаревим овлашћењем [А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, ГНЧ 42 (1933), 64–92; ЛССВ, s.v. *Држава* (М. Благојевић); исти, *Терминолоīија*, 7–8].

[50] Atn

Властелин који опсује и осрамоти властеличића да плати 100 перпера. И властеличић ако опсује властелина да плати 100 перпера и да се бије штаповима.

Када се одређују казне, за исти прекршај према друштвеном положају *Законик* по правилу прави разлику између властеле, као јединственог сталежа, и себара. Једини изузетак је у случају међусобног псовања властелина и властеличића. Према обиму и врсти казне наглашава се разлика у положају и правима између велике и мале властеле.

[51] Bis

И ко преда сина или брата у двор* и упита га цар: „Могу ли му веровати?" И рече: „Веруј му колико и мени", ако које зло учини, да плати онај који га је предао. Ако ли тако буде дворио као што дворе у палати** царевој, што сагреши да плати сам.

Овај члан говори о начинима ступања у редове дворана, али пре свега о одговорности за прекршаје које учине. Први случај је јасан и говори о властелину који доведе сина или брата на двор да служи цару. Тада је он и одговоран за кривице новог дворанина, јер је овога цар примио на властелинову веру. У другом случају, где је одговорност на дворанину, из начина на који је одредба формулисана није јасно да ли је носилац одговорности зависио од начина ступања у редове дворана или од врсте преступа који је починио. Тумачење другог дела члана које је својевремено дао С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МС за ликовне уметности 20 (1984), 70, изгледа ми најприхватљивије: „.... законодавац има у виду...у другом случају вршиоце сталних дужности, службенике, особље у царским одајама".

* *Двор* означава, у најширем смислу, скуп здања, добара и службеника, који су окруживали владара и симболизовали његов положај [ЛССВ, s.v. *Двор* (С. Ћирковић)].

** *Палаша*, у оригиналу *йолаша*, у овом примеру синоним за *двор*. За остала значења видети ЛССВ, s.v. *Полаше (1)* (Ђ. Бубало).

[52] Atn

За неверу*, за свако сагрешење, брат за брата и отац за сина, рођак за рођака, који су одељени од онога (*кривца*) у својим кућама, ко није сагрешио тај да не плати ништа, већ онај који је сагрешио, његова и кућа да плати.

Утврђује се одговорност по кући, инокосној породици којој припада окривљени. Другим речима, укида се колективна одговорност читавог властеоског рода за преступ који је починио један његов члан.
* *Невера* је најтеже кривично дело властеле против владара. У основи се своди на ускраћивање верности и службе владару, на издају, напад на владара или увреду његове личности [Соловјев, *Законодавство*, 477–481; ЛССВ, s.v. *Невера* (Ђ. Ђекић); *Служба (3)* (Ђ. Бубало)].

[53] Atn

Ако који властелин узме властелинку* на силу**, да му се обе руке одсеку и нос одреже. Ако ли себар*** узме на силу властелинку, да се обеси. Ако ли себи равну узме на силу, да му се обе руке одсеку и нос одреже.

Начин одмеравања казне утврђује неједнакост пред законом. Казне су исте само ако је дело извршено у истом друштвеном слоју, а казна за дело припадника повлашћеног сталежа над припадницом потчињеног није ни предвиђена (Р. Михаљчић, *Метода ex silentio: Примери из Душановог законика*, Изворна вредност старе српске грађе, Сабрана дела Р. Михаљчића, књ. 5, Београд, 2001, 66–67).
* У оригиналу *владика*.
** У науци нема сагласности о томе да ли израз *узети на силу* значи отмицу или силовање. Чини се да су аргументи које је А. Соловјев навео у прилог силовању много чвршћи – у свим рукописима наслов овог члана је *О насиљу*, с мањим одступањима (видети табелу); сасвим фантастично делује могућност да себар отме властелинку и доведе је кући за жену; отмица је детаљно регулисана прописима *Законоправила* и *Синтагме* [А. Соловјев, *Кажњавање неверне жене у црногорском и византијском праву*, АПДН 47 (1935), 478–489; Радојчић, *Законик*, 104; ЛССВ, s.v. *Отмица* (Б. Марковић); Л. Ћаповић, *Силовање – правна регулатива некад и сад*, Гласник Етнографског института САНУ 50–51 (2002–2003), 103–121; Б. Марковић, *Кривично дело отмице девојака и жена у законодавству цара Стефана Душана*, ИЧ 56 (2008), 241–260].
*** *Себар* означава, у најширем смислу, онога ко не припада властеоском сталежу и цркви, дакле, обухвата и слободне и потчињене световњаке неплеменитог рода. Примери употребе наводе на утисак да појам себар више нагиње ка потчињеним слојевима друштва [Радојчић, *Законик*, 104; ЛССВ, s.v. *Себар* (Р. Михаљчић)].

[54] Atn

Ако ли властелинка блуд учини са својим човеком, да им се обома руке одсеку и нос одреже.

Одређује се казна за блуд који би властелинка починила са својим слугом, подаником. Израз *са својим човеком* Радојчић, *Законик*, 105, тумачио је као да је дело учињено с припадником сопственог сталежа, са властелином, али значење и употреба термина *човек* у писаним споменицима средњег века говори против оваквог тумачења [Соловјев, *Законодавство*, 489–490, где су наведени извори овог члана у *Прохирону* и *Синтагми*; исти, *Законик*, 218–219; ЛССВ, s.v. *Блуд* (Б. Марковић); *Човек, људи* (Ђ. Бубало)].

[55] Atn

И ако властелин или властеличић опсује себра, да плати 100 перпера. Ако ли себар опсује властелина или властеличића, да плати 100 перпера и да се осмуди*.

Prz (Std, Rak): И ако себар опсује властелина, да плати 100 перпера. Ако ли властелин и властеличић опсује себра, да плати 100 перпера.
Казне за наношење увреде псовањем у оквиру властеоског сталежа прописане су чланом 50, а овим се прописују казне за исти преступ између властеле и себара. Још један упечатљив пример одмеравања казне за исто дело према друштвеном положају.
* *Осмудити* значи опалити, опрљити браду и косу, чиме се симболизује губитак части [ЛССВ, s.v. *Смуђење* (Р. Михаљчић)].

[56] Atn

Властелин за време вечере да се не позива, већ да се позива пре ручка, да му се раније саопшти. И ко буде позван пре ручка преко пристава* и не дође до ручка, да је крив [али да се просуди куда је ишао][Rak]. И престој** властелину 6 волова.

* *Пристав* је судски орган који има функције органа јавне вере у доказном поступку и помоћног судског органа с извршним надлежностима у претходном поступку и извршењу пресуде [Костренчић, *Јавна вера*; Тарановски, *Историја српског права*, 726–732; ЛССВ, s.v. *Пристав* (А. Веселиновић)].
** *Престој* је казна за неодазивање на суд [Соловјев, *Законодавство*, 516; ЛССВ, s.v. *Престој* (Б. Марковић)].

[57] Atn

Који властелин на преселици* коме из мржње** какво зло учини, земљу оплени, или куће попали или које било зло учини, тако да му се та држава*** одузме, а друга не дâ.

* Од правилног тумачења речи *ӣреселица* зависи разумевање смисла читавог члана. Реч *ӣреселица* се читала и разумевала као *ӣриселица*, о чијем значењу видети члан 125. Међутим, у свим рукописима старије редакције ова реч се доследно пише са Ѣ на месту првог вокала, док је код речи *ӣриселица* на том месту слово И. Према најновијем тумачењу *ӣреселица* није исто што и *ӣриселица* – означава вероватно пресељење властелина из једне области поверене му на управу у другу. На то упућује наслов овог члана у Rak – О прѣсєлєнніи властєлинь (Благојевић, *Терминолоīија*, 13–16).
** У оригиналу стоји *ӣизма*, од грчког τὸ πεῖσμα, злоба, мржња, зла намера.
*** *Држава* овде као у члану 49, територијално-управна јединица, област коју је властелин добио од владара на управу.

[58] Atn

Ко ли умре, а има једно село у жупи* или међу жупама, што се зло учини томе селу паљевином или чиме било, томе селу сву ту штету да плати околина.

У Str на почетку уместо *Ко ли* стоји *Који власѿелин*.
Одређује се колективна одговорност околних жупских насеља за штету која се направи селу умрлог властелина.
* *Жуӣа* је територијална, управна и привредна целина, насељена претежно земљорадничким становништвом, са колективним правима и обавезама. Према занимању својих житеља и положају у територијалној организацији, стоји насупрот градским насељима и насељима сточара, катунима [ЛССВ, s.v. *Жуӣа* (Г. Томовић)].

[59] Atn

Пронију* да нема право продати ни купити нико ко нема баштине. Од пронијарске земље да нико нема право подложити под цркву. Ако ли подложи, да није тврдо**.

* *Пронија* је посед или приход који владар додељује властелину на коришћење уз услов обављања војне службе. Слобода располагања пронијом је ограничена, што се јасно види управо из овог члана *Законика* [ЛССВ, s.v. *Пронија* (Б. Ферјанчић)].
** *Да није ѿврдо* – да није правно ваљано, трајно, сигурно.

[60] Prz

Цара свако да превози куда год да иде, град сваки до жупе, и жупа до жупе и опет жупа до града.

Прописује се општа обавеза *йоноса*. За објашњење видети члан 23.

[61] Atn

Када дође властелин с војске кући, или који било војник, ако га ко позове на суд, нека остане код куће 3 недеље, а потом нека иде на суд.

Повластица за све учеснике војног похода, не само за припаднике властеоског сталежа.

[62] Atn

Властела велика да се позивају (*на суд*) с писмом* судијиним, а остали с печатом**.

Prz: Властелин велики да се не позива без писма судијина, а осталима печат.
* У оригиналу *књиīа*. За значења видети ЛССВ, s.v. *Књиīа (2)* (Ђ. Бубало).
** *Печаш* је знак овлашћења судског позивара. Позваном на суд показиван је аутентични владарев или судијски печат као доказ да су позив и позивар легални и веродостојни. Овакав начин позивања забележен је већ у Жичким хрисовуљама (око 1220), а истим називом обележавана је и казна за неодазивање – *йресшој* у ДЗ [Кострeнчић, *Јавна вера*, 112–113; ЛССВ, s.v. *Печаш (2)* (Д. Синдик)].

[63] Atn

Кефалије* што су по градовима, да узимају свој доходак по закону, и да им се продаје жито и вино и месо за динар што другоме за два. Само грађанин то да му продаје, а други нико.

* *Кефалија*, од грчког ἡ κεφαλή, највиши представник локалне управе. Именовао га је владар, а на управу је добијао градско насеље са околином или шире подручје – жупу или област. Имао је управне, војне и судске надлежности. Овим чланом озакоњено је његово право на приходе и на куповину намирница упола цене, али само од житеља града у којем је имао седиште [ЛССВ, s.v. *Кефалије* (М. Благојевић); исти, *Реформа државне уйраве и Душанов законик*, Душанов законик – 650 година од његовог доношења, Бања Лука, 2000, 64–68].

[64] Atn

Сирота преља* да је слободна исто као и поп.

* У оригиналу стоји *кудељница*. *Сиротa кудељница* је синоним за удовицу, која се издржава предењем кудеље. *Законик* је ослобађа обавеза према феудалном господару у складу са обавезом правне заштите сиромашних и обесправљених, присутне како у римско-византијском, тако и у обичајном праву [Радојчић, *Душанов законик и византијско право*, 68; М. Филиповић, *Сирота кудељница: прилог објашњењу члана 64 Душанова законика*, Зборник МС за друштвене науке 5 (1953), 40–47; М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд, 1983, 37–38; M. Nystazopoulou-Pélékidou, *La filandière serbe à la production artisanale (milieu du XIVe s)*, ЗРВИ 38 (1999–2000), 351–357; Р. Михаљчић, *Душанов законик у судској пракси*, Изворна вредност старе српске грађе, Сабрана дела Р. Михаљчића, књ. 5, Београд, 2001, 72–74].

[65] Atn

[Поп који нема свога стаса*, да му се дају 3 њиве законите.][Prz] Било који поп од свога господара никуда да не одлази. Ако ли га господар не буде хранио по закону, да дође своме архијереју и архијереј да рекне ономе властелину да храни попа по закону. А ако онај господар не буде послушао, да је поп слободан (*ићи*) куда му је воља. Ако ли буде поп баштиник, да га (*господар*) нема право одагнати, само да је слободан.

У Std другачији почетак: „Било који поп од свога села никуда да не иде...“ За разлику од члана 31, који се тиче попова на црквеним властелинствима, овај се односи на попове на властеоским имањима, међу којима је зацело било и оних који су служили у баштинским црквама властеле. Попови без баштине могли су напустити господара уколико овај ни после интервенције надлежног архијереја не уступи попу три њиве за издржавање [ЛССВ, s.v. *Поп (2)* (Д. Динић-Кнежевић)].

* *Стас* је сеоско имање. Овде се користи као синоним за поповску баштину.

[66] Atn

Браћа која живе заједно у једној кући, када их ко позове (*док су*) код куће, који дође од њих, тај да одговара (*на суду*). Ако ли га нађе на двору царевом или судијином, па дође и рекне: „Даћу брата старијега на суд“, да га дâ, али да га нико не присили да одговара.

Утврђује се колективна судска одговорност куће, засебне шире или уже породичне заједнице. У овом случају реч је о задружној породици, из које пред судом може иступати онај којег изаберу, обично отац или најстарији међу браћом. Уколико се неко из оптужене куће задеси на двору, имао је право да се не појави на суду, већ да пошаље старијег брата као парничара [ЛССВ, s.v. *Задруга* (С. Ћирковић)].

[67] Atn

Отроци и меропси који живе заједно у једном селу, свака дажбина која доспева, да плаћају сви заједно, по људима, како дажбине плаћају и работу работају, тако и земљу да држе.

У селима у којима су живели измешани отроци и меропси заједнички су плаћали дажбине (*отсеком*), које су теретиле њихово село.

[68] Atn

Меропсима закон по свој земљи: У недељи да работају два дана пронијару* и да му дају годишње перперу цареву** и заманицом*** да му косе сена дан један и виноград [да копају][Rak] дан један; а ко нема виноград, а они да му работају друге работе дан. И што уработа меропах то све да среди****, а друго мимо закона ништа да му се не узме.

До издавања *Законика* обавезе меропаха на властелинствима биле су одмераване посредством партикуларних правних прописа, за сваки појединачни случај. ДЗ уводи јединствене максималне радне и новчане обавезе меропаха на територији читаве државе.

* *Пронијар* је поседник проније (видети члан 59), али се овде термин употребљава с општијим значењем властелина.

** То је соће (видети члан 42).

*** *Заманица* је заједничко извршавање радних обавеза за феудалног господара при неодложним пословима који захтевају велики број руку и брзину у обављању, најчешће кошење сена и орање [ЛССВ, s.v. *Заманица* (М. Благојевић)].

**** У оригиналу стоји *стежи*, тј. да изврши све послове око прикупљања летине да би је припремио за чување и употребу. Значење глагола *стежити* најбоље је објашњено у одредби повеље цара Душана за манастир Светог Петра Коришког из 1355, која практично понавља члан 68 ДЗ – и што поорє и покоси, вьсє да срьстоуѥ и срьши и оусипле [А. Соловјев, *Два прилога проучавању Душанове државе*, ГСНД 2 (1927), 29; уп. Пешикан, *Напомене*, 30].

[69] Atn

Збора себрова* да не буде. Ко ли се нађе да је зборовао, да му се уши одрежу и да се осмуде коловође**.

* *Себров збор* означава злонамерни, превратнички скуп себара, заверу [А. Соловјев, *Себров збор*, АПДН 34 (1928), 170–177; Радојчић, *Душанов законик и византијско право*, 69; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, С. Новаковић, Село, СКЗ, Коло LVIII, књ. 393, Београд, 1965, 225–226; Соловјев, *Законик*, 230–233; ЛССВ, s.v. *Себров збор* (Р. Михаљчић); о изворима овог члана видети Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940, 204–209].
** У оригиналу стоји *поводчије*.

[70] Atn

И ко се нађе у једној кући одељен хлебом и имањем, или браћа, или отац од синова или ко други, ако буде на једном огњишту, а оним одељен, да работа као и остали мали људи.

Пошто се већина обавеза распоређује по огњишту, кући, законодавац настоји да спречи постојање фиктивних задруга, у којима је у једној „кући" живело више инокосних породица. Таква појава утицала је на то да укупан износ обавезних давања зависних људи не буде у сразмери с бројем глава породица [Соловјев, *Законик*, 233–234; ЛССВ, s.v. *Задруга* (С. Ћирковић)].

[71] Atn

И ко зло учини, брат или син или рођак, који су у једној кући, све да плати господар куће или да преда онога који је зло учинио.

Још један пропис који утврђује колективну одговорност куће (задруге) пред законом. Старешина куће био је одговоран за преступе својих укућана уколико није предао оптуженог. Упоредити члан 52, који се односи на властелу.

[72] Str

И ко у невољи дође на двор царев, да се свакоме учини правда, осим отроку властеоском.

Rak: Који сиромах дође на двор царев, да се свакоме учини правда, осим онога чије буде (sic).
Забрањује се отроку (слуги) властеоском право супликације, обраћања цару као врховном извору правде и милости у случају да редовним путем (упоредити члан 103) не може остварити своја права (Соловјев, *Законодавство*, 511). Овај члан се налази само у првобитној верзији *Законика*. Да ли то значи да је ово ограничење касније укинуто?

[73] Atn

Сирота* која није у стању да тужи или да одговара (*на суду*), нека да заступника који ће се за њу парничити.

* Синоним за удовицу, као и *сирота кудељница*. Видети члан 64.

[74] Atn

Село са селом да пасе; куда једно село туда и друго. Само забеле* законите и ливаде да не пасе нико.

Пошто су пашњаци били заједничка својина жупе, сви жупљани имали су једнако право напасања стоке, осим на пашњачким забелима, који су издвојени из жупске заједничке својине, и на ливадама намењеним за припрему сена.
* *Забел* је издвојена и јасно омеђена површина земљишта, обично некултивисаног, у поседу господара, најчешће владара, али и цркве и властеле, који је имао искључиво право његовог коришћења и уступања. У забеле су обично омеђавани пашњаци, шуме и риболовишта [М. Благојевић, *Средњовековни забел* ИЧ 14–15 (1966), 1–17; ЛССВ, s.v. *Забел* (исти)].

[75] Atn

Жупа жупи да не попасе стоком* ништа. Ако ли се нађе једно село у некој жупи, у кога било властелина, или је царства ми, или је црквено село или властеличића, томе селу нико да не забрани пашу. Да пасе куда и жупа.

Становници једне жупе смели су напасати стоку само на пасиштима своје жупе. Свако село у жупи, без обзира на то коме припада, има право на испашу [М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966), 8–39; ЛССВ, s.v. *Жупа* (Г. Томовић); *Паше, Пасишта или Пашишта* (М. Благојевић)].
* У оригиналу *добитак*, одраз старог схватања по коме је стока била најважнија драгоценост и извор прихода. Из истог разлога користи се и синоним *благо*.

[76] Atn

Ако ко попасе жито, или виноград или ливаду нехотице, ту попашу* да плати колико рекну клетвеници** који процењују. Ако ли на силу*** попасе, да плати попашу и 6 волова.

Штету начињену бесправним напасањем стоке процењивали су клетвеници и окривљени је имао да је накнади ако је починио дело из нехата, а уколико

је умишљајно извршио попашу, уз накнаду штете био је дужан оштећеном и шест волова. Очевидно је у питању пропис из обичајног права.
* *Попаша* је неовлашћено напасање стоке на туђем имању (забелу) или у суседној жупи, штета која се тиме начини и накнада за почињену штету.
** У оригиналу *душници* или *душевници*, локални житељи од угледа и достојни поверења, обично старији, који су „по души" процењивали штету или вредност имовине за продају (Тарановски, *Историја српског права*, 467–468).
*** У оригиналу *нахвалицом*.

[77] Atn

Потка* међу селима 50 перпера, а Власима и Арбанасима** 100 перпера. И од те потке половина цару, а половина господару чије буде село.

* *Потка* има више повезаних значења. То је назив за белег којим се обележава граница пољопривредног имања, затим повреда имања, насилан улазак и присвајање плодова на њему и глоба за такав прекршај. Уколико једно село повреди међе другог села, *потка* је 50 перпера, а уколико сточари са својим стадима повреде границе сеоског имања, казна је удвостручена, свакако због обима штете која се тим начином изазове (Тарановски, *Историја српског права*, 465–466; М. Барјактаревић, *„Потка" Душанова законика и нашег доба*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–1951, Београд, 1953, 232–233; Соловјев, *Законик*, 238–239).
** *Арбанаси* не представљају само етничку категорију (Албанци, Арнаути), већ и социјалну, по њиховом главном занимању, као и Власи. Због тога, када говори о сточарима, ДЗ обично наводи упоредо Влахе и Арбанасе [С. Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци, Научни скупови САНУ XXXIX, Одељење историјских наука 10, Београд, 1988, 323–339; ЛССВ, s.v. *Арбанас* (Р. Михаљчић)].

[78] Atn

О земљи и о људима црквеним, што имају цркве с ким суд: Ако ко изнесе исправу о милости* или рекне: „Милосника** имам", да се тој исправи и том милоснику не поклони поверење, већ да се суде по закону црквеном и царском, али да упитају цара.

У Str (Prz) крај члана је другачији: „...већ да се суде по закону царства ми, али увек да упитају царство ми." Rak: „...већ да се суде по закону, али најпре да упитају цара."
Судски имунитет црквених установа најбоље је објашњен у Светоарханђеловској повељи цара Душана: „Кьди сє прє сами людиє црьковьнїи, да имь никто нє соудїи развѣ игоумнь, а што сє прє сь инѣми людми, за враждоу, за землю, за конь, за проводь, да идоу прѣдь цара. А за инє

соудовє да идоу прѣд митрополита и прѣдь игоумна." (С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд, 2003, 112). Дакле, у случају земљишних спорова са световним лицима последњу реч имао је царски суд, без обзира на то да ли је неко оспоравао црквена права на земљу царевом „милосном књигом" или уз помоћ милосника који је требало да то право спроведе у дело. О паралелама у византијском праву видети Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, 70.

* У оригиналу *милостна књига*, исправа о учињеној владаревој милости. Владар и властела били су у одржавању друштвеног поретка и власти упућени једни на друге. Док је та спрега постојала, одржавала се у идеалном виду интеракцијом властелинове верне службе и оданости владару и, заузврат, владареве *милости*, која се најчешће исказивала додељивањем земљишних поседа, узлизањем на друштвеној лествици, титулама, звањима и положајима у државној управи. Стога је једна од најважнијих обавеза праведног владара била да широке руке обасипа милошћу и исправама о датој милости своје поданике, на првом месту властелу и цркву [М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд, 1997, 59–97; ЛССВ, s.v. *Милост* (исти); исти, *Терминологија*, 9].

** *Милосник* је извршилац владареве милости и гарант њеног спровођења у дело [Благојевић, *Државна управа*, 99–156; ЛССВ, s.v. *Милосник* (исти)].

[79] Atn

А за међе земље, што се споре* села међу собом, да траже судом, од Светога краља** када се преставио. Ако ко да милост*** цареву и рекне: „Дао ми је господин цар како је држао мој друг**** пре мене", ако да милост цареву да тако и буде, да држи, осим ако је црквено.

У споровима око међа између властеле могле су се водити само парнице покренуте после смрти краља Милутина (1321), а све оне које су подигнуте пре тог рока сматрају се застарелим, тј. права на земљу остварена до Милутинове смрти признају се за легална. Пресудна важност као доказном средству дата је царевој исправи о милости којом је неко доказивао право на земљу, осим уколико је црквена, што је регулисано претходним чланом [Соловјев, *Законик*, 240–241; Благојевић, *Државна управа*, 94–95; исти, *Терминологија*, 17–19; исти, *Спорови око средњовековних међа*, Зборник МСИ 71–72 (2006), 7–28].

* У оригиналу *потварају*.

** *Свети краљ* је краљ Стефан Урош II Милутин (1282–1321).

*** *Милост* овде значи исправу о милости, „милосну књигу".

**** *Друг* је представник истог друштвеног слоја, у овом случају властеоског.

[80] Atn

А за међе сеоске да дају обојица који се споре* сведоке, један половину и други половину, по закону, па куда рекну сведоци томе да припадне.

Прописује се доказни поступак у парницама око сеоских међа. Свака страна давала је једнак број (заклетих) сведока, најугледнијих представника заједнице, познатих и као старинци, који су заједнички одређивали правац пружања међе. Њихова одлука сматрала се коначном [М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, Зборник МСИ 71–72 (2006), 7–28].
* У оригиналу *ишту*, искају, траже своје право судом.

[81] Atn

Планине* што су по земљи царства ми, што су планине цареве да су цару, а црквене црквама, а властеоске властели.

Rak bis: Планине што су по земљи, цареве цару, а краљу краљеве**, а властели властеоске, што је у чијој држави.
* *Планина* је назив за планински пашњак. Испрва на планинама није било својине, а касније долазе у посед владара, који је и највећи поседник планинских пашњака и по вољи и потреби поклања их цркви и властели. Овај члан утврђује и јасно разграничава различита власничка права на планинским пашњацима. По своме правном положају и начину коришћења *планине* доста подсећају на *забеле* [М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966), 8–39; ЛССВ, s.v. *Планине* (исти)].
** У Rak постоји дупликат овог члана, у којем се помињу краљеве планине, што се узима као један од показатеља да је извесна ревизија и допуна *Законика* вероватно извршена у време савладарства цара Уроша и краља Вукашина [С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законику*, ЗРВИ 33 (1994), 149–164].

[82] Atn

Где се задржи Влах или Арбанасин у селу, у том селу да се не заустави други који за њим иде. Ако се на силу заустави, да плати потку и оно што је испасао.

Овај члан је у вези са чланом 77, који одређује висину казни за повреду туђег имања – *потку*. Сточарски катун у сељењу с једне паше на другу имао је право да застане у једном селу, ради одмора и испаше. Пошто је њихов боравак зацело био велики терет за локалне житеље, катуну који би за њим дошао није се допуштало заустављање у том селу, а ако би то учинио, плаћао је потку, чија је износ од 100 перпера утврђен чланом 77, и попашу, која се процењивала на начин прописан чланом 76.

[83] Atn

Где се изнесу две исправе цареве за један предмет*, за земљу, ко сада држи (*ту земљу*), до овога доба саборнога, његова да је, а милост да се не оспори.

У случају да обе стране у спору поседују цареве исправе о праву на земљу, пресуђивано је, по начелу целисходности, у корист оног који је држи у време доношења *Законика*. Аутентична царева исправа о милости и државина пресудни су за добијање спора.
* У оригиналу *ипотес*, од грчког ἡ ὑπόθεσις, српскословенска паралела је вєщь, посведочена у ПС, Д–7 (Новаковић, *Синтагмат*, 230) – ствар, предмет (судски).

[84] Atn

Судбине* да не буде за котао** ни оправе*** никакве. Ко се оправда, да не даје судијама оправу. Руке**** на суду да не буде, ни опадања***** ни удаве******, само да се суди по закону.

Овим чланом понављају се забране (често истицане у повељама Душанових претходника) извесних укорењених неформалних обичаја у дељењу правде. Онај ко се оправда *котлом*, према овој одредби, био је ослобођен кривице и није био дужан да плаћа судску, нити било коју другу таксу за оправдање. На редовном суду забрањена је *рука*, а такође се забрањује парничење и кажњавање мимо редовног суда.
* *Судбина* или *судба* представља таксу, глобу која се плаћала суду. Са истим значењем користе се и речи *осуд* и *осудбина* (видети у Даничићевом *Рјечнику*). У старијим преводима ова реч се преводила као суђење, у смислу да је доказ невиности котлом коначан, те онај који се оправда није морао ићи на даље суђење нити се морао на други начин правдати.
** *Котао* је врста судског доказа (један од облика *божјег суда*) када се оптуженом ставља у задатак да из котла кључале воде извади предмет. Уколико не би задобио повреде, сматрало се да није крив, тј. да је божанском интервенцијом, будући невин, остао неповређен [ЛССВ, s.v. *Божји суд*; *Котао* (С. Ћирковић)].
*** *Оправа* може да значи правдање, оправдање, али и таксу за оног који се оправдао.
**** *Рука* је заштита под коју се оптужени стављао да би избегао судску одговорност, као и глоба која се за такав поступак плаћала [С. Шаркић, *О значењу израза „рука" у средњовековном српском праву*, Истраживања 18 (2007), 73–77; ЛССВ, s.v. *Рука* (исти)].
***** Реч *опаданије* различито је тумачена: 1) појава када оптужени током парнице иступа са противоптужбама и клеветама против тужиоца (Соловјев, *Законик*, 245); 2) у примеру где се јавља уз потку и удаву у имунитетској формули повеље краља Милутина за манастир Светог Ђорђа

код Скопља С. Ћирковић тумачи је као „казну коју изрекну носиоци власти (владалци) према делу на које се односи оптужба (опадање)." [С. Ћирковић, *Удава* ЗФФБ 11–1 (1970), 351]. Према начину на који се *опаданије* наводи у повељама за Скопски манастир, бугарског цара Константина Тиха из 1258 (и оудава иже сѫ ѡпадасть дроугъ дроуга прѣдь владалци), и краља Милутина из 1299–1300 (ни оудава, ѡпаданиѥ прѣдь владальцы), рекао бих да је право значење глагола *опадати* и именице *опаданије* вансудско оптуживање пред управитељима, чиновницима, носиоцима власти без судских овлашћења, клеветање и злонамерно приписивање кривице. Њен исход је по свој прилици била *удава*, плаћање унапред договорене казне од стране оног који је проглашен кривим [Ђ. Бубало, *Судбина и опаданије – прилог тумачењу члана 84 Душановог законика*, ИЧ 58 (2011), у штампи]. Упоредити М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009), 158–159. Видети значења глагола *опадати* и његових изведеница у савременом српском: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, XVII, Београд, 2006, 708–709.

****** *Удава*, од глагола *удати* (предати, дати; видети примере у Даничићевом *Рјечнику*), вансудско кажњавање глобама, унапред прописаним за разне врсте преступа [С. Ћирковић, *Удава* ЗФФБ 11–1 (1970), 345–351; А. Веселиновић, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава"*, ИГ 1–2 (1988), 129–135; ЛССВ, s.v. *Удава* (исти); Благојевић, *Терминологија*, 13]. По моме уверењу у неким случајевима има и значење казне, глобе као такве, јер подразумева радњу давања.

[85] Atn

И ко рекне јеретичку реч*, ако буде властелин, да плати 100 перпера, ако ли буде себар, да плати 12 перпера и да се бије штаповима.

У Prz уместо *ако ли буде себар* стоји *ако ли не буде властелин*.

* У оригиналу стоји *бабунску реч*, по једном од назива (*бабуни*) којим су у средњовековној Србији називани јеретици. Овде се, рекао бих, мисли на богохуљење. [ЛССВ, s.v. *Бабуни* (С. Ћирковић); упоредити другачије тумачење израза код М. Петровића, *Бабунска реч у Законику цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, АП 25 (2003), 143–161].

[86] Atn

И где се нађе убиство, онај који је заподео окршај да је крив, чак и ако буде убијен.

Одговорност за убиство увек сноси заподевач (Тарановски, *Историја српског права*, 431–434). Ова одредба допуњује пропис о некажњивости убиства у нужној одбрани из *Прохирона*, 39–39 (Дучић, *Крмчија*, 127).

[87] Atn

Ко није дошао намерно*, на силу, и починио је убиство, да плати 300 перпера. Ако ли буде дошао с намером* (*да изврши убиство*), да му се обе руке одсеку.

Прописују се казне за убиство без умишљаја и за оно учињено с умишљајем (Соловјев, *Законодавство*, 456–459, где су наведени извори у *Законоправилу* и *Синтагми*).
* У оригиналу *нахвалицом*.

[88] Atn

Када се парниче властела, ко у чему изгуби парницу* да даје јемце.

Давање јемаца осигуравало је да ће окривљени поступити по пресуди и извршити своје обавезе према другој страни.
*У оригиналу *ко се у што упри* (Пешикан, *Напомене*, 30–31).

[89] Atn

Ко позове кривца пред судије, и позвавши га не дође на суд, већ седи код куће, онај који је позван, ако дође у року пред судије и одстоји по закону, да му је опроштена она кривица за коју је био позван, јер онај који га је позвао седи код куће.

Тужилац губи спор уколико не дође на рочиште, а тужени се појави у року и чека на суду читаво време предвиђено за парницу.

[90] Atn

Залоге где се нађу да се откупљују.

Према тумачењу А. Соловјева прописује се да се залоге, драгоцености предаване повериоцу ради добијања зајма, могу откупити чак и ако су прешле у посед трећег лица. Таквих случајева је свакако било, међутим, пошто у повељи Дубровнику из септембра 1349. цар Душан изричито забрањује узимање залога, а ономе који је већ примио залог налаже „да ȥалогоу тоуȥи поврати ωпсть", мислим да је овај члан усмерен ка томе да се спрече залагање и задуживање [Соловјев, *Законодавство*, 431–435; исти, *Законик*, 250–251; ЛССВ, s.v. *Залог* (Р. Ћук)].

[91] Atn

Када се парниче двојица, ако рекне један од њих: „Имам пристава овде на двору царевом или судијином", нека га дâ. Када га потражи и не нађе га онде на двору, истог часа да дође на суд и да рекне: „Не нађох пристава". Ако је на ручку, да му је рок о вечери, ако ли је на вечери, да га доведе сутра до ручка. Ако ли га буде послао цар или судије на работу, тога пристава, да није крив онај који га даје; да му се постави рок док онај пристав не дође, (*тада*) да га дâ пред судије.

Као орган јавне вере, пристав (видети члан 56) је учествовао у доказном поступку у корист странака потврђујући њихове изјаве својим сведочењем вероватно када се радило о правним пословима који су ради правовољаности склопљени у његовом присуству. Значај пристава види се из чињенице да је после најаве једног од парничара да „има пристава" рочиште прекидано док се пристав не појави на суду (Тарановски, *Историја српског права*, 727–728).

[92] Atn

Ако ко препозна украдену ствар* код човека, а буде у планини, у пустоши, да га поведе у најближе село и преда селу и позове да га изведу пред судије. Ако ли га не да село пред судије, што одлучи суд да плати то село.

Село сноси колективну одговорност уколико не преда суду преступника ухваћеног с украденом ствари и стога плаћа казну утврђену за то кривично дело.
* У оригиналу *лице* у значењу corpus delicti.

[93] Atn

Ко проводи* нечијег** човека у туђу земљу***, да га врати са још шесторицом.

* Глагол *проводити* значи преузимати туђе поданике или коње, односно помагати туђем човеку да побегне од свога господара. Одатле је изведен један од назива за овај преступ – *провод* – којим се уједно именује и казна за починиоце [ЛССВ, s.v. *Провод* (Р. Михаљчић)].
** У оригиналу *дружњега* – придев изведен од именице *друг*, *друга* која означава припадника истог сталежа. У овом случају властелин који би преотео зависног човека са имања другог властелина морао је да га врати са још шест људи.
*** *Туђа земља* овде не значи другу државу, већ друго властелинство.

[94] Atn

Ако убије властелин себра у граду, или у жупи, или у катуну, да плати хиљаду перпера. Ако ли себар властелина убије, да му се обе руке одсеку и да плати 300 перпера.

Као и у ранијим сличним случајевима (чланови 50 и 55), висина и врста казне одређује се према сталешкој припадности.

[95а] Atn

Ако ко опсује архијереја, или калуђера или попа, да плати 100 перпера.

Šiš: Ако ко опсује архијереја, или калуђера, или попа, да се тај убије и обеси.

[95б] Atn

Ко се нађе да је убио архијереја, или калуђера или попа, да се тај убије и обеси.

Псовање духовног лица кажњава се исто као и када властелин или властеличић опсује себра или када властелин опсује властеличића, али блаже него када себар опсује властелина или властеличића или овај властелина, али је зато за убиство клирика, без обзира на друштвени положај починиоца, предвиђена смртна казна и посмртно обешчашћивање вешањем леша [ЛССВ, s.v. *Вешање* (Ђ. Ђекић)].

[96] Atn

Ко се нађе да је убио оца, или матер, или брата, или чедо своје, да се тај убица спали на огњу.

За убиство у кругу најуже породице следила је казна смрти спаљивањем на ломачи.
Извори: *Прохирон*, 39–35 (Дучић, *Крмчија*, 127); ПС, Ф–8 (Новаковић, *Синтагмат*, 523); СС, Ф–4 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 201).

[97] Atn

Ко се нађе да је почупао* браду властелину или добром човеку**, да се томе рука одсече.

У Str, Prz, Rak уместо *рука одсече* стоји *обе руке одсеку*.
Брада је симбол људског достојанства, па се чупање браде властелину или

угледном човеку сматрало нарочито тешком увредом, због које су, према првобитној верзији *Законика*, себри бивали осуђени на одсецање обе руке, као и код хотимичног убиства. У каснијој ревизији *Законика* та је казна смањена на одсецање једне руке. Поистовећивање браде и части види се и из прописивања казне смуђења браде и косе (чл. 55), као посебан вид кажњавања обешчашћивањем [Đ. Krstić, *Symbols in Customary Law*, Balcanica 12 (1981), 116–130; Р. Михаљчић, *Метода ex silentio: Примери из Душановог законика*, Изворна вредност старе српске грађе, Сабрана дела Р. Михаљчића, књ. 5, Београд, 2001, 65–66; ЛССВ, s.v. *Брада* (Р. Михаљчић)].

* У оригиналу глагол *оскубети*.

** За значење израза *добар човек* видети члан 14б.

[98] Atn

Ако ли се почупају* два себра, да је мехоскубина** 6 перпера.

* У оригиналу *Ако ли се оскубета*, тј. ако два себра у тучи почупају браде један другом.

** *Мехоскубина* је глоба за међусобно чупање браде себара приликом туче и по свој прилици плаћала се господару [ЛССВ, s.v. *Мехоскубина* (Р. Михаљчић) и литература наведена уз претходни члан].

[99] Atn

Ко ли се нађе да је спалио коме кућу, или гумно, или сламу, или сено из злобе, да се тај паликућа спали на огњу. Ако ли се не нађе, да то село преда паликућу. Ако ли га не преда, да плати то село што би паликућа платио.

У Str (Prz и Rak) текст је краћи: „Ко ли се нађе да је спалио коме кућу, или гумно, или сламу, или сено, да то село преда паликућу. Ако ли га не преда, да плати то село што би паликућа платио."

У првобитној верзији *Законика* за паликућу који је подметнуо пожар у селу или изван села прописана је колективна одговорност села, односно околних села када је паљевина ван насеља (члан 100). Уколико паликућа не би био пронађен и предат ради суђења, село или околина имали су да накнаде штету која би падала на терет паликуће. Из тога се посредно види да је окривљени пироман морао надокнадити штету причињену пожаром, вероватно у износу који би проценили *душници* (видети члан 76). Овде је очигледно озакоњена одредба обичајног права. Члан 99, о паљевини у селу, измењен је, међутим, и пооштрен у доцнијој ревизији *Законика*. Уведена је, према византијском законодавству, најстрожа казна спаљивањем за умишљајног пиромана који би био ухваћен на делу. Уколико не би био ухваћен на делу, село је било дужно да га преда или да накнади штету. Рекло би се да приликом уметања новог текста

нису извршене одговарајуће измене у завршној реченици (*да плати то село што би паликућа платио*), па се јавила извесна противречност са новоуведеном казном спаљивања. Ова недоследност у преради текста прописа оставила је недоумицу око тога да ли је строжа казна прописана ако кривац буде ухваћен на делу, а блажа ако га село преда или је једноставно реч о пропусту кодификатора. Одредба о паљевини изван села (чл. 100) остала је непромењена.

Извори за допуну: *Прохирон* 39–18, 39–75, 39–76 (Дучић, *Крмчија*, 125, 132); ПС, Е–7 (Новаковић, *Синтагмат*, 262); СС, Е–4 (Флорински, *Памятники*, 403–404, и Приложения, 168).

[100] Atn

Ако ли ко запали изван села гумно или сено, да плати околина или да преда паликућу.

Видети претходни члан.

[101] Atn

Насиља да не буде никоме ни за једну кривицу у земљи царској. Ако ли кога снађе најезда или обесна сила*, они коњи најездни сви да се узму, половина цару, а половина ономе на кога су најахали**. И људи који су извршили најезду*** да приме казну како пише у *Законику* светих отаца, у градским гранама****: да се мучи као и умишљајни убица.

Овим чланом забрањује се насилно ванcудско спровођење правде, кажњавање или наплата потраживања, без обзира на то која тражбина или кривица је у питању. У првобитној верзији казна за најезду била је одузимање у корист владара и оштећеног коња̂ који су послужили да се изврши кривично дело. Свакако да овакав вид кажњавања потиче из обичајног права. Попут члана 99, у каснијој ревизији *Законика* тежина прекршаја је драстично повећана тиме што је изједначен са умишљајним убиством, по свој прилици да би се стало на пут безвлашћу и властеоској самовољи. За висину казне упућено је на одредбе *Прохирона*, где је у грани 39–79 прописана смртна казна за умишљајног убицу (Дучић, *Крмчија*, 133). Приметну блискост са чланом 101 има одредба ПС, А–12: Иже сь ороужїемь нападаюштє и разараюштє тоуждєѥ домы или сєла, вь главоу томими соуть (Новаковић, *Синтагмат*, 103). Упоредити Троицки, *Како треба издати крмчију*, 10–11.

* *Најезда* или *сила похвална* (упоредити прилог *нахвалицом* у члановима 76 и 87), разбојнички напад на имовину и личност, најчешће ради самовласног подмиривања потраживања или кажњавања за приписану кривицу [ЛССВ, s.v. *Најезда* (Р. Михаљчић)].

** *Најахати* значи напасти на коњима кога оружјем, што је основно значење од старине, употребљено и овде, али и без коња, упасти на нечији посед на силу – venit per vim ad domum meam, како је дубровачки канцелар превео из жалбе једног Дубровчанина 1411, наїаха ми на коүкю [К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892), 56–57].

*** У оригиналу *чловеци најахалци*.

**** *Градске гране* је назив за српски превод *Прохирона* у *Законоправилу* Светог Саве.

[102] Atn

Узданија да не буде никоме ни у чему. Ко ли се поузда за шта, да плати седмоструко.

Иако су именица *уздање* и глагол *поуздати (се)* добро познати и фреквентни, изгледа да овде имају извесно изведено значење, вероватно у вези са судским поступком и свакако обухватају неку врсту новчане трансакције. Мислим да није без основа давно изречено мишљење Даничића да термин у овом случају има везе са појмом fiducia (fiducia cum creditore) у римском праву. Било је више покушаја да се ова реч и читав члан објасне, али ниједан није добио општу подршку. Ја стога остављам непреведеним ове речи, упућујем на преглед мишљења о овом проблему код Соловјева, *Законик*, 259–261, и пристајем уз став који је, нашавши се пред истим изазовом, изрекао Т. Тарановски: „Што се тиче нас, морамо отворено признати, да за нас узданије остаје загонетка, коју не можемо да решимо" (Тарановски, *Историја српског права*, 750).

[103] Atn

А који су отроци, да се суде пред својим господарима, како хоће за своја дела, а за царева, да иду пред судије: за крв*, за вражду**, за крађу***, за разбојништво**** и за примање људи*****.

У оквире широке слободе баштинског располагања отроцима од стране властеле спадало је и право суђења, из којег су изузети само тзв. царски дугови, кривична дела за која је судио искључиво царски суд [ЛССВ, s.v. *Резервати судски* (А. Веселиновић)].

* *Крв* је кривично дело тешког телесног рањавања, уз проливање крви и могући смртни исход [ЛССВ, s.v. *Крв* (Б. Марковић)].

** За значење речи *вражда* видети члан 20.

*** У оригиналу *тат*, лопов – кривично дело тешке крађе.

**** У оригиналу *гусар*, разбојник – кривично дело разбојништва.

***** У оригиналу *прејем људски*, исто што и *провод*, за значење видети члан 93.

[104] Atn

И да се не шаље пристав жени када није муж код куће, нити да се позива жена без мужа, већ да пошаље жена мужу поруку да иде на суд. У томе муж да није крив докле му не стигне порука.

Уколико је муж одсутан, пристав није смео захтевати од жене да иступа уместо њега на суду. Она је била дужна да мужа обавести о судском позиву, али њега суд није могао теретити за одлагање и недолазак на рочиште док не добије потврду да је овај примио позив [Н. Радојчић, *Око Душанова законика III. Јемства личне и имовинске слободе по Душанову законику*, ИЧ 5 (1955), 14–15].

[105] Atn

Исправе цареве које се износе пред судије за шта било, а оспорава их Законик царев, што је записао цар коме било исправу, оне исправе које оспори суд, те исправе да узму судије и да их донесу пред цара.

У Str и Prz уместо *коме било исправу* стоји *коју било исправу*.

У случају да царева исправа дође у сукоб с одредбама *Законика*, тј. да је судије на основу слова *Законика* оспоре, парница у којој је таква исправа употребљена као доказно средство има се зауставити, а сама исправа поништити и поднети цару на увид [Н. Радојчић, *Снага закона по Душанову Законику*, Глас СКА 110 (1923), 100–139; исти, *Душанов законик и византиско право*, 70, 74].

[106] Bis

Дворани властеоски, ако учини које зло неко од њих, ко буде син пронијара*, да га оправда очева дружина поротом**; ако ли је себар, да захвати у котао.

У случају да дворанин из редова властеоских синова начини неки преступ, одређено је да у прилог његове невиности заклетвом јемчи порота састављена од пронијара или уопште властелина, истог положаја и угледа као отац оптуженог. Себрима је пак за кривице на истом месту следило прављање *котлом* (видети члан 84).

* У оригиналу *пронијаревић*. Синови пронијара који нису имали земљу служили су на дворовима велике властеле. Додуше, није без основе помисао да се термином *пронијаревић* називају уопштено властеоски синови без земље, као што је у 68. члану именица *пронијар* употребљена за обележавање властеле.

** *Порота* представља једно од доказних средстава у судском поступку наслеђено из обичајног права. Пороту су сачињавали појединци, обично угледни, из друштвеног слоја, заједнице или средине којој је припадао оптужени. Они су били обавезни да под заклетвом потврде или оспоре исказе оптуженог, тј. да га оправдају или окриве. Искази поротника били су доказ од пресудног значаја. *Законик* у више чланова прописује за која је кривична дела била обавезна порота у доказном поступку (Тарановски, *Историја српског права*, 771–782).

[107] Atn

Ко се нађе да је одбио судијина посланика или пристава, да се оплени; све да му се узме што има.

У Prz уместо *одбио* стоји *убио*. У Prz и Str уместо *посланика* стоји *сокалника* (*соколаника*)*.

Овај члан говори о кривичном делу, добро познатом из повеља под називом *одбој*. Истом именицом назива се и глоба за овај преступ. Одбијање судијиног посланика дешавало се, по свој прилици, приликом покушаја извршења пресуде. У ДЗ ова казна је пооштрена у односу на прописе из ранијих повеља.

* *Сокалници* – сразмерно малобројна категорија феудалних подложника, оптерећена мањим обавезама у обради земље од меропаха, али са посебним задужењима у корист господара. Те посебне обавезе захтевале су употребу и (вероватно) поседовање коња за извођење грађевинских радова и нарочито транспорта и курирске службе. У овом последњем случају иступају као појединци од поверења господара и добијају и јавна задужења, као што сведочи овај члан *Законика*. Као посебан друштвени слој ишчезавају из извора од средине 14. века, па је зацело стога приликом ревизије *Законика* уместо сокалника уведен општи термин посланик за судијиног изасланика, курира [Пешикан, *Напомене*, 31; ЛССВ, s.v. *Сокалник* (Ђ. Бубало); В. Тријић, *О сокалницима*, ПКЈИФ 68–69, св. 1–4 (2002–2003), 3–28].

[108] Atn

И о издави* овако да буде: Издава од земље приставу 3 перпере, од села 3 перпере, од млина 3 перпере, од жупе од сваког села 3 перпере, од града коњ и свита**, од винограда 3 перпере, од коња перпера, од кобиле 6 динара, од говечета 4 динара, од брава*** 2 динара.

У Str, Std и Prz уместо *од брава* стоји *оправа*, у Rak стоји *од краве*, а у Rak bis стоји *од овце динар оправе динар* (sic). О *оправи*, која са смислом овог члана нема везе, видети члан 84.

* *Издава* (*издавштина*, *приставштина*) је предаја покретне или непокретне имовине (увођење у посед) према уговору или пресуди и накнада коју

извршилац добија за предају. Предају имовине и увођење у поседе врши службено лице, најчешће пристав. Члан 108 прописује тарифу за „издавање" разних врста покретне и непокретне имовине [А. Соловјев, *„Издава" у средњовековном српском праву*, АПДН 53 (1938), 133–138; ЛССВ, s.v. *Издава* (С. Ћирковић)].
** За значење видети члан 48.
*** *Брав* је општи назив за ситну рогату стоку, овце и козе, али понегде може значити и вепар.

[109] Str

Врачар* и отровник** ако се ухвате на делу, да се казне по Закону светих отаца.

Знања и вештине које су поседовали *мађиници* и *отровници* били су апокрифни. Њихово деловање представљало је кривично дело против вере, кршење црквених канона и претњу за уређење друштва засновано на хришћанском моралу. Због тога су у номоканонским зборницима предвиђене најстроже казне за ове преступе. ДЗ наглашава опасност од *мађиника* и *отровника* посвећујући им један члан, али за казне упућује на *Закон светих отаца*, тј. на *Законоправило*, где се заиста налази више одредаба којима се прописују казне за врачарство [*Прохирон* 39–2, 39–12, 39–20, 39–21, 39–77 (Дучић, *Крмчија*, 124–126, 133; Троицки, *Како треба издати крмчију*, 11); видети и садржину *Законоправила*, 20. глава, 13. гране (*Законоправило*, 104)]. Међутим, 109. члан налази се само у саставу првобитне верзије *Законика*, а приликом ревизије је изостављен. По моме уверењу постао је сувишан када су СС, ЗЈ и ДЗ спојени у један, трипартитни кодекс, јер глава М–1 СС прописује казне за врачарство и тровање, а *Правила светог Јована Посника* упуте за покајнике за иста дела [Флорински, *Памятники*, 416–420 и Приложения, 181–185, 223; уп. и ПС, М–1 (Новаковић, *Синтагмат*, 376–382]. О врачарима и отровима видети ЛССВ, s.v. *Отров* (Ђ. Бубало); Н. Павковић, *Народна религија у Законику и времену цара Душана*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 43–48.
* У оригиналу стоји *мађиник*, назив за врачара у најопштијем смислу. Мађиник, производ и подстрекач сујеверја, служи се апокрифним знањима и вештинама ради проницања судбине, бацања и скидања чини, утиче на добар или лош исход догађаја применом магијских формула и молитава.
** *Отровник* је вештак за отрове, зналац лековитих и отровних трава, који својим знањем и напицима може угрозити личност и живот појединца.

[110] Atn

Судије куда год иду по земљи царевој и својој области, да немају право узети оброк* на силу ни друго шта било, осим поклона што му ко поклони од своје воље.

* *Оброк* је обавеза зависних људи да дају храну, обично за време одмора и ноћења, владару и његовој пратњи, као и државним службеницима када путују по земљи или у области своје надлежности. Цареве судије када су службено путовале нису смеле да узимају на силу било шта од локалних житеља, већ само да приме добровољан поклон [М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971), 165–188; ЛССВ, s.v. *Оброк* (исти)].

[111] Atn

Ко се нађе да је судију осрамотио, ако буде властелин, да му се све узме, ако ли (*буде*) село, да се расели и оплени.

Није прецизирано шта се подразумевало под срамоћењем, али свакако да је била по среди тешка увреда речју и делом положаја и части владаревог службеника будући да је запрећено драстичним казнама. Ово стога да би се искорениле такве појаве и учврстио ауторитет царевих судија.

[112] Atn

Који човек утекне из сужањства, или је царев човек, или црквени или властеоски, са чиме дође на двор царев, са тиме да је слободан. А што му је остало у онога човека коме је утекао, то да припадне томе коме је утекао.

У Prz другачије формулисана последња реченица, али са истим значењем: „Ако је утекао, у онога човека што буде оставио, то да припадне томе коме буде утекао."

Овим и наредним чланом утврђује се право азила (прибежишта) на царевом двору без обзира на то ком господару је припадао заточеник. То право важило је чак и ако је неко побегао из патријаршијског двора у царски, али је предвиђен и обрнут случај. Другим речима, право азила се није поништавало уколико је сужањ бежао из једног места азила у друго [Соловјев, *Законодавство*, 467–468; Б. Гардашевић, *Патријаршијски и царски двор као места азила по Душановом законику*, Гласник СПЦ 28 (1947), 168–172]. Није предвиђено једино опште право азила на патријарховом двору, и уопште у црквеним установама, зацело зато што је детаљно регулисано у номоканонским зборницима – *Законоправило*, глава 40 (*Законоправило*, 599–600; М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд, 1983, 63–65) и *Прохирон*, 39–7 (Дучић, *Крмчија*, 125); ПС, Е–13 (Новаковић, *Синтагмат*, 277–278); СС, Е–3 (Флорински, *Памятники*, Приложения, 167–168).

[113] Atn

Који се сужањ држи у двору црквеном па утекне у цареву палату, да је слободан. Такође и који сужањ утекне на двор патријархов, да је слободан.

У Prz обрнутим редом: „Који се сужањ држи у двору царства ми, па утекне на двор патријархов, да је слободан. И такође на двор царев, да је слободан." Видети члан 112.

[114] Atn

Људи који се враћају из туђе земље у земљу цареву, ко буде побегао од јемства, они који су јемци за тога човека ништа да не плаћају.

У Rak последњи одељак јасније је саопштен: „...они јемци који су се подјемчили за тога човека ништа да не плате".
Јемци су ослобађани обавезе плаћања јемства уколико се ујемчени врати на посед господара. Јемство може да значи да се радило о бежању од извршења пресуде, али и опште јемство међу зависним људима да би се стало на пут бежању од феудалног господара. Видети и члан 201.

[115] Atn

И ко је нечијега човека примио из туђе земље*, а овај је побегао од свога господара, од суда, ако да цареву исправу о милости, да се ово не оспори. Ако ли не да милост, да се врати ономе коме припада.

Тумачење овог члана зависи од тога да ли је субјекат на кога се односи исправа о милости феудалац или одбегли зависни човек. Граматички гледано, субјекат читавог одељка је феудални господар који је примио туђег зависног човека, али у досадашњим тумачењима постоји недоумица о томе чију исправу о царевој милости треба да покаже – ону којом је од цара добио право да прима одбегле сељаке са туђих поседа, како је веровао Соловјев, *Законик*, 271, а што делује супротно свим осталим одредбама *Законика*, или исправу коју је у своју корист испословао сам зависни човек побегавши од неправедног суда или пресуде свога господара, како је својевремено сматрао Новаковић, *Законик*, 215, и што изгледа много вероватније. Такви случајеви се овим начином изузимају од кажњавања за *провод*.
* Мислим да *туђа земља* ни овде, а ни у претходном члану не значи другу државу, већ посед другог феудалног господара.

[116] Prz

Ко шта нађе у царевој земљи, да не узме и да не рекне: „Вратићу ако неко препозна". Ако ли приграби или узме, да плати као лопов или разбојник. А што нађе у туђој земљи на војсци, да води и носи пред цара и војводу*.

Ономе ко присвоји туђе нађене ствари прети се казном као за лопова и разбојника (видети чланове 145–150), а у ратном походу, где се такве ствари сматрају ратним пленом, животиње и покретна имовина који се оплене морали су бити однети пред цара, уколико је учествовао у походу, или пред врховног војног заповедника (Тарановски, *Историја српског права*, 622–624).

* *Војвода*, представник крупне властеле, највиши је војни заповедник после владара или његовог сина. У војном походу војвода је добијао широка овлашћења, нарочито у случајевима када не би сам цар учествовао. Војвода је тада добијао исте надлежности као цар и имао је искључиво право суђења током похода [ЛССВ, s.v. *Војвода (2)* (А. Веселиновић)].

[117] Bis

Што је коме прешло у цареву земљу, или од града, или од жупе, што је до освајања господина цара, док није било царево, већ је било другога господара [то јест, када је било рата, а нису били земља и градови цареви][Prz,Rak], из тога времена, био човек или друго право, да се не тражи. Ако је прешло по освајању господина цара, то да се тражи.

У Prz последња реченица нарушава смисао: „Ако буде прешло по освајању господина цара то да се не тражи."

Овај члан донет је специјално ради регулисања имовинских права у новоосвојеним византијским земљама и зато је приликом ревизије избачен, будући да је ово питање убрзо после Душанове смрти изгубило актуелност. Људи, покретна и непокретна имовина који су (свакако бесправно) променили господара и нашли се на територији коју је цар касније освојио, остајали су у власништву нових господара по успостављању власти српског цара. Право потраживања је застаревало од тренутка преласка тих области у границе Српског царства. Али после српског освајања уводи се забрана *провода* као и у српским земљама и такви случајеви подлежу судском гоњењу.

[118] Atn

Трговце који иду по царевој земљи да нема право ниједан властелин, нити који било човек силом узнемиравати или

приграбити робу*, а динаре им силом натурати. Ко ли се нађе да је на силу растоварио или товаре развезао**, да плати 5 стотина перпера.

Овај члан отвара одељак о трговцима у првом *Законику*, али је према приликама у тадашњој српској држави јасно да се у највећој мери односи на трговце из комуна на источном Јадрану. Утврђена је општа лична и имовинска сигурност трговаца у царевој земљи, иначе гарантована и повељама издаваним од цара и његових претходника на српском престолу у корист Дубровчана и житеља других комуна које су имале трговачке интересе у Србији. Трговци су заштићени од узнемиравања, отимања робе, насилног продавања по нижим ценама, растовара и отварања товара са робом.

* У оригиналу *куйља*.

** У оригиналу *разбалав*, у смислу развезати и растурити бале товара.

[119] Atn

Трговци скерлетом* и ситном и крупном потребном робом да иду без узнемиравања по земљи царевој, да продају и купују како им трг доноси**.

Текст у Prz „...да иду слободно, без узнемиравања по земљи царства ми..." има паралелу у повељи цара Душана Дубровнику из 1349: „...да иду...с робом слободно, без узнемиравања по земљи царства ми..." (Љ. Стојановић, *Сшаре сриске йовеље и йисма* 1, Београд – Сремски Карловци, 1929, 59–60). Употребљени општи термини обухватају разне врсте робе које су трговци из Приморја увозили и продавали у Србији – текстил, со, оружје, алат, накит, драгоцености, мириси, зачини, вино, шећер, посластице, јужно воће, производи од стакла – од чега је зависило хоће ли је продавати на мало или на велико [ЛССВ, s.v. *Трīовина* (С. Ћирковић)].

* У оригиналу *скрлаш*, назив за разне врсте тканина, најфиније израде, тамноцрвене, пурпурне боје, порфира.

** *Како им шрī доноси* – купују и продају по својој вољи, према понуди и потражњи.

[120] Atn

Цариник* царев да нема право узнемиравати или задржати трговца да му робу коју прода у бесцење. Слободно да пролази сваки по трговима и слободно да се креће са својом робом.

* *Цариник* је владарев чиновник који у његово име наплаћује таксе од трговачког промета, царину. Царина је владарево регално право. Износ царине на појединим трговима могао се одредити одсеком за читаву годину и дати у закуп, а закупац царине наступао би са овлашћењима цариника и за

свој рачун убирао износе трговачких такси, разуме се, у унапред утврђеном износу. Постојале су две врсте царина на продају робе: тржна царина, која се наплаћивала на тргу на сву продату робу, и мимоходна царина на непродату робу, приликом напуштања земље [М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН 97 (1948), 1–61; ЛССВ, s.v. *Царина (2)* (А. Веселиновић)].

Сликовит пример злоупотреба цариника, којима *Законик* покушава да стане на пут, потиче управо из Душанове државе, из времена пре доношења *Законика*, али је таквих случајева било и касније [Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива*, ССА 5 (2006), 83–98].

[121] Bis

Да нема право властелин, ни мали ни велики, ни било који други задржати или спречити своје људе или друге трговце да не иду на тргове цареве, већ да иде сваки слободно.

[122] Bis

Ако ли властелин задржи трговца, да плати 300 перпера. Ако ли га цариник задржи, да плати 300 перпера.

Из садржине и начина формулисања ова два члана рекао бих да су првобитно чинили целину, као што је случај у Rak. Претпоставка да су чланови 121 и 122 првобитно били јединствени огледа се у почетним речима члана 122. *Ако ли* не употребљава се на почетку члана, већ на почетку одељка члана где се приповеда о казни уколико се забрана ипак прекрши. У питању је образац: „да тај не уради то, ако ли ипак уради то да се казни тако". Одредба има за циљ да спречи губитке цареве благајне због смањеног трговачког промета.

[123] Prz

О трговима: Што су куда посекли Саси* шуме до овога сабора, ту земљу да имају. Ако су некоме властелину без права узели земљу, да се суде с њима властела по Закону Светога краља. А од сада унапред Сас да не сече, а што исече, то да не обрађује, ни људе да насељава, само да стоји пусто, да расте шума. Нико да не забрани Сасима шуму (*сећи*); колико је потребно тргу толико да сече.

Доношењем *Законика* застарева право потраживања на земљу коју су Саси до тада присвојили крчењем (заузимањем). Али ако су неку земљу

присвојили на други начин, бесправно, такви случајеви имају се решавати на суду, свакако уз помоћ мешовите пороте, према пропису Закона из времена краља Милутина укљученом у други *Законик* као члан 153. Од времена доношења *Законика* Сасима се забрањује да стичу имовинско право на земљи коју су искрчили ради рударске производње (у тексту је неспретно формулисано *да не сече*), али се исто тако то право не уступа другоме. Пошто је у рударству постојала стална потреба за дрветом, остављено им је право сече, а крчевина је остављана слободна да би шума поново израсла. Овај члан је изостављен из састава *Законика* приликом ревизије [Тарановски, *Историја српског права*, 624–629; ЛССВ, s.v. *Лаз* (Р. Михаљчић); исти, *Одредбе о крчевини*, Средњовековно право у Срба, 205–215].

* *Саси*, првобитно етничка, а потом социјално-економска заједница. Назив за немачке рударе који су дошли вероватно из источне Угарске у Србију средином 13. века. С временом се назив проширио на рударе уопште, аутономну заједницу с посебним обликом уређења и правима – на истраживање и експлоатацију руде, слободу вероисповести, судску аутономију [ЛССВ, s.v. *Саси* (С. Ћирковић); С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Нови Сад – Београд, 2002; М. Динић, *Из српске историје средњега века*, Београд, 2003, 457–483].

[124] Prz

Градови грчки које је освојио господин цар, што им је учинио хрисовуље и простагме, где шта имају и држе до овога сабора, то да држе, да им је сигурно и да им се не узме ништа.

Одредба донета са истом мотивацијом као и она у члану 39 и из истог разлога изгубила је актуелност после Душанове смрти. Сва права и повластице које су освојени византијски градови добили од цара, а о томе сведоче аутентичне цареве исправе, остају неприкосновене. Пример Душанове хрисовуље граду у освојеним византијским областима јесте она издата Кроји [L. Thallóczy – C. Jireček, *Zwei urkunden aus Nordalbanien*, AfSlPh 21 (1899), 96–99]. Начело на којем се овај пропис заснива преузето је из византијског законодавства (Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, 72).

[125] Atn

Градовима да не буде приселице*. Него ко дође, било мали или велики, да иде стањанину**, да му преда коња и сав пртљаг***, да их добро чува стањанин. И када пође онај гост, да му преда стањанин све што је од њега примио. Ако му буде нешто пропало, све да му плати.

Одговорност за штету причињену имовини госта, који је дошао да коначи у град, сносио је непосредно власник коначишта. Он је био дужан да прими коња и пртљаг на чување и да их сачува неповређене до тренутка одласка госта.

* *Приселица* је обавеза накнаде штете причињене од стране лопова и разбојника. Обавеза приселице била је по правилу колективна и у зависности од врсте штете и места где је причињена разрезана на села, жупе, градове, властелинства [М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971), 165–188; ЛССВ, s.v. *Приселица* (исти)].

** *Стањанин* је гостионичар, власник коначишта или свратишта [К. Јиречек, *Стањанин*, Зборник Константина Јиречека 1, Београд, 1959, 419–420; М. Барјактаровић, *Стањани Душанова законика (старинска народска установа)*, Гласник ЦАНУ, Одјељење друштвених наука 8 (1995), 83–92; ЛССВ, s.v. *Стањанин* (Д. Ковачевић-Којић); И. Бабић, *Стањанин у Душановом законику*, Душанов законик – 650 година од његовог доношења, Бања Лука, 2000, 349–359].

*** У оригиналу *стан*.

[126] Atn

Градска земља што је око града, што се на њој оплени или украде, да све то плати околина.

И овај члан говори о приселици. Села која су се граничила са градским дистриктом била су дужна да накнаде штету која би била почињена на градској земљи.

[127] Atn

[За градозиданије:][Str,Prz,Rak] И где се град сруши или кула*, да га поправе грађани тога града и жупа што је област тога града.

Поновљена је из повеља добро позната обавеза *градозиданија*, подизања и обнове градског утврђења или цитаделе. Обавеза је падала на све житеље града и жупе чије је средиште био [ЛССВ, s.v. *Градозиданије* (М. Шуица)].

* *Кула* у средњем веку означава цитаделу, акропољ, најбоље брањену целину у оквиру утврђења, обично на највишем или средишњем положају; последње упориште одбране [ЛССВ, s.v. *Кула* (М. Поповић)].

[128] Bis

Господин цар када хоће сина женити или има крштење, и буде му потреба двор саградити и куће, да свако помогне, и мали и велики.

Прописује се ванредна помоћ цару, која је падала на све поданике без разлике у случајевима женидбе сина, крштења детета или подизања дворског комплекса.

[129] Atn

На свакој војсци да заповедају војводе* као и цар. Шта нареде, да се слуша. Ако ли их неко у чему не буде послушао, да буде осуђен као и онај који не би цара послушао. И у судовима који су на војсци, за мале и велике ствари, да им суде војводе, а други нико.

Није прецизирана казна за онога ко би се оглушио о цареву заповест, али свакако да се тај преступ квалификовао као невера (М. Поповић, *Вештина ратовања и живот војника*, Приватни живот у српским земљама средњег века, приредиле С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Clio, Београд, 2004, 241–245).
* Видети члан 116.

[130] Prz

Цркву ко сруши на војсци, да се убије и обеси.

У осталим рукописима: „да се убије или обеси".
Забрањено је рушење и пљачкање цркава на војном походу, тим пре што су освајачке акције у Душаново време биле усмерене поглавито на православне области. Казна је иста, не без разлога, као у случају убиства духовног лица, које је регулисано у члану 95б (видети тамо).

[131] Atn

На војсци свађе да не буде. Ако ли се свађају двојица, нека заметну двобој, а други нико од војника да им не помогне у тучи*. Ако ли ко прискочи и помогне у тучи*, да се казне, руке да им се одсеку.

У рукописима ближим оригиналу казна за помагаче је другачије одређена: *они да се убију* Str; *они да се бију* Prz; *онај да се убије* Rak.
Допушта се да се сукоб између два војника на походу реши двобојем, али се настоји најоштријим мерама спречити да двобој прерасте у општу тучу. Казна није одмерена на исти начин у првобитној и ревидираној верзији *Законика* – Str и Rak предвиђају смртну казну за помагаче, а Prz само да се бију, док се у осталим рукописима прети одсецањем обе руке. Облици *убију* и *бију* разликују се само у једном слову, па је вероватније да је Prz испустио почетни вокал. Но, иако је законодавац овако драстичном казном настојао да искорени појаву опште туче на војном походу, она је приликом ревизије ипак ублажена на телесну казну одсецања руку, вероватно по начелу да се кажњава орган којим је почињено кривично дело.
* У оригиналу *порвица*, туча (голим рукама).

[132] Atn

Ко купи нешто од плена из туђе земље, а буде плењено по царевој земљи, да има право куповати од тога плена као и у туђој земљи. Ако ли га неко оптужи, говорећи: „То је моје", да га оправда порота по закону, јер је купио у туђој земљи, а није ни украо, ни био посредник*, ни подстрекач**. Тако да га има као своје.

Ономе ко је купио у туђини извесну ствар, а она потиче од ратног плена који је непријатељска војска задобила у царевој држави, признавало се пуно право својине. Уколико му неко оспори право, тврдећи да је та ствар њему раније припадала, купац је био дужан да се оправда поротом да није ни украо спорну ствар, нити је помагао да се она украде и пренесе, нити је подстицао на кривично дело [К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892), 88].

* У оригиналу *проводчија*, од речи *провод* (видети члан 93).

** У оригиналу *с'ветник*, онај који даје савет, предлог, подстицај да се нешто уради.

[133] Atn

Поклисар* који иде из туђе земље к цару, или од цара ка своме господару, где дође, у чије било село, да му се чини част, да му свега буде довољно; али да руча или вечера, па да иде даље у друга села.

Прописује се општа обавеза давања *оброка* посланику, било домаћем или страном, али се ограничава на само један оброк, у зависности од доба дана када приспе у насељено место. Манастири се често ослобађају ове обавезе, која се у повељама обично бележи као *поклисар, апокрисијар*. Изванредну потврду о примени овог обичаја у средњовековној Србији пружа Византинац Теодор Метохит у извештају о посланичком путовању на двор краља Милутина 1299. Он приповеда да српски посланици себи набављају храну „од околине и становника преко којих води пут. Јер код њих је (sc. Срба) за посланике такав обичај када у земљи бораве или у њу долазе". Метохит наставља излагање, не без злурадости, причом о томе како је српски посланик, који је био уз њега од почетка путовања, покушао да оствари право *оброка*, бахато и заповеднички (ваљда онако како је навикао и у српској земљи) у Византији, где такав обичај није постојао, у првом византијском насељу где су стали да коначе, али је неславно прошао (*Византијски извори за историју народа Југославије* 6, Београд, 1986, 84–87; Метохитово посланичко слово, превод и коментари И. Ђурића).

* *Поклисар*, од грчког ὁ ἀποκρισιάριος, посланик, изасланик [ЛССВ, s.v. *Поклисар* (С. Ћирковић)].

[134] Atn

И што запише господин цар баштину, коме запише село у баштину, да је логотету 30 перпера за хрисовуљу, а коме жупу (*запише у баштину*), од сваког села по 30 перпера, а дијаку* за писање 6 перпера.

У Rak на крају додатак из каснијег времена: „А у свакоме перперу по 15 новаца, у то време тако је ишло".
Одређује се тарифа за издавање повеља о стицању или потврђивању баштинских права. Таксе, одмерене према врсти поседа и положају у владаревој канцеларији, наплаћиване су у корист логотета, старешине владареве канцеларије и писарâ.
* *Дијак*, од грчког ὁ διακός, писар, преписивач [ЛССВ, s.v. *Дијак* (Т. Суботин-Голубовић)].

[135] Atn

Војска која иде по земљи царевој, где застане у којем селу, друга која за њом иде, да се не зауставља у том селу.

На исти начин као у члану 82, где се настоји ублажити терет који је за село представљало задржавање сточара са стадима, и овде се одређује да уколико војни одред заноћи у једном селу, други, који дође за њим, нема право да се у том селу задржи.

[136] Atn

Исправа царева да се послуша где дође, или госпођи царици, или краљу, или властели великој и малој, и свакоме човеку. Нико да се не оглуши о оно што пише у исправи царевој. Ако ли буде такве исправе, што не може неко извршити, или нема да дâ, истог часа да иде опет с исправом цару, да извести* цара.

Извршење цареве заповести било је обавезно за свакога без разлике, укључујући и царицу и престолонаследника. Уколико се пак одредбе прописане царском исправом не могу спровести у дело, онај коме је исправа намењена имао је поднети цару исправу на увид и обавестити га о разлозима неизвршења (Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, 73).

* У оригиналу глагол *ӣоведаӣи*.

[137] Atn

Хрисовуље цареве што су учињене градовима царевим, што у њима пише да им нема права оспорити ни господин цар, ни други неко. Да су хрисовуље царске сигурне.

Градовима у Душановој држави гарантују се све повластице које су добили царским хрисовуљама. Слична одредба прописана у првом *Законику* (члан124) односи се само на градска насеља у освојеним византијским областима, а овим чланом добила је општи карактер, утолико пре што су чланом 124 гарантована права стечена само до времена доношења *Законика*.

[138] Bis

Ако се нађе у нечијој хрисовуљи реч лажно преписана, и нађу се речи измењене и садржај преиначен супротно од онога што је цар заповедио, да се те хрисовуље униште, а онај (*који ӣакву хрисовуљу ӣоседује*) да остане без баштине.

Овај пропис није управљен против особља владареве канцеларије, који су састављали и писали исправе по царевом налогу, већ против корисника, дестинатара, који су оригиналне исправе прерађивали. У случају противправног присвајања имовине или права тим начином, фалсификована повеља имала се уништити, а окривљени је губио целокупну баштину. Доста сличности с овим чланом има члан 1 ЗЈ према Rak, али он обухвата казне за *лажно йисаније* и за блуд (Флорински, *Памятники*, Приложения, 212). Статути Будве и Скадра доносе пропис који се односи на случајеве наручивања или коришћења лажне исправе као доказног средства, а кажњавани су глобом од 50 перпера и губитком права која су проистицала из кривотвореног документа. ДЗ не предвиђа казне за службеника канцеларије који би кривотворио цареву исправу, иначе веома строге у средњовековном праву. Статути већине градова на источној обали Јадрана кажњавали су фалсификовање нотарске исправе одсецањем десне руке, односно предвиђали су ову казну уколико окривљени не плати глобу и одштету странци (Ђ. Бубало, *Писана реч у срйском средњем веку. Значај и уйоѿреба йисаних докуменаѿа у средњовековном срйском друшѿву*, Београд, 2009, 266–270).

[139] Atn

Меропсима у земљи царевој да нема право ниједан господар мимо закона ништа учинити; само што је цар записао у *Законику*, то да му (*мерой ах*) работа и даје. Ако ли му учини што незаконито, заповеда господин цар да има право сваки меропах парничити се са својим господарем, или с царем, или с госпођом царицом, или с црквом, или с властелом царевом, и с ким било. Да га нема право нико задржати од суда царевог, већ да му судије суде по правди. И ако добије меропах парницу против господара*, нека му зајемчи судија царев како да плати господар меропху све у року. И потом да нема права тај господар никакво зло учинити меропху.

Племенита замисао, али тешко спојива са схватањима и приликама средњег века. Законодавац иначе често и наметљиво наглашава неједнакост пред законом, а овај пропис је производ сасвим другачије идеологије. Значајно је, у сваком случају, и законодавцу чини част, да се оваква одредба нашла у *Законику*, али нема потврде да се примењивала. Она је донета делом и зато што су насилно увећаване чланом 68 тачно прописане обавезе које је меропах дуговао господару [Н. Радојчић, *Око Душанова законика III. Јемсѿва личне и имовинске слободе йо Душанову законику*, ИЧ 5 (1955), 7–17].

* У оригиналу *И ако уйри меройах ѓосйодара.*

[140] Atn

Заповед царска: Нико ничијег човека да не прими, ни цар, ни царица, ни црква, ни властелин, ни било који други човек да не прими ничијег човека без исправе цареве. Тако да се казни ко год био као и издајник.

[141] Atn

Такође и тргови, и кнезови*, и по градовима, чијега човека приме, да се казне и предају (*шоī човека*).

Овим и претходним чланом се заправо пооштрава казна за примање туђег човека, прописана у првом *Законику* чланом 115. Очигледно је да је обавеза онога ко бесправно прими туђег зависног човека да овога врати ранијем господару била сувише блага да би зауставила такво поступање, те је казна у другом *Законику* драстично пооштрена.

* *Кнез* је орган локалне управе у граду. О различитим значењима речи *кнез* (о титули и функцијама) видети А. Веселиновић, *Владарско и комунално у īрадовима Десйойовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд, 1992, 128–129; ЛССВ, s.v. *Кнез* (Р. Михаљчић); исти, *Владарске йийуле обласних īосйодара*, Београд, 2001, 88–103; Д. Ковачевић-Којић, *О кнезовима у īрадским насељима средњовјековне Босне*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек), Београд, 2007, 277–291.

[142] Atn

Властели и властеличићима којима је дао цар земљу и градове: Ако се ко од њих нађе да је опленио села и људе и затро мимо Закона царевог, што га је узаконио на сабору, да му се узме држава, а оно што буде уништио, да плати све од своје куће*, и да се казни као пребеглица**.

Најоштријим мерама се настоји спречити самовоља и насиље властеле. У извесном смислу одредбе чланова 57 и 68 проширене су и учињене строжим у другом *Законику*. У областима које је добила од цара на управу властела није смела да чини насиље нити да узима од зависних људи више од онога што јој по закону припада. У супротном, одузимана им је *држава*, плаћали су сву причињену штету и кажњавали се као пребеглице (Тарановски, *Исшорија срйскоī йрава*, 479–480).

* *Од своје куће* – од свога новца, од своје имовине, из свог џепа.

** *Пребеīлица* је онај који је пребегао непријатељу, другом владару, другом сениору, суштински исто што и неверник. У неким члановима (140, 144) за извесне преступе одређује се казна као за неверника, а у овом

као за пребеглицу, али нигде није наведено какве су то казне и каква је стварна разлика међу њима постојала. Према ПС, П–21, онај ко пребегне непријатељу кажњавао се смрћу (Новаковић, *Синтагмат*, 467–468), а исти одељак у СС, П–5 носи наслов *О неверницима* (Флорински, *Памятники*, Приложения, 194–195).

[143] Atn

И ако се нађе разбојник да је прошао преко области крајишника* и плени где било, и опет се врати с пленом, да плаћа крајишник седмоструко.

Rak bis: „И разбојник који долази из туђе земље, и нешто узме у царевој земљи, којим је путем тај разбојник дошао и отишао пленећи, та држава и села куда буде прошао разбојник да плате све."
Овде се по свему судећи мисли на разбојника који би ради плена упао из друге државе у државу цареву. Крајишник је био дужан да накнади штету у седмоструком износу, где год да је почињена, јер није спречио разбојника да прође кроз граничну област (ни приликом уласка на територију цареве државе, нити при повратку с пленом). Овај члан заправо допуњава одредбе члана 49, којим је утврђена одговорност крајишника за упаде и штету које начини непријатељска војска.
* О *крајишнику* видети члан 49.

[144] Atn

Ако ли се нађе властелин или властеличић да је побегао, и било ко други царев, па устану околна села или жупа на пљачку његове куће и његове стоке, што буде оставио, они који то учине да се казне као издајници цареви.

И овим чланом се допуњују одредбе прописане првим *Закоником*. Члан 58 забрањује грабљење имовине умрлог властелина, а овај члан кажњава исти преступ уколико властелин напусти своје имање, побегне (вероватно од суда или освете). И у овом случају казна је драстично пооштрена у односу на први *Законик*. Житељи околине који су узели учешћа у грабежу сматрани су за издајнике [C. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, AfSlPh 22 (1900), 162].

[145] Atn

Заповед царска: По свим земљама, и по градовима, и по жупама, и по крајиштима, разбојника и лопова* да не буде ни у чијој области. И овим начином да се спречи крађа и разбојништво:

У којем се селу нађе лопов или разбојник, то село да се расели, а разбојник да се обеси наглавце, а лопов да се ослепи; и господар села тога да се доведе свезан цару, да плати све што је учинио лопов и разбојник од почетка и још да се казни као лопов и разбојник.

Законодавац настоји да драстичним мерама искорени очигледно раширену појаву крађе и разбојништва у својој држави. Због тога је уведена и колективна одговорност насеља у којима се затекне разбојник или лопов, али и „командна" одговорност како непосредних старешина насеља (члан 146), тако и феудалних господара. Насеље у коме се затекне разбојник или лопов имало је да се расели, а непосредном управнику таквог насеља (члан 146) и властелину–господару запрећено је казном истом као и за лопова или разбојника, с тим што је феудални господар морао и да накнади сву штету.
* У оригиналу *īусар/хусар* и *ūаū* (видети члан 103). Разлика између лопова и разбојника објашњена је у *Синūаīми Маūије Власūара*. *Таū* краде тајно, без оружја и без намере да неког повреди, а *īусар* јавно, употребом силе, са оружјем или без оружја, уз претњу по личност и живот оштећених [ПС, Π–23 (Новаковић, *Синūаīмаū*, 353)].

[146] Atn

Такођи и кнезови*, и примићури** и управитељи*** и надзорници**** и челници*****, који се нађу да имају власт у селима и катунима, ти сви да се казне начином горе описаним, ако се нађе у њих лопов или разбојник.

У Prz изостаје текст који представља каснију допуну: „...ако се нађе у њих лопов или разбојник". У Std уместо тога има текст: „ако се нађе у њиховој области" и смештен је пре одељка „ти сви да се казне начином горе описаним".
* *Кнез* овде као ознака старешине више катуна, али се у средњовековној Србији кнезовима називају и старешине тргова и села [М. Благојевић, *Влашки кнезови, ūремићури и челници у држави Немањића и Коūроманића (XIII–XIV век)*, Споменица Милана Васића, Бања Лука, 2005, 43–77; видети и члан 141].
** *Примићур* (*ūремићур*), од грчког ὁ πριμικήριος, старешина влашког катуна [ЛССВ, s.v. *Примићур* (М. Шуица)].
*** У оригиналу *владалац*, видети члан 24а.
**** У оригиналу *ūресūајници*, вероватно надзорни орган на властелинству.
***** *Челник* је општи назив за управника, од титула високих дворских достојанственика до управника манастирских имања [Благојевић, *Државна уūрава*, 208–245; ЛССВ, s.v. *Челник* (М. Благојевић)].
О овом члану видети још Радојчић, *Душанов законик и визанūиско ūраво*, 73; Ћирковић, *Сеоска оūшūина*, 346–347; Благојевић, *Терминолоīија*, 10.

[147] Atn

Ако ли су управитељи обавестили господаре, а господари се правили невешти, да се ти господари казне као разбојник и лопов.

Господари су сносили одговорност и ако су били обавештени од управника насеља о постојању гусара или разбојника, а нису ништа предузели (видети претходна два члана).

[148] Atn

Судије које је цар поставио по земљи да суде, ако пишу за шта било, за разбојника и лопова или за било коју пресуду, па црква, или властелин, или било који човек у земљи царевој не поступи по писму судије царевог, ти сви да се осуде као и они који су се оглушили о цареву заповед.

Исправе царевих судија, пре свега оне донете у поступку против разбојника и лопова, имале су општеобавезни карактер и ауторитет царевих повеља (као у члану 136). Онај ко би се оглушио о исправу царевог судије кажњаван је као да није поступио по царевој заповести (у оригиналу *ӣреслушник царев*). О царским судијама З. Мирковић, *Судије „царсӣва ми" Душановоī законика*, Законик цара Стефана Душана, Зборник радова, 21–36.

[149] Atn

Овим начином да се казни лопов и разбојник који се ухвати на делу*; а овако се доказује: Ако се где ухвате с украденом ствари, или ако се ухвате у разбојништву**, или у крађи, или их предају жупе, или села, или господари, или властела који су над њима, како је горе записано, ти разбојници и лопови да се не помилују, већ да се ослепе или обесе.

* У оригиналу *облични*, од именице *лице* у значењу corpus delicti.

** У оригиналу *īуса*.

[150] Atn

И ако неко потера судом разбојника или лопова, а не буде доказа, да им је оправдање железо* што је установио цар; да га узимају код врата црквених из огња и да га поставе на светој трпези.

Овај и претходни члан прописују начине доказивања крађе или разбојништва и одговарајуће казне. Доказаним разбојником или лоповом, поред оног ухваћеног на делу или с украденом ствари, сматра се и онај којег је с таквом оптужбом органима власти предала заједница или господар. Тада је казна као што је описана у члану 145. Уколико је неко оптужен за крађу или разбојништво, али се докази не могу прибавити, морао је да се оправда *железом*, врстом *божјег суда* (Соловјев, *Законодавство*, 499–503, где су наведени и прописи о крађи и разбојништву у византијским номоканонским зборницима; Тарановски, *Историја српског права*, 461–464).

* *Железо*, врста *божјег суда*, при чему оптужени треба да извади из пламена усијани комад гвожђа пред црквеним вратима и да га пренесе до свете трпезе у олтару. Изостанак повреде или брзо исцељење били су доказ невиности [ЛССВ, s.v. *Божји суд* (С. Ћирковић); В. В. Момотов, *Божий суд Средневековья глазами современника*, Правоведение 244, 5 (2002), 242–249; видети и члан 84].

[151] Atn

Заповед царска: Од сада унапред да буде порота и за много и за мало. За велико дело да буде 24 поротника, а за помању кривицу да буде 12 поротника, а за мало дело 6 поротника. И ти поротници да немају право никога измирити, већ да оправдају или пак да окриве. И да буде свака порота у цркви и поп у одежди да их закуне. И у пороти за шта се већина закуне и кога већина оправда, њима да се верује.

Велика новела о пороти подељена је у четири члана (151–154). Прецизно је одређен састав пороте – у квантитативном погледу зависио је од тежине дела за које се судило (24, 12, 6); у квантитативном од друштвеног статуса оптуженог (поротници су морали припадати истом друштвеном слоју или заједници као и оптужени, видети члан 152). Порота није могла да измири, већ само да окриви или оправда. Прописано је да се већање одржи у цркви уз претходни обред заклетве који је вршио свештеник. Одлука се доносила већином гласова. Основне одредбе новеле о пороти понављају заправо прописе закона који је донео још краљ Милутин (чланови 123, 152, 153) [Б. Недељковић, *Погранична порота (Мешовита порота)*, ИЧ 24 (1977), 9–45; Р. Михаљчић, *Душанов законик у судској пракси*, Изворна вредност старе српске грађе, Сабрана дела Р. Михаљчића, књ. 5, Београд, 2001, 76–79; видети и члан 106].

[152] Atn

Како је био закон у деде царевог, у Светога краља, да су великој властели велика властела поротници, а средњим људима њихова

дружина*, а себрима** њихова дружина да су поротници. И да не буде у пороти ни сродника ни злобника***.

У Rak почетак измењен: „Како је закон био у царева древних и у краља Стефана".
* *Дружина*, од *друī*, припадник истог сталежа.
** У оригиналу збирна именица *себрдија*.
*** У оригиналу *ūизмаūар* од *ūизма* (видети члан 57).

[153] Str

Иноверцима и трговцима поротници половина Срби, а половина од њихове дружине, по Закону Светога краља.

За спорове између Срба (православних) и припадника заједница с посебним правима – приморски трговци и Саси, у оба случаја католици, па се зато употребљава израз *иноверци* – свака страна давала је једнак број поротника. За спорове са Сасима видети члан 123.

[154] Atn

Који се поротници закуну и оправдају некога по закону, и ако се по том оправдању нађе истински доказ кривице* у онога који се оправдао**, да узме цар од тих поротника вражду по хиљаду перпера, а потом да се тим поротницима више не верује. И ако се испостави да су знајући оправдали кривог, или пребацили на другог кривицу, или мито узимали, пошто плате више речено да се заточе у другу земљу, непознату.

У Str, Std, Prz и Rak другачији завршетак. Уместо последње реченице, текст се наставља на претходну: „...да се тим поротницима више не верује, нити да се неко у њихову кућу удаје ни од њих жени".
Уколико би се десило да су поротници оправдали некога за кога би се доцније доказало да је крив, морали су платити казну од 1000 перпера и трајно су губили право да буду чланови пороте. Осим тога, у првобитној верзији *Законика* запрећено им је да се нико неће с њима орођавати. Приликом ревизије та је казна избачена и предвиђена нова уз степеновање кривице поротника. Уколико би се, уз напред речено, испоставило да је порота оправдала иако је знала за кривицу оптуженог, ако је пребацила кривицу на другог или је примала мито, поротници су уз плаћање глобе били осуђени на прогонство [А. Соловјев, *Жене као ūороūници у Душановом законику*, АПДН 55 (1939), 403–407; Соловјев, *Законик*, 299–301; Пешикан, *Напомене*, 31–32].
* У оригиналу *ūоличје*, од *лице* (видети чланове 92 и 149).
** У оригиналу *оūравчија*.

[155] Atn

Од сада унапред приселице да не буде ни пратње* никакве, већ ако се задеси велики властелин стегоноша** у жупи или помали властелин, који држе државу засебно и немају никаве заједнице међу собом и међу својом државом, такви да плаћају.

За плаћање *приселице* у жупама које су на управу добила велика властела или мала била је одговорна цела жупа (Благојевић, *Терминологија*, 16). О значењу *приселице* видети члан 125.
* У оригиналу *след* – нема објашњења шта заправо ова реч представља.
** *Стегоноша* је великаш, велможа с правом да носи своју заставу, стег.

[156] Atn

На земљи царевој, то јест на меропшинама*, да не узимају властела приселицу, ни другу коју дажбину, већ да плаћају од своје куће.

На царевој земљи, онде где нису читаве жупе дате на управу властели (што је регулисано претходним чланом), терет *приселице* морао је да плаћа сам властелин, из свог џепа, без права да тај трошак надокнади на терет зависних људи.
* Видети члан 34.

[157] Bis

Где се нађу жупе мешовите*, села црквена, и царева и властеоска, и буду мешовита села, и не буде једнога господара над таквом жупом, већ ако буду кефалије и судије цареве које је поставио цар, да поставе страже по свим путевима и кефалијама нека предају путеве да их чувају са стражама; па ако кога нападну разбојници или буде покраден, или се какво зло учини, истог часа да иду кефалијама, да им плате од свога, а кефалије да терете страже и разбојнике и лопове.

Новела о сигурности путева и путника саопштена је у члановима 157–160.
* У оригиналу *жупе смесне*, у којима је било села различитих господара, чак и села са више власника или поседника. Оне су, строго узев, спадале у цареву земљу, па су тамо постављани за управнике цареви службеници – *кефалије* (видети члан 63) за цивилне и војне послове, а царске судије за судске (видети члан 148). Кефалије су биле дужне да се старају о сигурности на путевима и од свога иметка би плаћали штету уколико ипак дође до крађе или разбојништва. Тај трошак имали су потом право да надокнаде од стражара који нису савесно извршавали дужност и од самих починилаца

уколико буду ухваћени (Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974; Ћирковић, *Сеоска општина*, 345).

[158] Atn

Ако је међу жупама пусто брдо, села околна која су око тога брда да чувају стражу. Ако ли не буду ушчували стражу, која се штета, или разбојништво, или крађа или зло учини у том брду, у пустоши, да плаћају околна села којима је заповеђено да чувају пут.

За сигурност на путевима у пустим пределима, ван жупа, била су одговорна околна села – и давањем страже и колективним плаћањем штете уколико дође до неке штете [Д. Драгојловић, *Институција колективне одговорности код балканских Словена у средњем веку*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, Београд, 1974, 419–427; ЛССВ, s.v. *Стража* (Ж. Вранић-Бијелић)].

[159] Atn

Трговци који пролазе, ноћу где дођу на преноћиште, ако их не пусти управитељ или господар села тога да преноће у селу трговци по закону царевом, како је у *Законику*, ако нешто изгуби путник, онај господар и управитељ и село све да плати јер их нису у село пустили.

Сигурност путника гарантована је и обавезом села, односно њихових управитеља и господара да обезбеде трговцима, и уопште путницима, преноћиште. Уколико би путник претрпео било какву штету јер је био принуђен да заноћи ван села, без заштите, накнаду су морали да му плате господар, непосредни управитељ и село, мада није прецизирано како се одговорност међу њима делила (Ћирковић, *Сеоска општина*, 345).

[160] Atn

Ако се где догоди којем било госту*, или трговцу, или калуђеру да му узме нешто разбојник или лопов, или (*претрпи*) било какво узнемиравање, да пођу сви ти к цару, да им плати цар што буду изгубили. А цар да потражује од кефалије и властеле којима је пут предан (*на чување*) и страже предане. И сваки гост, и трговац, и Латин да иде најближој стражи, да га проведу са свим што има и носи, и стража стражи да га предаје са свиме. Ако ли се деси да нешто изгубе, да им порота буду

људи од поверења, што по души рекну да су изгубили [са оним поротницима]Str,Prz,Rak то да им плате кефалија и straže.

Трговци, пре свега Латини, и калуђери имали су право уколико буду опљачкани на путу да траже непосредно од цара накнаду штете, за разлику од осталих путника који су накнаду добијали од кефалије или околних села у зависности од тога где се штета начини (чланови 157 и 158). Владар ће тај издатак потом наплатити од оних који су били непосредно одговорни за сигурност на путевима. Примарна одговорност владара за штету начињену Дубровчанима на путу била је на снази само за време Царства, док је пре и после тога та одговорност била супсидијарна – уколико им не плати село, жупа, околина, тек тада су се обраћали владару. Да би се овакве појаве свеле на најмању меру, законодавац предвиђа да трговци и странци путују у пратњи страже, од једног стражарског места до другог. Уколико чак и тада нешто изгубе, оно што уз подршку пороте изјаве да су изгубили то су имали да им плате кефалије, односно страже које су кефалије потом теретили.
* *Гост* овде у значењу странац.

[161] Atn

Који се парничари на суду суде, онај који се спори о својој ствари и туженик који одговара на оптужбе, да нема право туженик клеветати* онога тужитеља ни за неверу ни за неко друго дело, већ да му одговара на оптужбе. А када се суђење заврши, ако има шта (*против тужитеља*) нека после тога говори с њим пред судијама царевим, али да му се не верује ни у шта што говори док год не изврши обавезу из пресуде. 211

Туженик је имао право само да одговара на оптужбе због којих је позван на суд, али не и да иступа с противоптужбама и клеветама. Тек када се донесе пресуда, туженик је, уколико је имао да изнесе шта против тужитеља, могао с њим о томе да расправља пред судијама, али ће му се веровати у оно што изјави тек када се пресуда изврши.
* У оригиналу *речи говорити потворне*.

[162] Atn

Пристави без исправе судијине или без исправе цареве никуда да не иду, него куда год да их шаљу судије, да им напишу исправе. И да не сме пристав поступати другачије од онога што пише у исправи. А судије да чувају такође исправе какве су дали приставима, које су послали да извршавају пресуде по земљи, па ако буду пристави оклеветани да су поступили другачије од онога што пише у исправи, или ако буду прерадили исправе,

ради оправдања нека иду пред судије, и ако су извршили оно што пише у судијиној исправи, коју судија чува, да су невини; ако ли се нађе да су преиначили пресуду, да им се руке одсеку и језик одреже.

На крају Rak налази се одредба која је у вези са садржином овог чланка, али се са њом не поклапа, чак јој у извесној мери противречи: „И ако се нађе да је пристав крив и не оправдају га клетвеници, да му се одреже језик и оба увета."
Писмени налог за пристава издаван је у два примерка, од којих је један остајао судији да би могао да провери рад пристава. Изгледа да су лоша искуства нагнала законодавца да пуну пажњу посвети мерама обезбеђења од злоупотреба пристава. Тако му се као могући преступи стављају на душу поступање мимо одредаба налога или његово кривотворење. У случају сумње да је починио преступ пристав је био дужан да се покуша оправдати сравњивањем судијиног и свог примерка налога, а уколико би се његова кривица доказала, бивао је осуђен на свирепу казну одсецања руку и резања језика (Костренчић, *Јавна вера*, 56–60; Соловјев, *Законодавство*, 524–526; Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, 73; Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд, 2009, 245–255).

[163а] Atn

Сваки судија што суди да записује пресуде и да држи код себе, а записавши другу исправу, да је даје ономе који се буде оправдао на суду.

Судије сваку пресуду морају уписати у два примерка, један намењен страни која је добила спор а други за судски архив. Видети литературу уз претходни члан.

[163б] Atn

Судије да шаљу приставе добре, праве и достојне поверења.

[164] Prz

За људе: Ко буде чијега човека примио пре овога сабора, да се тражи првим судом, како пише у првом законику.

За *пријем људски*, *провод* почињен између сабора на којем је донет први *Законик* и овога на којем је донет други важиле су одредбе првог *Законика* (чланови 92 и 115). Одредбе другог *Законика* (чланови 140 и 141), знатно оштрије, не могу имати повратно дејство. Пошто је ово прелазна одредба,

која је изгубила актуелност када су с протоком времена застарели случајеви *йровода* пре 1354, она је изостављена приликом ревизије.

[165] Atn

Ако се нађе који било клеветник*, и гони кога клеветом**, и лажима и обманом***, такав да се казни као лопов и разбојник.

Клеветник или опадач кажњава се као лопов и разбојник (Соловјев, *Законик*, 309–310).
* У оригиналу *йоШворник*.
** У оригиналу *йоШвора* (уп. Благојевић, *Терминолоѓија*, 16–17).
*** У оригиналу *обеза*.

[166] Atn

Пијаница ако однекуд иде и нападне кога, или посече, или окрвави, а не усмрти, таквом пијаници да се око извади и рука одсече. Ако ли пијан поцепа (*коме одећу*), или му капу* скине или другу срамоту учини, а не окрвави, да га бију, да се удари 100 пута штаповима и да се баци у тамницу; и потом да се изведе из тамнице и да се поново бије и да се пусти.

Казне за насилног пијаницу одмерене су у зависности од тога да ли је приликом напада дошло до проливања крви или не.
* У оригиналу *каЙуч* – скидање, бацање капе с главе сматрано је тешком увредом.

[167] Atn

Парничари који се појаве на царевом суду, што испрва изговоре, тим речима да се верује и према њима да се суди, а нимало према потоњим (*речима*).

Парничарима се забрањује да мењају исказ током парнице на царевом суду.

[168] Atn

Златара нигде да не буде у жупама по земљи царевој, осим по трговима где је цар одредио да се има новац ковати.

Новела о златарима, заправо ковничарима новца (чланови 168–170), регулише њихов положај и обавезе. Златари нису смели да живе у жупама и селима, већ само у градским насељима. Ако се прати дословно значење

одредаба према редоследу чланова у Atn (168, 170, 169а, 169б), као да се осећа потреба законодавца да разликује трг и град. У Prz верзији 169. члана то је очигледно јер се набрајају и једни и други. И према осталим поменима града и трга у *Законику* јасно је да се прави јасна разлика према значењу, а на више места се набрајају у истом члану, али не као синоними. Трг би, према томе, овде представљао назив за рударску насеобину, место где се копала, прерађивала и продавала руда и које је због тога било значајно трговачко стециште. Томе у прилог би говорио и наслов 123. члана, о Сасима, укључен у текст члана у Prz (*О тірговима*), а у Rak преиначен у почетак реченице (*По тірговима што су куда посекли Саси...*). Према томе, златари су смели да кују новац само у владарским ковницама отвореним по рударским насељима. Тајно ковање новца у граду (у градским насељима која нису подигнута уз руднике, византијским градовима, утврђењима, управним центрима) или на селу било је забрањено под претњом најстрожих казни. Златари који су боравили у градовима смели су једино да израђују накит, драгоцености и друге коване предмете [Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, 73; D. M. Metcalf, *Колико ковница је постојало у Србији за време Стефана Душана?*, Нумизматичар 4 (1981), 165–176; ЛССВ, s.v. *Ковање новца*; *Ковнице* (В. Иванишевић); исти, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд, 2001, 62–69, 118–135].

[169а] Atn

Ако се нађе златар у граду да кује новац тајно, да се златар спали, а град да плати глобу колико рекне цар.

[169б] Atn

Ако се нађе (*златар*) у селу, да се то село расели, а златар да се спали.

У Prz (Rak) нешто другачији почетак: „Ако ли се нађе златар изван градова и тргова царства ми, у неком селу..."

[170] Atn

И у градовима царевим да бораве златари и да кују друге потребе.

[171] Atn

Заповед царска: Ако изда исправу цар некоме, или из срџбе, или из љубави, или из милости, а та исправа противречи Законику,

није по правди и по закону, како одређује Закон, судије тој исправи да не верују, само да суде и извршавају по правди.

Судијама које би имале посла с царским исправама чији садржај није у складу са *Закоником*, заправо с правдом као извором законске снаге, дато је право и обавеза да такав документ одбаце, тј. да не спроведу у дело оно што је њиме прописано, без обавезе релације пред цара. Представа о праведном владару, који поштује и доноси законе и суди по правди поданицима, као један од најважнијих елемената идеализације носиоца круне, била је већ устаљена и пре Душановог времена. Он ју је прихватио и довео до свог доследног испуњења узимајући на себе, по узору на византијске цареве, улогу великог законодавца. Према томе, владар који види и промовише себе као идеалног, мора бити први који ће без остатка поштовати законе, поготову оне које је сам донео. Будући да су исправе стварни, материјални израз примене закона, оне, у начелу, не смеју с њим доћи у сукоб [Н. Радојчић, *Снаīа закона ӣо Душанову Законику*, Глас СКА 110 (1923), 100–139; исти, *Душанов Законик и визанӣиско ӣраво*, 71, 74 (где је указано на изворе); Соловјев, *Законик*, 313–316; Последња је о овоме расправљала М. Стефановски, *Вредносӣи закона ӣрема Душановом законику*, Средњовековно право у Срба, 35–56].

[172] Atn

Сваки судија да суди по закону, право, како пише у Законику, а да не суди у страху од цара.

Непосредно се изражава начело да је закон изнад цара. Видети литературу уз претходни члан.

[173] Atn

Властела и властеличићи који долазе у двор царев, или је Грк, или Немац*, или Србин, или било који други властелин, ако доведе са собом разбојника или лопова, да се онај господар казни као лопов и разбојник.

Још једна, издвојена одредба о крађи и разбојништву. Уколико би властелин имао у својој пратњи појединца за кога би се показало да је лопов или разбојник, и он се кажњавао на исти начин.
* Вредно је пажње да ДЗ употребљава одвојено апелативе Сас и Немац. Први је ознака за рударе, заједницу с посебним уређењем и занимањем, а други се вероватно односи на немачке најамнике у Душановој служби (упоредити М. Динић, *О виӣезу Палману*, Из српске историје средњега века, Београд, 2003, 447–451).

[174] Atn

Земљеделци* који имају своју баштинску земљу, и винограде и купљенице, да имају право од својих винограда и од земље у мираз оставити, или цркви подложити, или продати, али увек да буде работника на том месту ономе господару чије буде село. Ако ли не буде работника на оном месту, ономе господару чије буде село, да има право (*їосйодар*) одузети оне винограде и њиве.

* У оригиналу *људи земљани* [ЛССВ, s.v. *Земљанин* (Ђ. Бубало)].
Сељаци су могли располагати својим баштинама по вољи, али је на њима увек морало бити људи који ће испуњавати обавезе према феудалном господару. Према томе, феудална давања везују се за земљу, а не за појединца.

[175] Atn

Који судија буде у двору царевом, и учини се какво зло, тима нека он пресуђује. Ако ли се нађу двојица парничара случајно* на двору царевом, да им суди судија дворски, а нико да се не

позива на двор царев (*ради суђења*) мимо области судија које је поставио цар, већ да иде свако пред свога судију.

Ограничава се могућност обраћања судијама на царевом двору ради решавања спорова, тј. долазак по правду цару као њеном врховном извору. Вероватно да је таква појава узела маха и успоравала дељење правде. Пошто су по земљи постављене судије са тачно одређеном територијалном надлежношћу, оне су задужене за суђење у првом степену (З. Мирковић, *Судије „царсшва ми" Душановоī законика*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 21–36). Дворске судије имале су судити само у случајевима кривичних дела извршених на самом двору, странкама које се задесе на двору и властели која трајно борави на двору (члан 177). Суд на владаочевом двору не треба мешати с царским судом, царским резерватима (чланови 103, 183, 192).
* У оригиналу *намером*, од *намера*, случај.

[176] Atn

Градови сви по земљи царевој, да им у свему важе закони какви су били у пређашњих царева, а за спорове што имају међу собом (*īрађани*), да се суде пред градским управитељима и пред црквеним клиром. Ако који жупљанин покрене парницу против грађанина, да га тужи пред управитељем градским и пред клиром црквеним по закону.

Утврђују се уређење, права и повластице са којима су византијски градови дошли под Душанову власт, а посебно начин суђења. Није, међутим, јасно да ли израз општег карактера (*градови сви по земљи царевој*) значи да је такво уређење и начин суђења Душан настојао да прошири на све градове своје државе. Нема доказа за такво што, али за поштовање старог правног реда у освојеним византијским областима има их сасвим довољно [А. Соловјев, *Судије и суд по градовима Душанове државе*, ГСНД 7–8 (1930), 147–162; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима Српског царства*, ЗРВИ 10 (1967), 197–249].

[177] Atn

Која властела бораве у двору царевом трајно, ако их ко тужи, да их тужи пред судијом дворским, а други нико да им не суди.

Видети члан 175.

[178] Prz

Судије куда год да шаљу приставе и писма своја, ако ко не послуша и одбије пристава, нека пишу судије писма кефалијама и властели, у чијој држави буду они непослушници*, да у томе поступе власти онако како им пишу судије. Ако ли не поступе тако, да се казне као и непослушници*.

Ова одредба допуњује у извесном смислу члан 107, у коме је одређена казна конфискације целокупне имовине за онога ко одбије судијиног изасланика. Други *Законик* одређује на који начин судија треба да се постара да би се његова одлука ипак спровела у дело. Овлашћен је да се обрати управнику области у којој борави окривљени за *одбој*, да он изврши судски налог. Уколико то не би учинио, кажњаван је као и онај који је одбио судијиног изасланика.

* У оригиналу *преслушници*.

[179] Atn

Судије да обилазе по земљи, где је који надлежан, да испитују и да деле правду убогим и сиротим.

Пошто је једна од дужности идеалног хришћанског владара старање о сиромашним и немоћним, законодавац настоји да им овим чланом омогући задовољење потребе за добијањем правде. Сваки од судија био је обавезан да обилази своју судску област и на лицу места дели правду онима који нису били кадри доћи до редовног суда.

[180] Atn

И ако неко што пронађе отето или украдено, или силом узето, сваки о томе да дâ свод*. Ако буде купио где било, или у земљи царевој, или у другој земљи, увек да дâ свод о томе. Ако ли не да свод, да плати по закону.

Уколико је код некога пронађена ствар за коју првобитни власник тврди да му је бесправно одузета, оптужени је морао да се оправда *сводом*, чак и ако је ствар прибавио куповином.

* *Свод* је врста доказног поступка, наслеђен из обичајног права, по којем се онај који је оптужен да поседује украдену ствар могао оправдати уколико укаже од кога је спорну ствар купио или добио. Затим се тај, претходни поседник морао правдати на исти начин све док се не дође до онога који није могао доказати да је ствар прибавио легално или од кога је прибавио [С. Новаковић, *Свод Душанова законика у народној песми*, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin, 1908, 61–64; ЛССВ, s.v. *Свод* (С. Шаркић)].

[181] Bis

Заповед царска судијама: Ако се деси велико дело и не узмогну пресудити и спровести правду, који год велики суд да буде, нека иде један од судија са оба она парничара пред цара.

И шта одлуче судије да пресуде коме, сваку пресуду да записују, да не би било неког оспоравања, да се правда извршава по закону царевом.

Утврђује се право апелације тако што су се предмети које судије не могу да реше у редовном судском поступку износили пред цара, који истовремено наступа у својству другостепеног суда и највише судске инстанце. Други део члана понавља одредбу о обавези уписивања судских пресуда, прописану чланом 163а, па је засигурно као сувишна изостављена у ревизији *Законика* у Atn и Bar [Н. Радојчић, *Из доба цара Душана*, ЛМС 315, Прилози 2 (1928), 42–43; исти, *Душанов законик и византиско право*, 74].

[182] Bis

Ко је у области неких судија, да нема права ниједан човек позивати у двор царев или некуда друго, већ да иде сваки пред свога судију, у чијој буде области, да му се пресуди по закону.

Овај члан практично понавља (видети члан 175) из супротне перспективе обавезу суђења пред првостепеним судом, у судијској области где тужитељ живи. Пошто се овај члан преклапа са чланом 175, у Atn, Bar ревизији је изостављен.

[183] Atn

Станици* цареви да иду пред судије ако имају суд међу собом, за вражду, за разбојништво, за крађу, за примање људи, за крв, за земљу.

* *Станици*, од *стан*, пртљаг, комора – били су задужени да се старају о царевом пртљагу и животињама на његовим честим кретањима по држави, цареви коморници. За међусобне спорове чији су предмет тешка кривична дела обавезни су да иду пред цареве судије. То су већ познати „царски дугови", о којима је говорено у члану 103, с тим што су им овде додати и спорови око земље. То је посредан, али јасан доказ да су станици имали своју земљу [А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, ГСНД 3 (1927), 25–42; ЛССВ, s.v. *Станици* (Р. Михаљчић)].

[184] Bis

Властела и кефалије цареви, који држе градове и тргове, нико од њих да не прими ничијега човека у тамницу без писма царевог. Ако ли га ко прими мимо цареве заповеди, да плати [царству ми][Prz] пет стотина перпера.

Управници градских и царских затвора смели су да приме „нечијег човека", дакле зависног човека, само уз писмени царев налог. Овде се вероватно има у виду случај самовољног слања људи у тамницу, без суда и пресуде [ЛССВ, s.v. *Тамница* (Ђ. Бекић)].

[185] Bis

На исти начин, ко држи тамнице цареве, да никога не приме, ничијега човека, без заповеди цареве.

Видети претходни члан.

[186] Prz

Суђења која се траже и за право и за криво, што се је учинило пре овога закона и што се сад учини, свако суђење, ко иде...

Овај члан је делимично сачуван само у Prz. Својим првим делом допире до краја последњег сачуваног листа последње свешчице првобитног склопа рукописа (видети одељак о Призренском ркп.). Из ове свешчице истргнута су три последња листа, на којима су били преписани завршни чланови ДЗ, укључујући и остатак 186. Према сачуваном делу текста јасно је да је реч о прелазној одредби, која је изостављена приликом ревизије *Законика*.

[187] Atn

Куда иде цар и царица, или ствари* (*цареве*) или коњи цареви, у ком селу преноће, после тога ниједан станик да не преноћи у том селу. Ако ли се ко нађе да је преноћио у том селу, мимо закона и заповеди цареве, онај који је старешина над станицима да се преда свезан ономе селу и шта буде уништено све да плати седмоструко.

Још један члан који прописује начин заштите од прекомерног оптерећења сеоских ресурса, исти као у случају задржавања у селима сточара са стадима (члан 82) и војске (члан 135). Овде је реч о проласку цара и његове бројне пратње, коња и пртљага, о којима су се старали станици (видети члан 183). Уколико једна група станика са делом коморе и животињама заноћи у селу, друга која би за њом дошла није се смела у том селу задржавати [М. Барјактаровић, *Сшањани Душанова законика (сшаринска народска усшанова)*, Гласник ЦАНУ, Одјељење друштвених наука 8 (1995), 83–92]. * У оригиналу *сшанови*. Видети и члан 189а.

[188] Atn

Глобари који се налазе при судијама, што пресуде судије и записавши дају глобарима, те глобе да узимају глобари. А што не пресуде судије и не дају записавши глобарима, да немају право глобари никога ни за шта узнемиравати.

Судски помоћни органи, глобари, задужени за наплаћивање судских глоба (новчаних казни проистеклих из пресуда) смели су глобити само уз судски налог и у износу који је њиме прописан. Ова је одредба, по свој прилици, изазвана злоупотребама глобара. Казна није прописана, али се вероватно поступало према члану 162 [ЛССВ, s.v. *Глоба*; *Глобар* (Б. Марковић)].

[189а] Bis

Куда год да иду коњи, и пси и ствари цареве, шта им пише у писму царевом, да им се то даје, а друго ништа.

Овај члан следи после члана 187 у Bis и с њим је садржински повезан. Царевим животињама и царском особљу које се стара о њима и о царевом пртљагу села кроз која би прошли или се задржали у њима била су дужна да дају само оно што је цар одредио пратећим писмом.

[189б] Rak

И псарима*, и соколарима**, и свињарима, куда год да иду, да им се ништа не даје.

Сачуван је само у Rak у облику који га доводи у противречност са чланом 189а. Према претпоставци А. Соловјева писар је овде испустио речи *без књиге цареве*. У том случају овај члан би могао да се схвати као допуна претходном, у којем се подразумева, а овде би се изричито наглашавало да само с царевом исправом чувари царевих животиња могу добити шта им следује. Манастири се владарским повељама редовно ослобађају обавезе примања на конак и давања псарима и соколарима, и те се обавезе називају једноставно *ӥсар* и *соколар* (*ӏеракар*).

* *Псари* су категорија зависних људи са задужењем да се старају о царевим ловачким псима [С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995), 51–66; ЛССВ, s.v. *Псари* (исти)].

** *Соколари* су категорија зависних људи са задужењем да гаје и чувају цареве соколове за лов [ЛССВ, s.v. *Соколари* (С. Мишић)].

[190] Rak

И ако у жупи жир роди, од тога жира половина цару, а половина томе властелину чија је држава.

Шуме, као и свако некултивисано земљиште, припадају начелно владару, а он их по својој вољи уступа феудалним господарима. За храстове шуме, дубраве по жупама, које нису ни у чијем власништву, прописано је да се целокупан род жира дели попола између владара и властелина коме је жупа дата на управу. Дубраве су у суштини имале статус забела (видети члан 74). Господар дубраве могао ју је уступити другоме ради товљења свиња жиром с јесени, а за то право службености наплаћивао је порез познат као *жировнина*, обично у износу 1/10 од крда. Дакле, жировнину не треба мешати с поделом рода у жупским дубравама између владара и управника жупе [Соловјев, Законик, 326–327; ЛССВ, s.v. *Жировнина* (М. Благојевић)].

[191] Rak

И ако разбојник украде свиње цареве, да плати околина. Ако ли се украду свиње, да се суди свињар са жупом па што рекне суд.

Уколико би разбојник украо цареве свиње које су жирене у оној половини жупских дубрава која је припадала цару, околна села била су дужна да накнаде штету. Свињари и господар жупе морали су поводом тога ићи на суд да би се утврдило ко је одговоран за боравак и злодело које је разбојник починио у жупи.

[192] Rak

За три работе, за неверу*, и за крв* и за силовање (отмицу?) властелинке***, да иду пред цара.

Члан није целовит, а према садржини рекло би се да се односи на властелу. Зато мислим да га према смислу треба довести у везу са чланом 54, који му у Rak следи, у којем је *владика* схваћен у мушком роду, као властелин. По томе би испало да су на једном месту у Rak груписани најтежи преступи властеле, којима би била прибројана и содомија (Соловјев, *Законодавство*, 491–492, где су коментарисани прописи о содомији у *Синтагми* и ЗЈ).
* За неверу видети члан 52.
** *Крв* овде у значењу убиство или тешко телесно рањавање (видети члан 103).
*** У оригиналу *разбој владич'ски*. Упоредити и израз *девич разбој*, силовање, дефлорисање девице [А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936, 477–479; ЛССВ, s.v. *Разбој владически* (Б. Марковић); видети и члан 54 и литературу тамо наведену].

[193] Rak

И свод коњски и друге стоке, или који било (*свод*), право је: Што се отме или украде, за то да даје сводника, да плати свако седмоструко. Ако ли рекне: „Купих у туђој земљи", да га оправдају клетвеници* од глобе. Ако ли га не оправдају клетвеници, да плати с глобом.

Доказни поступак сводом предвиђен је и чланом 180. Овде се примењује искључиво на крађу коња и стоке, а онај на коме би се ланац свода завршио био је дужан да плати седмоструку одштету. Свод се није, с разлогом, примењивао или је прекидан код оног сводника, почевши од првог у низу, који изјави да је животињу купио у другој земљи. Пошто је доказивање сводом у том случају практично неизводљиво, такав је морао доказати истинитост свога исказа с поротом (упоредити члан 132). У супротном, следило му је плаћање наведене казне [ЛССВ, s.v. *Свод* (С. Шаркић)].
* У оригиналу *душевници*, они који се „душом" куну.

[194] Rak

И глобе од црквених људи, што се суде пред црквом и пред кефалијама, и те глобе што се досуде да добије све црква, како пише у хрисовуљама. Те глобе да се узимају од црквених људи, како је установио господин цар закон по земљи. И да се поставе од црквених људи глобари, који ће убирати те глобе и предавати цркви, а цар ни кефалије да не узимају ништа.

Још једном се наглашава, на општем нивоу, судски имунитет црквених установа, редовно навођен у имунитетским формулама владарских повеља црквама и манастирима. Све глобе које су досуђене црквеним људима у међусобним парницама или оним с људима ван цркве ишле су у корист црквене установе којој је припадао окривљени. Упоредити члан 33.

[195] Rak

И жене да не ноћивају у цркви, осим госпође царице и краљице.

Овде се мисли на коначење у мушким манастирима. Извор: ПС, Е–15 (Новаковић, *Синтагмат*, 279–281).
И овај члан спада у скупину оних који би указивали на то да је прва ревизија *Законика* извршена у време савладарства цара Уроша и краља Вукашина [С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законику*, ЗРВИ 33 (1994), 149–164].

[196] Rak

И без благослова архијереја да се не постризавају ни мужеви ни супруге. Свакоме човеку закон црквени.

Мислим да се у досадашњим преводима и тумачењима овог члана полазило од погрешног уверења да су *мужи* и *жене* употребљени у општем значењу мушког и женског пола. У складу с тим тежиште у покушајима да се одредба објасни пребацивало се на архијереја са питањем зашто је дозвола за ступање у манастир подигнута са игуманског на епископски ниво. Заправо, овде је реч о случајевима када један од супружника одлучи да напусти световни живот и посвети се монашком. Тада је био неопходан благослов архијереја.
За последњу реченицу упоредити Троицки, *Како треба издати крмчију*, 11–12.

[197] Rak

Којем властелину дође да зимује човек, да даје травнину, на (*сваких*) 100 кобила кобилу, на (*100*) оваца овцу с јагњетом и на 100 говеда говедо.

Утврђује се износ травнине, дажбине за коришћење туђих пашњачких површина, у износу од 1%, за стада која су с високих планинских пашњака терана у ниже, питомије и топлије крајеве да презиме. Зимска испаша или зимовиште могла се налазити у топлијим крајевима изложеним медитеранском утицају, где травнати покривач није био под снегом, или у континенталним пределима где је поред паше стока добијала крмиво – сено и тзв. лисник или брст, одсечене лиснате гране [М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, ИГ 2–3 (1966), 8–39; ЛССВ, s.v. *Зимовиште* (Ђ. Тошић); *Травнина* (М. Благојевић)].

[198] Rak

Доходак царски – соће*, и намет и харач – да даје сваки човек: кабао** жита, половина чистог, а половина непречишћеног, или перперу*** динара. А рок је томе житу да се усипа (у

житне јаме) на Митровдан, а други рок (*му је*) на Божић. Ако ли властелин не да соће у тим роковима, тај властелин да се свеже на царском двору и да се држи док не плати двоструко.

Тачно су прописани начин и рокови предаје соћа и из чега се састојао. Властелину који не би предао владару соће, које је прикупио од својих зависних људи, прети се притварањем док не плати двоструки износ [И. Божић, *Доходак царски (поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Београд, 1956; М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас САНУ 390, Одељење историјских наука 11 (2001), 1–44].

* О соћу видети члан 42.

** *Кабао* је шупља мера за житарице. У средњовековној Србији били су у употреби кабли различитог порекла и величине. Узима се да је српски кабао, онај којим је одмеравано жито за плаћање соћа, износио 82 литре (М. Благојевић, *op. cit.*, 26–33).

*** О перпери видети члан 12.

[199] Rak

И ако коњ угине у неком селу, а није га село убило ни одагнало, већ је од Бога умрло, да не плате ништа.

Овај и наредни члан регулишу право приселице за коња. Село није било дужно да плати приселицу уколико је коњ умро од старости или болести. Међутим, уколико онај који води коња наплати приселицу од села за страдалог коња, а испостави се да није убијен од житеља или разбојника у том селу, тада је његов господар био дужан да село обештети са седам коња.

[200] Rak

И где се у земљи нађе човек коме буде коњ угинуо, или га је вук појео, или га је сам убио, а он узео приселицу за коња и открије се истина, ако буде тако, да ономе (*селу које је дало приселицу*) плати господар чији је човек седам коња.

[201] Rak

Меропах* ако побегне куда од свога господара, у другу земљу** или у цареву, где га нађе господар његов, да га осмуди и нос му распори и ујемчи*** да је опет његов, а друго ништа да му не узме.

* О меропсима видети члан 32.

** Није могуће поуздано одредити у сваком појединим случају када *ина* или *туђа земља* значи другу државу, а када посед другог феудалног господара. Тешко је замислити да би господар ишао чак у другу државу у потрази за одбеглим меропхом.
*** О међусобном јемчењу зависних људи, као једном од средстава да се вежу за земљу, говори, по свој прилици, и члан 114.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

AfSlPh	Archiv für slavische Philologie, Berlin
АП	Археографски прилози, Београд
АПДН	Архив за правне и друштвене науке, Београд
Благојевић, *Државна управа*	М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд, 1997.
Благојевић, *Терминологија*	М. Благојевић, *Терминологија Душановог законика и савремени језик*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова, 3–20.
Васиљев, *Илуминација*	Љ. Васиљев, *Илуминација, повез и датирање рукописа Законика* Законика цара Душана *Библиотеке Матице српске*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад, 2008, 135–140.
Васиљев, *Мало познати рачански писари*	Љ. Васиљев, *Мало познати рачански писари у преписима Законика цара Душана с краја 17. и прве четвртине 18. века*, Средњовековно право у Срба, 77–86.
ГНЧ	Годишњица Николе Чупића, Београд
Грбић – Шкорић – Васиљев, *Душанов законик*	Д. Грбић – К. Шкорић – Љ. Васиљев, *Душанов законик. Борђошког, Николајевићев, Текелијин, Стратимировићев и Ковиљски рукопис*, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад, 2008.
Годишњак ФФНС	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
Гроздановић-Пајић, *Ново датирање*	М. Гроздановић-Пајић, *Ново датирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу*, Библиотекар 20 (1968), 449–460.

ГСНД	Гласник Скопског научног друштва, Скопље
ГСУД	Гласник Српског ученог друштва, Београд
ДЗ	Душанов законик
Дучић, *Крмчија*	Н. Дучић, *Крмчија морачка. Опис рукописа – Фотијеви предговори – Градски закон*, Гласник СУД, II одељење књ. 8 (1877), 1–134.
Законик 1	*Законик цара Стефана Душана*, књ. 1, *Струшки и Атонски рукопис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд, 1975.
Законик 2	*Законик цара Стефана Душана*, књ. 2, *Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд, 1981.
Законик 3	*Законик цара Стефана Душана*, књ. 3, *Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд, 1997.
Законик цара Стефана Душана. Зборник радова	*Законик цара Стефана Душана.* Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, САНУ, Научни скупови CVIII, Одељење друштвених наука 24, ур. С. Ћирковић и К. Чавошки, Београд, 2005.
Законоправило	*Законоправило светога Саве* 1, приредили и превели М. Петровић и Љ. Штављанин-Ђорђевић, Историјски институт, Београд, 2005.
Зборник МСКЈ	Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад
ЗЈ	Јустинијанов закон
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд
ЗФФБ	Зборник Филозофског факултета у Београду
ИГ	Историјски гласник, Београд
ИСН 1	*Историја српског народа* 1, Београд, 1981.

ИЧ	Историјски часопис, Београд
ЈФ	Јужнословенски филолог, Београд
Костренчић, *Јавна вера*	М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Посебна издања СКА LXXVII, Друштвени и историски списи 3, Београд, 1930.
ЛМС	Летопис Матице српске, Нови Сад
ЛССВ	*Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд, 1999.
Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis*	V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953), 9–24.
Новаковић, *Законик*	Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд, 1898.
Новаковић, *Синтагмат*	С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Зборник ИЈК I одељење, књ. 4, Београд, 1907.
Пешикан, *Напомене*	М. Пешикан, *Напомене о значењу и превођењу неких места у Законику*, Законик 3, 29–32.
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
ПС	Синтагма Матије Властара, пуна верзија
Радојчић, *Душанов законик и византиско право*	Н. Радојчић, *Душанов законик и византиско право*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1951, 45–77.
Радојчић, *Законик*	Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд, 1960.
Радојчић-Костић, *Библиографија*	Г. Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XII, Београд, 2006.
ркп	рукопис
Соловјев, *Законик*	А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права VI, Београд, 1980.

Соловјев, *Законодавство*	А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд, 1998.
Соловјев, *Неколико нових преписа*	А. Соловјев, *Неколико нових преписа Душанова законодавства*, ЛМС 318, св. 1 (1928), 222–235.
Средњовековно право у Срба	*Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, Зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд, 2009.
СС	Скраћена синтагма Матије Властара
ССА	Стари српски архив, Београд
Стојановић, *Родослови и летописи*	Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927.
Тарановски, *Историја српског права*	Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави* I–IV, Београд, 1996.
Троицки, *Како треба издати крмчију*	С. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик САН 102 (1952), 1–114.
Ћирковић, *Сеоска општина*	С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, војници, духовници, Београд, 1997, 341–348.
Ферјанчић–Ћирковић, *Стефан Душан*	Б. Ферјанчић – С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар 1331–1355*, Београд, 2005.
Флорински, *Памятники*	Т. Флорински, *Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков*, Киев, 1888.
Шафарик, *Историја*	П. Ј. Шафарик, *Историја српске књижевности*, Београд – Нови Сад, 2004.
Šafařík, *Památky*	P. J. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, v Praze, 1851.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ И ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

Имена штампана курзивом налазе се само у тексту ДЗ, највише у повељи цара Душана. Уз таква имена бројеви штампани *курзивом* означавају страницу текста повеље, а масним словима број члана. Уколико се неко име јавља и у уводној студији и у тексту ДЗ штампано је курентом као и бројеви страница уводне студије где се јавља, курзивом су означене странице текста повеље, а масним словима број члана ДЗ.

РЕГИСТАР ПОЈМОВА

Појмови су дати у фонетској транскрипцији. У загради се наводи њихов језички осавремењен облик уколико је употребљен у преводу. Бројеви означавају чланове, укључујући и парове са суфиксима *а* и *б*. Број штампан масним словима указује да постоји објашњење појма уз превод одговарајућег члана. Суфикс *н* уз број члана указује да се појам јавља у наслову одговарајућег члана.

САДРЖАЈ

ДУШАНОВ ЗАКОНИК,
приредио др Ђорђе Бубало
Прво издање, 2010. година

Издавачи
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, Обилићев венац 5, www.zavod.co.rs
СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК,
Београд, Јована Ристића 1, www.sglasnik.co.rs

Ликовни уредник
Аида Спасић

Лектор
Олга Минић

Графички уредник
Стеван Паковић

Коректори
Гордана Илић
Ирена Канкараш

Обим: 15¼ штампарска табака
Формат 16,5 x 23,5 cm
Рукопис предат у штампу новембра 2010. године.
Штампање завршено децембра 2010. године.

Штампа
„Службени Гласник", Београд

К. Б. 34152
8600262023544